RSVP Series No:183

वैखानसागमकोशः

VAIKHĀNASA ĀGAMA KOŚA

Volume VIII

RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
(Deemed University)
TIRUPATI
2008

RSVP

वैखानसागमकोशः

VAIKHĀNASA ĀGAMA KOŚA

Volume VIII

वैखानसागमकोशः

अष्टमं सम्पुटम्

७. उत्सवप्रकरणम्

तिरुपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठग्रन्थमाला - १८३

वैखानसागमकोशः

अष्टमं सम्पुटम्

७.उत्सवप्रकरणम्

सम्पादकौ

आचार्यः लक्ष्मीनरसिंहभट्टः

आचार्यः हयवदनपुराणिकः

राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्

(मानितविश्वविद्यालयः)

तिरुपतिः

२००८

वैखानसागमकोशः - अष्टमं सम्पुटम्

७. उत्सवप्रकरणम्

प्रथमं संस्करणम्

प्रकाशनवत्सरः २००८

प्रतिकृतयः १०००

मूल्यम् -रू.

तिरुपतिस्थराष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठेन
(विश्वविद्यालयानुदानायोगस्य १९५६ धारायास्तृतीयानुभागेन स्थापितः विश्वविद्यालयः)
प्रकाशितः

मुद्रापकः स्टूडेण्ट्स् आफ्सेट् , तिरुपति.

कृतज्ञताज्ञापनम्

अक्षरयोजनम् - जी. वसुन्धरा ;अक्षरसंशोधनं पत्राङ्कनं च - एन् . वेङ्कटरमण प्रसाद् ।
आगमकोशपरियोजनायाः गणकयन्त्रप्रभागे ग्रन्थोऽयं मुद्रणाय सज्जीकृतः ।

RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA, TIRUPATI SERIES NO.183

VAIKHĀNASA ĀGAMA KOŚA

Volume VIII

7. Utsava Prakaraṇam

Editors

PROF. LAKSHMINARASIMHA BHATTA

PROF. K. HAYAVADANA PURANIK

RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA

(Deemed University)

TIRUPATI

2008

VAIKHĀNASA ĀGAMA KOŚA - Volume VIII

7. Utsava Prakaraṇam

First Edition 2008

Copies Printed: 1000

Price: Rs

Published by
RASHTRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
(University established under section 3 of UGC Act, 1956)
TIRUPATI - 517 064 A.P. (INDIA)

Printed at : Students Offset, Tirupati.

Assistance Acknowledged;

Data Entry - G. Vasundhara; Data Correction & DTP - N.Venkata Ramana Prasad.
The book has been set-in pages in Computer Unit, Agama Kosa Project.

Dr. V.R. Panchamukhi
Chancellor

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
(Deemed University)
Tirupati- 517 064

Foreword

It gives me great pleasure in writing a foreword to this Eighth Volume of Vaikhanasa Agama Kosha. Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha (Deemed University), Tirupati had launched this unique research programme of preparing comprehensive Agama Koshas, some years ago. After the publication of the first volume in 1993 this project had remained dormant for quite some time. I am very happy to find that the project has now been revived and this volume has been brought out after sustained effort and intensive study. I do hope that the remaining volumes of this project would also be brought out in due course of time.

This Volume covers many interesting subjects such as:

ध्वजारोहणम्, कुम्भदेवाराधनम्, उत्सवाङ्गहोमाः, ग्रामप्रदक्षिणम्, द्वितियाहःप्रभृत्युत्सवाः, तीर्थोत्सवः, पुष्पयागोत्सवः, महालक्ष्मुत्सवः

A Kosha is a useful document for understanding the specific meanings of and varieties of interpretations of the different concepts introduced in a subject. We have many *'Koshas'* pertaining to different disciplines of the Sanskrit literature. We have *'Nyaya Kosha'* of Pandit Jhalakikar, Bhimacharya, prepared after several decades of study of the

Nyaya sastra and the different commentaries and texts on the subjects. We have also Koshas on various shastras, such as Vishishtadwaita Kosha, Mimamsa Kosha, Srautha Kosha etc. I am pleased to learn that our Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati is engaged in the task of preparing Dwaita Kosha also. I hope this Kosha would also be completed and published soon.

Agamas constitute an important component of Vedic literature. We have among others *Vaikhanasa Agama, Pancharatra Agama* and *Shiva Agama*. This present Kosha is pertaining to *Vaikhanasa Agama* and it has provided very useful insight into the various terms and concepts prevailing in the literature on *Vaikhanasa Agama*.

I would like to compliment with a feeling of profound appreciation and admiration, the editors of this Volume, viz Prof. L.N. Bhat and Prof. Hayavadana Puranik, for their painstaking effort in preparing this Volume. I would also like to record my appreciation of the contributions made by the other members of the research team working on this project.

The intellectual stature of the Vidyapeetha (Deemed University) would be elevated only when it brings out scholarly publications like this from time to time. Our Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha has earned many laurels as a result of the scholarly work of its dedicated teaching and research faculty and also as a result of many innovative programmes such as Sanskrit-Science Exhibition, SANSK-NET Project, Palaeography Gallery projecting the evolution of Devanagiri script, Shastra-Varidhi Courses, Refresher Courses in shastras Training Campus on Research

Methodology, Manuscriptology and many Shastraratha Goshtis. It is indeed commendable that Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati has also the unique distinction of earning A+ grade from the *National Assessment Accredition Council* (NAAC) and has been recognized by the UGC as a *Centre of Excellence* in the Shastras. The teaching & research faculty as also the administrative staff of the Vidyapeetha deserve our special words of greetings.

I am sure that the Vidyapeetha would make further contributions to the scholarly literature in Sanskrit, by bringing out many more basic studies of great intellectual value.

I offer my prayers at the feet of Lord Srinivasa that Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati may achieve all greater heights in the pursuit of excellence in the service of Sanskrit and our heritage.

I hope that the scholarly world would find this volume useful and rewarding.

V. R. Panchamukhi

(V.R. Panchamukhi)

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha
(University established under sec.3 of UGC Act, 1956)
Tirupati- 517 064 (A.P.)
(Accredited with A+ Grade by NAAC)

Grams: Vidyapeetha

Prof. Harekrishna Satapathy
Vice-Chancellor

Tel/Fax: 0877 - 2287680
(O) 2287838
(R) 2287826
E-mail : hks_vc@yahoo.com

" Centre of Excellence in the Subject of Traditional Sastras"

PREFACE

So far, the Rashtriya Sanskrit Vidyapeeth, Tirupati has produced seven volumes of ***Vaikhanasa Agama Kosha*** under the prestigious ***Agama Kosha Porject*** with the intellectual assistance and scholastic support of the learned scholars of the field. All these volumes deal with varieties of the subjects pertaining to ***Vaikhanasa Agama*** and have been published at various times by the Vidyapeeth. These publications have been widely circulated and received by the scholars because of their systematic and scientific approach to the thrust area of the concerned volume. The uncommon appreciation we got from various quarters for this pioneering project, has further inspired and encouraged us to go ahead with our noble mission of preparing and publishing all the volumes on ***Vaikhanasa Agama*** with a renewed vigour. As a result, the learned scholars working in this project, have exhibited their extraordinary talent and commitment by preparing the next volume (Volume VIII) within a record period for which I can not resist my temptation to express my satisfaction and gratitude to those who have contributed their mite for the speedy preparation and publication of this volume.

The present volume – VIII is an encylopaedia on various festivals **(Utsava Prakaranam)** observed in the Vishnu Temples. Celebration of

festivals has become an integral part of our glorious traditions since most of the salient features of our culture and day-today life are associated with these festivals. Even the most important socio-economic conditions of the society are very much reflected through various types of the festivals, as per the Agama Sastras, is to generate ***"Bhakti"*** or devotion to Lord. The etymological meaning of ***Utsava*** is उत् सव or उत्कृष्ट सव or Sacrifice, the performance of which is intended for the well-being of the human society. Sacrifices have been described in various manners and all the interpretations, more or less, intend to project that sacrifice is an effective way of expressing one's devotion. The festivals in the temples are observed with some specific sublime purposes which include timely rainfall, peace to all people and their prosperity, victory to the king and annihilation of enemies, eradication of diseases or epidemics and famine and the mitigation of all kinds of afflictions of the host performer of the festivals. All these results are assured provided the festivals are observed as per the instructions and guidelines of the ***Agama Sastras.*** Hence, there is a great need of proper study, analysis of the scope, rules and regulations of Agamas for the peace and prosperity of the mankind and as such the Rashritya Sanskrit Vidypeeth has undertaken this unique project on ***Vaikhanasa Agama.***

Temple festivals are of three types i.e. (i) periodical or routine festivals, (ii) Devotional Festivals and (iii) Occasional Festivals. Occasional Festivals are conducted with some specific purposes for a particular duration. The duration of the best types of festivals is three weeks and sometimes the magnificent festivals are observed for nine days as ***Brahmotsavam*** in Tirumala and car-festival in Puri. All these things regarding the various types of ***"Utsava"*** have been discussed in detail in the present volume.

A vivid picture has been given in the concerned volume as to the procedures to be maintained for observation of various festivals. These procedures include installation of Falg-Post, Flag-hoisting, selection of Preceptors, prohibition of conducting festival of other deities during the festival of Lord Vishnu, planting of sprouts, collection of paraphernalia for festival, worship of deities in pitcher, five rites ancillary to the festival, offering of prey as a part of the festival, circumbulation of town, festivals on second day onwards and other procedural components. While dealing with all these aspects, the scholars engaged in the process of preparation have referred to almost all the Agama treatises available on the subject and have presented them in an impressive manner with some scholastic fundamental observations. Hence, I am confident that this volume will also earn the appreciation of the readers, researchers and scholars as the earlier ones. Moreover, this book will be more useful for all interested in the concerned field because of the socio-cultural relevance of its scope and contents.

I congratulate all the scholars engaged in the process of execution of this prestigious project of the University and particularly for preparing this particular volume on festivals.

(H.K.Satapathy)
Vice-Chancellor

Rashtriya Sanskrit Vidyapeetha; Tirupati(A.P)
(Deemed University)

आगमकोशपरियोजना
Āgama Kośa Project

उपोद्घातः

संविदितमेवेदं समवगतसर्वशास्त्राणां सङ्ख्यावतां समेषां यदत्र निसर्गकरुणा-वरुणालयस्य श्रुतिशिरसि विदीप्तस्य च भगवतः श्रीनिवासस्य राजधान्यां तिरुपतौ संस्कृतं संस्कृतिं च प्रतिष्ठापयितुं केन्द्रसर्वकारेण संस्थापितमिदं राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठमासंस्थापना-न्निगमागमशास्त्रसंरक्षणदीक्षम् अभिनवप्रयोगशीलं संस्कृतमातरं संसेवमानं भारते स्थेयसीं प्रतिष्ठामध्यास्त इति।

अध्यात्मचिन्तनप्रधानेऽस्मिन् भारतवर्षे सकललोकोज्जीवनाय प्रवृत्तानां तन्त्रापराभिधाना-नामागमानां निरन्तरप्रचारः अनादेः कालात्प्रवर्तते । अविच्छिन्नगुरुशिष्यपरम्परया आगतो ग्रन्थसन्दर्भ आगमपदेनाभिधीयते। यद्यप्याचार्यमुखादधीत्य वेदानधिगच्छन्ति शिष्या इति वेदा अप्यागमशब्देन व्यवह्रियन्ते तथापि चिरादस्मत्पूर्वजाः वेदान् निगमशब्देन विग्रहाराधनप्रति-पादकानि तन्त्राण्यागमशब्देन च व्याजह्रुः।

भारतीयसंस्कृतिनिधेः वेदस्योपबृंहणाय प्रवृत्ताः शिवविष्ण्वादीनामाराध्यदेवानां पारम्यं प्रतिपादयन्तश्चागमाः शैवशाक्तवैष्णवभेदेन त्रेधा भिद्यन्ते। तत्र शैवागमाः कापालकालामुख-पाशुपतशैवभेदेन चतुर्धा भवन्ति। तत्र शैवभेदः पुनः वाम-दक्षिण-सिद्धान्तभेदेन त्रिधा। दक्षिणभेदे अन्तर्भूतानां काश्मीरागमानामुत्तरदेशेष्वेव प्रचुरः प्रचारः, शैवसिद्धान्तागमानां तु दक्षिणदेशेष्वेव प्रचारः। शैवागमाः शिवपारम्यं शिवपूजादिकं च प्राधान्येन प्रतिपादयन्ति। शाक्तागमा दक्षिणाचारवामाचारभेदेन द्विविधा भवन्ति। दक्षिणाचारः प्रायेण वैदिकमार्गानुसारी। वामाचारस्तु

वैदिकमार्गपरिभ्रष्ट इति वदन्ति। उभयेऽपीमे शक्तिपारम्यं शक्तिपूजादिकं च विशेषतः प्रतिपादयन्ति। वैष्णवागमाश्च वैखानसपाञ्चरात्रभेदेन द्विविधा भवन्ति। उभयेऽपीमे विष्णुपारम्यं विष्णुपूजादिकं च प्राधान्येन प्रतिपादयन्ति।

पाञ्चरात्रागमाः पुनर्भगवता नारायणेन स्वयमुपदिष्टाः दिव्याः, मुनिभाषिता आप्तोक्ता अदिव्या इति द्विविधाः।

भगवता विखनसा भृग्वत्रिमरीचिकाश्यपेभ्यश्चतुर्भ्यः उपदिष्टः तैश्च प्रचारं नीतः वैखानसागमः।

शैव-वैष्णवाद्यागमानां विषयप्रधानाः आगमकोशग्रन्थाः समेषामागमतत्त्वावबोध-कुतूहलिनां महते उपकाराय कल्पन्त इति विद्यापीठसंस्थापकनिदेशकानां डा. बि. आर्. शर्ममहोदयानामभिसन्धिमनुरुध्य तदानीन्तनेन तिरुपतिकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठसंघेन (Kendriya Sanskrit Vidyapeetha Tirupati Society) विमर्शनिपुणानामन्ताराष्ट्रियख्यातिभृतां विद्यापीठसंघाध्यक्षाणां डा. वि. राघवन् महोदयानामाध्यक्ष्ये संशोधनप्रकाशनसमितिः व्यवास्थाप्यत यस्यां संशोधनप्रकाशनमर्मज्ञाः डा. एस्. एम्. कत्रे, डा. पि. एल्. वैद्य, डा. आर्येन्द्रशर्मा, डा.बि. आर्. शर्मा इत्येवं विश्वविख्याताः विद्वांसः सदस्या आसन्। तेषां मार्गदर्शनमनुरुध्य विद्यापीठस्य अनुसन्धानप्रकाशनविभागस्य विद्वद्भिः क्रिस्तूत्तरचतुः षष्ट्यधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमवत्सरतः क्रिस्तूत्तरषडशीत्यधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमवत्सरं यावत् (1964 -1986 A.D) उपलभ्यमानेभ्यः वैखानसपाञ्चरात्रागमग्रन्थेभ्यः, कतिपयेभ्यः शैवागमग्रन्थेभ्यश्च आगमकोशोपयोगिनो विषयाः सङ्कलिताः संशोधिताश्च।

तैर्विद्वद्भिःसङ्कलिताःसंशोधिताः अपेक्षिताश्च वैखानसागमग्रन्थभागाः वैखानसागम-कोशसम्पुटेषु समावेश्यन्त समावेशयिष्यन्ते चेत्येतदत्राविस्मरणीयमास्ते।

समापितविषयसङ्कलनेभ्यो वैखानसागमग्रन्थेभ्य उद्धृतं वैखानसागमकोशस्य प्रथमं

सम्पुटं त्रिनवत्यधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमे (1993) क्रैस्तवीयसंवत्सरे विद्यापीठेन प्रकाशितम् । निरवरोधं पुनरागमकोशकार्यस्य निर्वर्तनाय विद्यापीठे आगमकोशपरियोजना मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयेन द्व्यधिकद्विसहस्रतमे क्रिस्तुवत्सरे (2002) भूयः प्रकल्पिता। विद्यापीठकुलाधिपतयः डा. वि. आर् . पञ्चमुखिमहोदयाः, कुलपतिचराः आचार्याः डि.प्रह्लादाचार्याश्च अस्मिन् विषये प्रशंसार्हाः। एते धन्यवादशतेन सभाज्यन्ते।

बेरनिर्माण - बेरप्रतिष्ठा - नित्यार्चनप्रकरणगतविषयविशेषाः वैखानसागमकोशस्य द्वितीयसम्पुटमारभ्य सप्तमसम्पुटपर्यन्त भागेषु प्रकाशिताः। सम्प्रति वैखानसागमकोशस्य अष्टमे सम्पुटे उत्सवप्रकरणस्य विषयविशेषाः उपस्थाप्यन्ते।

किञ्च आगमशास्त्रानुरागिणां विदुषां सुखावबोधाय विविधशीर्षकगतविषयविशेषाणां सारः सम्पुटेऽस्मिन् पृथक् संयोजितः। अधिगताङ्ग्लभाषाणां जिज्ञासूनां कोशगतसारभागस्य सुबोधार्थं आचार्य प्रभाकर आप्टे, डा. के. सूर्यनारायणमहोदयैश्च आङ्ग्लभाषयाऽनूदितः सारभागोऽपि अत्र सन्निवेशितो विराजते। एतत्कोशनिर्माणप्रकारविषये तथा क्लिष्टाया आगमशास्त्रीयभाषायाश्च विषये प्रथमसम्पुटे एव विस्तृततयोक्तमेवेति नात्र प्रतन्यते।

वैखानसागमकोशस्य निर्माणकार्ये उपकृतवद्भ्यः विद्यापीठस्य अनुसन्धानप्रकाशन-विभागस्य तदनीन्तनसूरिभ्यः श्रीमद्भ्यः डा. एम् . डि. बालसुब्रह्मण्यम् , डा. मुरलीधरपाण्डेय, डा. आर् . महादेवन् , डा. वि. स्वामिनाथन् , डा. पि. पि. आप्टे, डा. यु. शङ्करभट्ट , डा. राघवप्रसाद चौधरी, लक्ष्मीनरसिंहभट्ट, ए. श्रीनिवास अय्यंगार् , पं. के. शठकोपाचार्य, डा. एन् . एस् . रामानुजताताचार्य, के. ए. बालसुब्रह्मण्यम् , डा. उमारमण झा, यशपालखजूरिया, डा.जयप्रसादबलोधी, डा. टि. जि. अनन्तसुब्रह्मण्यम् , एम् . ए. भट्ट, के. रघुनाथन् , श्रीराममिश्र, डा. के. हैमवतीशम् , डा. के. ई. गोविन्दन् , एम् . सायिरामसुब्रह्मण्यशर्मा, सि हेच् . पि. सत्यनारायण, एस् . सुब्बय्य संज्ञकेभ्यः शतशो धन्यवादान् वितरावः।

प्रकाशनीयत्वेन सङ्कल्पितस्य वैखानसागमकोशस्य संस्करणे नौ नियोजितवद्भ्यः विद्यापीठस्यास्य कुलाधिपतिभ्यः डा. वि. आर् . पञ्चमुखिमहोदयेभ्यः स्वाधमर्ण्यमावेदयावः।

वैखानसागमकोशस्य अष्टमं सम्पुटस्य प्रकाशने उपकृतवद्भ्यः प्राच्यप्रतीच्योभय-विद्याविभासुरेभ्यः साहित्यादिविविधशास्त्रकुशलेभ्यः कुलपतिभ्यः आचार्येभ्यः हरेकृष्णशतपथि महोदयेभ्यः, कुलसचिवेभ्यः आचार्येभ्यः ए. गुरुमूर्तिमहोदयेभ्यश्च आधमर्ण्यं प्रकटयावः।

जगज्जीवातोः श्रीनिवासस्य कृपया वैखानसागमकोशस्य अष्टमं सम्पुटमिदं व्युत्पित्सूनाम् आगमतत्त्वकौतुकिजनानां विदुषां च बहूपकाराय स्यादिति मन्वहे।

तिरुपतिः — आचार्यः लक्ष्मीनरसिंहभट्टः

दिनाङ्कः २०.१.२००८ — आचार्यः हयवदनपुराणिकः

सूचीपत्रम्

***

विषयसूची

१. उत्सवप्रभेदाः

२. ध्वजदण्डस्थापनम्

३. ध्वजारोहणम्

४. आचार्यादिवरणम्

५. विष्णोरुत्सवे देवतान्तरोत्सवनिषेधः

६. अङ्कुरार्पणम्

७. उत्सवसम्भारसङ्ग्रहणम्

८. कुम्भदेवाराधनम्

९. उत्सवाङ्गहोमाः

१०. उत्सवाङ्गबलिप्रदानम्

११. ग्रामप्रदक्षिणम्

१२. द्वितियाहः प्रभृत्युत्सवाः

१३. मृगयोत्सवः

१४.जलक्रीडोत्सवः

१५. तीर्थोत्सवः

१६. ध्वजावरोहणम्

१७. त्रिदिनाद्युत्सवाः

१८. पुष्पंयागोत्सवः

१९.पुनर्वसूत्सवः

२०.दमनारोपणोत्सवः

२१. वसन्तोत्सवः

२२. दोलोत्सवः

वैखानसागमकोशस्य अष्टमं सम्पुटम्

७. उत्सवप्रकरणम्

विषयविशेषाणां सारः

१. उत्सवप्रभेदाः

भक्तिः उत्सवः प्रकरणं चेति पर्यायाः। उत्सवो हि जनेषु भगवद्भक्तिसंजननार्थः, भक्त्याऽनुभवितुं च क्रियते। अतो भक्तिरिति उत्सव उच्यते। सवो नाम यज्ञः। स च हरेरमूर्ताराधनारूपः। ततोऽप्युत्कृष्टत्वेन समूर्ताराधनमुत्सव इति गीयते। कर्तुरधिकफलदायकत्वेन प्रकरणमित्यपि स उच्यते। काले वृष्टिः सर्वलोकस्य शान्तिः पुष्टिः राज्ञो विजयः शत्रुनाशः व्याधिदुर्भिक्षपरिहारः यजमानस्य च सर्वदोषशान्तिः उत्सवफलम्। वास्तुवृद्धौ ग्रामसीमानवीकरणे चाष्टोत्तरशतकलशाभिषेकपुरःसरं देवमनुमान्य कार्यं कर्तव्यम्। मध्येऽपि सहस्रकलशाभिषेकपुरःसरम् उत्सवः कर्तव्यः।

उत्सवस्त्रिविधः। कालोत्सवः श्रद्धोत्सवः निमित्तोत्सवश्चेति। प्रतिसंवत्सरं तत्तन्मासे तत्तद्दिने नियमेन क्रियमाणः कालोत्सवः। अयं नित्योत्सव इत्यप्युच्यते। यजमानस्य राज्ञो वा जन्मदिने विष्णुपञ्चदिनेषु वा यथेष्टदिनेषु वा श्रद्धया क्रियमाणः श्रद्धोत्सव इति भक्त्युत्सव इति चोच्यते। भयप्रददुर्भिक्षव्याधिग्रहपीडादिशान्त्यर्थं क्रियमाणः निमित्तोत्सव इति, शान्त्युत्सव इति चोच्यते। एकाहिकोत्सवे तु तीर्थोत्सवः शान्त्युत्सवो भक्त्युत्सवश्चेति त्रैविध्यम्। जनानां तीर्थदानाय कृतस्तीर्थोत्सवः। क्षुद्रोपद्रवशान्त्यर्थं कृतः शान्त्युत्सवः। द्रष्टुं भक्त्या कृतो भक्त्युत्सव इति।

त्रिसप्ताहोत्सव उत्तमः। द्विसप्ताहोत्सवो मध्यमः। एकसप्ताहोत्सवोऽधम इत्येकः पक्षः। एकाहमारभ्य पञ्चदशाहपर्यन्ता उत्सवाः भवन्ति। तत्राधमकल्पे एकाहद्व्यहत्रियहाः क्रमेणाधममध्यमोत्तमाः। मध्यमकल्पे पञ्चसप्तनवाहाः क्रमेण तथा। उत्तमकल्पे एकादशत्रयोदशपञ्चदशाहास्तथेति अपरः पक्षः। त्रियहमारभ्य त्रिंशदहपर्यन्ता उत्सवा भवन्ति। तत्राधमकल्पे त्रिपञ्चसप्ताहाः क्रमेणाधममध्यमोत्तमाः। मध्यमकल्पे नव-द्वादशपञ्चदशाहास्तथा। उत्तमकल्पे एकविंशतिपञ्चविंशतित्रिंशदहास्तथेति अन्यः पक्षः। अष्टादशैकविंशति सप्तविंशत्यहाः क्रमेणाधममध्यमोत्तमाः कल्पा इति च पक्षान्तरम्। एकाहमधमं, सप्ताहं मध्यमं, नवाहमुत्तममित्यपि केचित्। पञ्चसप्तनवाहाः क्रमेणाधम-मध्यमोत्तमा इत्यपि केचित्।

प्रातःसन्ध्यामारभ्य मध्याह्नपर्यन्तं प्रातरुत्सवः, सायंकालार्चनात् परं यामादर्वाक् सायमुत्सवश्च कार्यः। सर्वकालेषु देवीसहितस्य देवस्योत्सव उत्तमः। प्रातरेव चेत् स मध्यमः। पञ्चमेऽहनि सोऽधमः।

२. ध्वजदण्डस्थापनम्

आलयेषु हरेः पुरतः भूतपीठं ध्वजश्च प्रतिष्ठाप्यौ। तौ विना नोत्सवः कार्यः। चम्पकचन्दनवकुलार्जुनखदिरबिल्ववृक्षैर्वा लोहपाषाणैर्वा ध्वजदण्डः कार्यः। वेणुजातिचम्पकक्रमुकमया दण्डाः क्रमात् ब्राह्मणादि यजमानवर्णानां प्रशस्यन्ते। सर्वेषां क्रमुकमयो वा आगस्त्यो वा। मधूकसालपनसाः पुंवृक्षाः प्रशस्ताः। पलाशाश्वत्थबिल्वबन्धूकासनवकुलार्जुनवृक्षा निषिद्धा इत्यपि केचित्। सर्वथा कृमिच्छिद्राशनिहतवातपतितस्वयंशीर्णादि वर्जयित्वा दण्डः कार्यः।

विमानसमं पादाधिकमर्धाधिकं वा दण्डमानम् । नाहस्तु विंशतिद्वाविंशति चतुर्विंशत्यङ्गुलानि। विमानसमपादाधिकार्धाधिकपादहीनार्धहीना दण्डाः क्रमेण जयश्रीकीर्तिविजयमङ्गलनामानः पञ्चविधा भवन्ति। तत्राधिकः प्रशस्तः। हीनोऽगतिका

गतिः। दण्डः स्वर्णाद्याच्छादनयुक्तो भवेत्। तत्रादिमध्यान्तभागेषु ब्रह्मरुद्रविष्णवो देवताः।

त्रितालायतं तदर्धविस्तारं च मध्ये च्छिद्रयुतं यष्ट्याधारत्रयं दण्डे संयोज्य पुरतो द्वे यष्टी पश्चादेकां च कुर्यात्।

भूतपीठगोपुरयोर्मध्ये पञ्चभागं प्रकल्प्य पीठात् चतुर्भागं हित्वा पञ्चमे भागे ध्वजदण्डः स्थापनीयः। स च देवस्य दृग्विषयो भवेत्। यद्यन्यालयैर्वा गोपुरादिभिर्वा व्यवधानं स्यात् तदापि तन्मध्ये देवस्य दृग्विषयत्वार्थं छिद्रं कुर्यात्।

दण्डस्थापनार्थमवटं पञ्चचतुस्त्रितालनिम्नं कुर्यात्। अवटे मध्ये प्राग्दक्षिण-पश्चिमोत्तरेषु च पञ्चरत्नानि निक्षिप्य शाल्यादि धान्यं निधाय शकुनसूक्तजपपूर्वकं ध्वजदण्डं स्थापयेत्। तत्र सर्वदेवमयं विष्णुं तन्मयं गरुडं च स्मरेत्। ध्वजमूले इष्टकादिभिः त्रिवेदिसहितं पीठं कुर्यात्। तत्र प्रथमादिवेदयः क्रमात् त्रितालद्वितालैकतालाः स्युः। दीर्घायुष्कामो न वेदिमधितिष्ठेत्। ध्वजे दीपांश्च नारोपयेत्। दीपदण्डमन्यमेव स्थापयेत्।

३.ध्वजारोहणम्

ध्वजारोहणस्यावश्यकतायां मतभेदोऽस्ति। केचित् नित्यमेव ध्वजमिच्छन्ति। आरोहणादि कर्म मास्त्विति वदन्ति। अन्ये पुनः औत्सवो ध्वजोऽन्य एवावश्यक इति वदन्ति। उत्सवदिनसंख्यां पूर्वमेव निश्चित्य तां त्रिगुणां द्विगुणां वा कृत्वा तदादौ उत्सवादौ वा सायं ध्वजारोहणमिच्छन्ति। अवभृथात् पूर्वम् एकविंशतितमे दिनेऽपि केचित् तत् कुर्वन्ति। अथवाऽऽपदि उत्सवस्य प्रथमे दिने सायं ध्वजमारोप्य सद्य एवाप्युत्सवः आरब्धुं शक्यते।

ध्वजपटोऽहतः शुद्धः दृढः शुक्लः कार्पासतन्तुनिर्मितः स्यात्। चतुर्दशहस्तानारभ्य षड्ढस्तपर्यन्तायामं सप्तषट्पञ्चचतुस्तालविस्तृतं वस्त्रद्वयं संयोज्य चतुर्भागं कृत्वा एकभागं शिरः द्वौ भागौ गरुडस्थानम् अधोभागं च पुच्छं कृत्वा मध्यमग्रमूलं च यष्टिं संयोजयेत्।

पटमध्ये ध्रुवबेरसमं ताक्ष्यर्रूपं लिखेत्। स ताक्ष्यः वामपादमाकुञ्च्य दक्षिणपादं प्रसार्य तिष्ठति। पीतशुक्लारुणहरित्कृष्णेति पञ्चवर्णाङ्गो भवति। तथा पीतललाटः, ताम्रचूडः, श्यामनासाग्रः, रक्तकरपादतलः, शुक्लनखश्च भवति। अष्टनागैर्भूषितश्च भवति। तद्यथा-दक्षिणहस्ते कृष्णवर्णो गुलिकः, वामहस्ते गुलवर्णोऽनन्तः, यज्ञसूत्रं गुलपीतवर्णो वासुकिः, कटिसूत्रं रक्तवर्णः तक्षकः, हारः मेघवर्णः कर्कोटकः, दक्षिणकर्णे पद्मनिभः पद्मः, वामकर्णे प्रवालाभः महापद्मः, शिरसि शङ्खनिभः शङ्खश्चेति। मूर्धोपरि श्वेतच्छत्रमस्ति। पार्श्वयोश्चामरद्वयम्। पादपार्श्वद्वये दीपद्वयम्। मध्ये पूर्णकुम्भः। ऊर्ध्वे चोभयोः पार्श्वयोः चक्रशङ्खौ सूर्यचन्द्रौ च भवतः। सनकसनत्कुमारौ च भवतः। अष्टमङ्गलधूपदीपपात्रघण्टाश्च भवन्ति। हाराङ्गदनूपरकिरीटभूषितः प्राञ्जलिस्तिष्ठन् जवेन ब्रह्मलोकाद् देवानुत्सवार्थ-माह्वयति। एवं गरुडरूपं ध्वजपटे लेखयेत्।

औपासनकुण्डे आघारं हुत्वा धान्यपीठे ध्वजं संस्थाप्य वास्तुहोमानन्तरं पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य गरुड-ध्वज-विष्णुमन्त्रैर्हुत्वा गरुडस्याभिमुखे धान्यपीठे कुम्भेऽम्भसि गरुडमावाह्य कुम्भस्थां शक्तिं कूर्चेनादाय मूर्तिमन्त्रैरावाह्य आसनाद्युपचारान् मुद्गान्नं च समर्प्य पानीयादि दत्वा पुण्याहं वाचयेत्। सर्वत्र प्रोक्षणं कुर्यात्।

भेरीवादकः स्नातः शुद्धवस्त्रोत्तरीयः ऊर्ध्वपुण्डं त्रिपुण्ड्रं वा धृत्वा शिखायज्ञोपवीत-पवित्रधारी शुद्धदन्तनखः निराहारः जितेन्द्रियः सकृत् प्राणायामं कृत्वा महाकालं स्मरेत्। भेर्यां भूतेशं चर्मणि प्रजापतिं, रन्ध्रे महानागं, दण्डे वाचस्पतिं, वादके नन्दीशं च चिन्तयेत्। भेरीं वेद्युपरि न्यस्योक्तदेवानावाह्य पूजयित्वा वादके नन्दीशं च पूजयित्वा आचार्यः ओङ्कारभेरीसूक्तजपपूर्वकं भूर्भुवःस्वरिति त्रिः भेरीं संताडयेत्। जनार्दनं ध्यायेत्। सर्ववाद्यघोषं च कारयेत्। तेन समं च वादको भेरीं ताडयेत्।

भेरीताडनानन्तरं बलिहरणम्। कटाहे बलिद्रव्ययुक्तमन्नं निक्षिप्य अग्रतो ध्वजपताके, ततोऽनु भेरीपटहादीनि वाद्यानि धूपदीपान् बलिद्रव्यं च गृहीत्वा चक्रं ध्वजं शान्तं च ग्रामं प्रदक्षिणं नयेत्। सन्धौ सन्धौ प्राच्यादिक्रमेण दिक्पालेभ्यः

भूतयक्षरक्षोनागेभ्यश्च मुष्ट्यन्नं बलिं दद्यात्। शकुनसूक्तं जप्त्वा आलयं प्रविशेत्। बलिशिष्टं भूतपीठे न्यसेत्।

उत्सवदिनानि यावन्ति तानि त्रिगुणीकृत्य तदादौ घोषणं कुर्यात्। दशदिनात्, एकादशदिनाद्वा पूर्वम् उत्सवादिदिने वा घोषणमिति केचित्। अवभृथदिनात् पूर्वमेकविंशतितमे दिने वा तदिति परे। उत्सवदिनात् पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्णे नयनमोक्षणं, होमादिकं च रात्रौ कृत्वा उत्सवदिने मध्याह्ने ध्वजारोहणं रात्रौ घोषणमपि कार्यमित्यन्ये।

उत्सवार्थे आहूतव्या देवाः सर्वे इन्द्रादयः दिक्षु विदिक्षु च तिष्ठन्ति। एकादशरुद्रा द्वादशादित्या अष्टवसव ओंकारश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः ऐशान्ये तिष्ठन्ति। देवर्षिपितृदैत्यदानवासुरगन्धर्वाप्सरो मातृरोहिणीसूर्या अष्टादश देवयोनिगणा भूतपीठदक्षिणे तिष्ठन्ति। अनुक्ताश्चान्ये देवाः इन्द्रपार्श्वे तिष्ठन्ति।

भगवान् विष्णुः ब्रह्मेशाभ्यां सहितः अस्मिन्नुत्सवे प्रीयताम्। आब्रह्मलोकात् देवादयः सर्वे अस्मिन्नुत्सवे सपरिवाराः सादराः समागच्छन्तु, हव्यं बलिं समादाय भुञ्जन्तु इति चक्रस्याभिमुखे सन्धौ मध्यादिपरितश्चाष्टदिक्षु चोच्चार्योद्घोष्य भेर्यादिवाद्यैश्च घोषयेत्। समादितालैः गान्धारादिरागैश्च सह गद्यपद्यैः तत्तद्देशभाषयाऽन्यया गाथया च घोषयित्वा ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य शकुनसूक्तं जपन्नालयं प्रदक्षिणीकृत्य विष्वक्सेनानपायिनौ स्वे स्वे देशे प्रतिष्ठापयेत्।

ध्वजारोहणार्थं प्रथमं 'सुपर्णोऽसि गरुत्मे'ति ध्वजं स्पृष्ट्वा जपेत्। ध्वजमवटे स्थापयेत्। समुच्छ्रिते च ध्वजे लोकानाम् आधिव्याधयो भयङ्कराणि भूतानि च विनश्यन्ति। ध्वजावरोहणं यावत् त्रिसन्ध्यासु, प्रातर्मध्याह्नयोर्वा मध्याह्ने वा ध्वजे गरुडं नित्यमभ्यर्च्य मौद्गिकान्नं निवेदयेत्। 'जयमत्युच्छ्रितं धन्यं ध्वज'मिति चतुर्भिर्नाममन्त्रैरहरहः सप्तविंशतिविग्रहैरर्चयेत्। 'नमो नमस्ते पक्षीन्द्र स्वाध्यायवपुषे नमः' इत्यादि स्तोत्रैः स्तुत्वा 'दोषानपनयास्माकं गुणानावह सर्वशः। विघ्नानि जहि सर्वाणि आत्मसात्कुरु मामपी'ति प्रार्थयेत्। ध्वजमूले इन्द्रादीन्, दण्डे ब्रह्माणं, फलकत्रये

सूर्येन्द्राग्नीन्, यष्ट्यां सुदर्शनम्, वलये वासुकिं, रज्वां त्रिमूर्तीः, घण्टायां ब्रह्माणं, दर्भदाम्नि सरस्वतीं च क्रमेणावाह्य तत्तन्मन्त्रैरर्चनं च कुर्यात्।

ध्वजस्थगरुडस्य निवेदितं मौद्गान्नमपत्यकामाः स्त्रियो भुञ्जीरन्। विवाहार्थी धनार्थी शत्रुजयार्थी रोगी वा पुरुषः तद्भक्षणेनेष्टार्थभाग् भवति।

एकद्वित्रदिनोत्सवेषु ध्वजारोहणं न कार्यमिति केचित्। ध्वजगरुडस्याकाशचारित्वात् तस्य वर्षातपबाधो न् दोषाय।

४. आचार्यादिवरणम्

शास्त्रोषूपदिष्टान् आचारान् सम्यग् ज्ञात्वा स्वयमाचर्य शिष्येभ्योऽप्युपदिशति यः स आचार्य इत्युच्यते। आलये देवप्रतिष्ठा येनाचार्येण कृता तेनैवोत्तरत्र उत्सवादिरपि कारयितव्यः। तदभावे तत्पुत्रपौत्रादिना तद्वंश्येनैव कारयितव्यः। तस्याप्यभावे तन्नियुक्तेन तदीयेनापि कारयितुं शक्यते।

ध्वजारोहणकाले आचार्यस्य गर्भदीक्षादोषो न विद्यते। वर्षे वर्षे तेनोत्सवकार्यं क्रियते चेत् तत् नित्यकर्म भवति। नित्यकर्मणि गर्भदीक्षा न दोषायेति। अन्यत्र कर्मसु स गर्भदीक्षादोषोऽस्ति। गर्भिणीपतिराचार्यः त्रिमासात् प्रभृति श्राद्धान्नतिलहोमदूरयानप्रतिग्रहसमुद्रस्नानगयाश्राद्धवपनप्रेतवाहनपर्वतारोहणानि न कुर्यादिति विधिरस्ति। अपत्नीकस्य त्वाचार्यस्य उत्सवकर्मसु दीक्षा निषिध्यते। यजमानस्तु सदारोऽदारो वा भवेत्। सदारश्चेत् अभ्युदयो भवति।

सूतकप्रेतकाद्याशौचे आचार्यस्य नियोगेन शिष्यः उत्सवं निर्वर्तयेत्। ध्वजारोहणावरोहणयोरन्तराले तु आशौचं न प्राप्नोति। उत्सवार्थं प्रतिष्ठार्थं वाऽङ्कुरार्पणे कृते पश्चात् तत्तत्कर्मावसानपर्यन्तमाशौचमाचार्यस्य ऋत्विजां च न प्राप्नोति। क्षत्रियवैश्यशूद्राणामपि देवकार्यनियुक्तानां नाशौचं प्राप्नेति। तथा उत्सवार्थमाचार्यस्य ऋत्विजां चार्धरात्रेऽपि क्षौरकर्म न दोषाय भवति।

आचार्येण कर्णकरकटिग्रीवावक्षोरूपेषु पञ्चस्वङ्गेषु भूषणानि धृत्वैव उत्सवे कर्म करणीयम्। एवमन्यैः ऋत्विग्भिरपि। आचार्यस्य कुण्डले दशनिष्कमाने, कटकाङ्गुलीयकानि षण्निष्कमानानि। कटिसूत्रमेकविंशतिनिष्कमानम्। तदर्धांशमानं ग्रीवालङ्करणम्। अष्टनिष्कमानं यज्ञसूत्रं च भवेत्। गुरोरर्धार्धम् ऋत्विजामाभरणं स्यात्। उत्सवारम्भदिवसात् पूर्वं यजमानः आचार्यं वरयेत्। तथा होमबलि-दानकुम्भार्चनादिकर्मसु पञ्च पदार्थिनः परिचारकांश्च वरयेत्।

उत्सवादिदिने मध्याह्ने यजमान आचार्यमर्चकादींश्च नववस्त्रादिभिः पूजयित्वा 'अमुमुत्सवयज्ञमविघ्नेनैव कृत्वा मयि प्रसादः क्रियता' मिति भक्त्या याचेत। ततः प्रभृति यजमान आचार्यः ऋत्विजश्च शुद्धदन्तनखाः हविष्यभोजिनः दान्तास्त्रिकालस्नायिनः अधःशायिनः स्त्रीशूद्राभ्यामसंभाषिणो नारायणपरायणाश्च भवेयुः।

अङ्कुरार्पणादूर्ध्वमुत्सवारम्भदिनादर्वाक् यजमानाचार्यर्त्विजां सर्वेषां शुध्यर्थं सर्वपापक्षयार्थं च पौण्डरीकाग्नौ कूश्माण्डहोमः कार्यः। पञ्चगव्यप्राशनं च कार्यम्।

५. विष्णोरुत्सवे देवतान्तरोत्सवनिषेधः

विष्णोरुत्सवे प्रवृत्ते तन्मध्ये तदन्ते वा देवतान्तरोत्सवः तस्मिन् ग्रामे निषिद्धः। यदि कुर्यात् द्वावपि तावुत्सवौ निष्फलौ स्याताम् सर्वनाशश्च स्यात्। एवं विष्णोरुत्सवे प्रवृत्ते मनुष्योत्सवोऽपि न कार्यः। शुभकर्माणि नैमित्तिकानि काम्यानि च कर्माणि तद्ग्रामवासिभिर्न कार्याणि नित्यकर्माणि तु कार्याणि।

ध्वजारोहणानन्तरं तदवरोहणपर्यन्तं ग्रामवासिनो ग्राम एव तिष्ठेयुः। अन्यत्र यदि गच्छन्ति तर्हि व्याधयो भवन्ति। यदि कार्यार्थं गच्छेयुस्तर्हि अवभृथादर्वागेव निवर्तेरन्। देवालयवास्तुबाह्यानां नायं नियमः। अन्यवास्तुगतानां राजधान्यां महाग्रामे च देवतान्तराणामुत्सवेऽपि नायं नियमः।

आलयगतानां तद्वास्तुगतानां च देवतान्तराणामुत्सवः विष्णूत्सवारम्भात् पूर्वमेव कार्यः। उत्पातशान्त्यर्थमादौ काल्युत्सवः कार्यः। अन्येषां क्रूरदेवानां शिष्टभूतगणस्य

शङ्करस्य चोत्सवः कार्यः। तन्मध्ये विष्णूत्सवो न कार्यः। पश्चात् सौम्यमार्गेण चक्रसेनेशसंयुक्तं दुर्गोत्सवं कुर्यात्। पश्चाद्देवेशस्योत्सवं कुर्यात्। तेन सर्वेषामपि देवानां मुनीनां पितृणां ग्रहाणां पत्नीनां द्विजानां च लोकानां सर्वेषां पुष्टिर्भवेत्। अन्यथा सर्वेषां विनाशः स्यात्। पश्चाद विष्णूत्सवं विना रुद्रोत्सवः कृतश्चेद् ग्रामनाशः स्यात्, कर्ता भर्ता च नश्यति। अतो रुद्रोत्सवानन्तरं विष्णूत्सवोऽपि कार्यः। क्रूराणामन्यदेवानां ग्रामे उत्सवे कृते तत्तद्-वीथीष्वलङ्कारदर्भमालातोरणादीन् व्यपोह्यान्यैः सौम्यैरलङ्करैरङ्कृत्य वैखानसविधानेन विष्णूत्सवं कुर्यात्। अलङ्कारतोरण-ध्वजपताकादीनामन्योन्यसङ्करं परिहरेत्। अन्यथा महादोषो भवेत्।

६. अङ्कुरार्पणम्

उत्सवारम्भदिवासात् पूर्वं, तीर्थदिनात् पूर्वं वा नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये वा दिने अङ्कुरार्पणं कुर्यात्। तद्दिने सायाह्ने चक्रवीशशान्तान् अभ्यर्च्य यानमारोप्य ब्राह्मणानां शिरोभिः पालकादीन् वस्त्रमाल्यालङ्कृतं खनित्रं चानीय वाद्यघोषपुरःसरमालयाद् ग्रामाद्वा प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशां गत्वा भुवं संशोध्य भूलोकवद् वर्तुलमुल्लिख्य महीदेवीं द्विभुजां नैर्ऋत्यां न्यस्तपादां दक्षिणपादमाकुञ्च्य वामं प्रसार्य शयानां दक्षिणहस्तेन धृतोत्पलामूरुप्रसारितवामहस्तामाभरणाम्बरान्वितां कल्पयेत्। उद्धृतासि- वराहेणेत्यात्मनि वराहं चिन्तयित्वा भुवम् आपोहिष्ठाद्यैरभ्युक्ष्य एकादशोपचारैरभ्यर्च्यानुमान्य ललाटे उदरे बाह्वोः स्तनयोर्वा मेदिनीमिति मन्त्रेणाचार्यः खनित्वा, मृदं हैमादिपात्रे गृह्णीयात्। देवीमुद्वास्य अवटं पूरयित्वा मृदं वस्त्रैराच्छाद्य ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा आलये अङ्कुरार्पणं कुर्यात्।

७. उत्सवसम्भारसङ्ग्रहणम्

उत्सवार्थं शिबिका-रथरङ्ग-डोलायन्त्र-गजतुरगादीनि यानानि, मालादीप-यन्त्रदीपादीन् भेर्यादिवाद्यच्छत्रव्यजनचामराणि ध्वजपताकाः होमद्रव्यबलिद्रव्यार्घ्य-द्रव्यहविर्द्रव्याणि ब्राह्मणादिभोजनार्थद्रव्याणि च संभरेत्। गायकान् नर्तकान् वादकान्

गणिका अन्यभृत्यांश्च आह्वयेत्। गेयं नृत्यं वाद्यं धूपदीपौ चेति पञ्चद्रव्यं विना नोत्सवः स्यात्। अलङ्कारद्रव्याणि पञ्चगव्यप्रोक्षणेन शोधयेत्।

८. कुम्भदेवाराधनम्

आलयभिमुखे आस्थानमण्डपं तत्प्रमुखे नृत्तमण्डपं च परिकल्पयेत्।

देवालयं सम्मार्ज्य गोमयेनोपलिप्य छत्रचामरकुसुमपूर्णकुम्भादिगजाश्वादिरूपाणि पैष्टिकादिपञ्चवर्णैः कारयेत्। धूपदीपवितानध्वजदर्भमालादिभिरलंकुर्यात्। द्वारेषु क्रमुकपूर्णकुम्भाङ्कुरान् न्यसेत्। ग्रामवीथीः संशोध्याभ्युक्ष्य कदलीक्रमुकपूर्णकुम्भाङ्कुरादिभिरलङ्कुर्यात्। ग्रामवासिनोऽपि जना आभरणगन्धमाल्यादिभिरलङ्कृता भवेयुः। अवधूतेति मन्त्रेण ग्रामवीथीः शोधयेत्। आशासु सप्तेति ताः गन्धोदैः समभ्युक्ष्य तण्डुलानवकिरेत्।

पूर्वरात्रौ देवं स्नापयित्वा हविर्निवेदयेत्। देवीभ्यां तदालयगतदेवेभ्यः सर्वेभ्यः परिवारदेवेभ्यश्च तीर्थान्तं यावत् त्रिकालं द्विगुणं हविर्निवेदयेत्। देवस्य कौतुकबन्धनं शायनं च कृत्वा वाद्यैः रात्रिशेषं नयेत्।

षोडशस्तम्भयुतां यागशालामलङ्कृत्य तन्मध्ये कुम्भवेदिं कल्पयेत्। तत्प्राच्यां पञ्चाग्नीन् त्रेताग्नीन् सभ्यमेकं वाग्निं कल्पयेत्।

वेद्यां धान्यान्यास्तीर्य पुष्पदर्भाक्षतानवकीर्य दीपाङ्कुराष्टमङ्गलपञ्चायुधानि परितो विन्यसेत्। नव कुम्भान् उत्पूतेन जलेन पूरयेत्। अक्षतं कूर्चं च निक्षिपेत्। वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य नवरत्नानि च न्यसेत्। प्रधानकुम्भे पञ्चायुधानि च सौवर्णानि न्यसेत्। वेद्यां कुम्भान् समारोप्य पिधानैरपिदध्यात्।

प्रधानकुम्भे श्रीभूदेवीभ्यां सहितं सपरिवारं विष्णुं ध्रुवादावाहयेत्। इतरेषु कुम्भेषु पुरुषं कपिलं सत्यं यज्ञमच्युतं नारायणमनिरुद्धं पुण्यं च श्रीभूदेवीभ्यां सहितं

सपरिवारमावाहयेत्। दिक्षु च वीशानपायिपङ्क्तीश शान्तानावाहयेत्। सर्वान् देवान् अष्टविग्रहैः पूजयेत्। द्विकालं हविर्निवेदयेत्।

आघारं वैष्णवं च हुत्वाऽऽवाह्य औत्सवं बिम्बमासाद्य पुण्याहं वाचयित्वा प्रतिसरं बध्वा श्रीभूसूक्तसमायुक्तं वैष्णवं जुहुयात्। देवस्य दक्षिणे हस्ते देव्योश्च वामे प्रतिसरं बध्नीयात्। तथा वीशामितचक्राणां गुरोः पदार्थिनां च दक्षिणकरे प्रतिसरं बध्नीयात्। प्रतिसरबन्धनानन्तरं रात्रावुत्सवान्ते स्नानकाले प्रतिसरविमोचनं कृत्वा स्नापयित्वैवाभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्। न.तु प्रतिसरे सति हविर्निवेदनम्।

९. उत्सवाङ्गहोमाः

उत्सवे पञ्चाग्निषु होमः उत्तमः। पौण्डरीकश्रामणकाग्न्योः होमो मध्यमः। औपासनाग्नौ होमोऽधमः । होमकालस्यानिर्देशे मध्याह्नकाले होमः कार्यः। निर्दिष्टाग्निकुण्डालाभे औपासनकुण्डे होमः कार्यः। निर्दिष्टद्रव्यालाभे घृतं, तदलाभे घृतमिश्रश्चरुश्चानुमन्यते। निर्दिष्टहोमस्थानालाभे पचनालये होमः कार्यः। निर्दिष्टद्रव्याणि यथा - नवाहोत्सवे नवसु दिनेषु क्रमेण पलाशबिल्वशमीन्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थखदिरप्लक्षपलाशसमिद्भि र्होतव्यम्। एतेषामलाभे पालाशमाश्वत्थं वाऽऽहरेत्। एवमेव देवस्य द्विगुणार्चनं कुम्भदेवाराधनं होममास्थानार्चनं बलिदानं च नवसु दिनेषु क्रमेण पद्मबिल्वपत्रकरवीरकुमुदनन्द्यावर्ततुलसीस्थलारविन्दविष्णुक्रान्तपङ्कजैः कार्यम्। एतेषामलाभे करवीरं तुलसीं वाऽऽहरेत्। एकविंशतिदिनोत्सवे प्रथमादिदिनेषु क्रमेण पलाशा-बिल्व-शमी-न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थ-खदिर-प्लक्षापामार्गाम्र-कुश-दूर्वाऽऽमलक-पाटल-पनस-कोविदार-पुन्नाग-मन्दार वकुल-चम्पक-कपित्थसमिद्भिर्होमः कार्यः। मन्त्रास्तु वैष्णवं, विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं श्रीभूसूक्ते, दिनसन्ध्यातिथिवारनक्षत्रमासाब्दमन्त्राः तदालयगतानां देवानां च मूर्तिमन्त्रा होमेषु विनियोक्तव्याः। अन्ते सर्वदोषशान्त्यर्थं विष्णुगायत्र्या घृताप्लुतेन श्वेताब्जेनाष्टोत्तरशतं जुहुयात्।

नवाहोत्सवे दिनाधिपा देवाः क्रमेण ब्रह्मर्षिरुद्रवसुसोमविष्णु सर्वदेवयमवरुणाः। पञ्चदशाहोत्सवे क्रमेण ब्रह्मर्षि रुद्र वसु सोम विष्णु सर्वदेव वसु त्वष्टृ सूर्य कुबेर वायु कुमार विघ्न विष्णवः। एकविंशति दिनोत्सवे तु क्रमेण ब्रह्मर्षि रुद्र वसु सोम विष्णु सर्वदेव यम वरुण वायु कुमार निर्ऋति वराह रोहिणी गरुत्मद्दुर्गा कुमार पुरुष पुरुष भूमि पारमात्मिकदेवाः दिनाधिपा द्रष्टव्याः। दशमादित्रिंशद्दिनान्तानामधिपास्तु सूर्याग्नि कुबेर कुमार वायु विष्णु प्रजापति बृहस्पति गरुड दुर्गा चक्र निर्ऋति श्री मही विष्वक्सेन पाञ्चजन्याश्विविश्वेदेवाग्नीषोम पितृ सर्वदेवाः। तिथिदेवास्तु अग्नि प्रजापति कुबेर विघ्न श्री कुमारादित्य रुद्र दुर्गा यमेन्द्र विष्णु मात्रीश सोमाः। सूर्यवारादिषु तत्तद्दैवत्यं जुहुयात्। अग्नये कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्यादिना कृष्णयजुर्वेदनक्षत्रेष्टिकाण्डोक्तरीत्या तत्तन्नक्षत्रे होमः कार्यः। तत्तद्वाहनानां तत्तद्वाहननामानोऽधिदेवाः। प्रातः- सन्ध्याधिपा इन्द्राणी। सायंसन्ध्याधिपा चेशाना वारुणी। तत्तद्द्वारेषु द्वाराधिपोचितैर्नामभिः होमः कार्यः। त्रिसंधिषु इन्द्रसूर्यबृहस्पतयः। मासर्क्षाधिपा देवा मासाधिपा उच्यन्ते। योगदेवास्तु यम विष्णु सोम ब्रह्म बृहस्पति सोमेन्द्र वरुण शेषाग्न्यादित्य भूत मरुद् भृगु वरुण विघ्न रुद्र कुबेर त्वष्टृ मित्र कुमार सावित्री श्री गौर्यादित्य पित्रदित्यः। करणदेवास्तु इन्द्र प्रजापति मित्रार्यम भूत श्री यम भृगु वृष कुबेर वायवः। शुक्लपक्षाधिपा देवाः। कृष्णपक्षाधिपाः पितरः। अयनयोर्द्वयोः सूर्यचन्द्रौ देवौ। ऋतूनां मधुमाधवादयो देवाः। प्रभवादिषष्टिसंवत्सराणामधिपाः विष्णुः प्रजापतिः शूली विघ्नेशः सप्तर्षयः अष्टलोकाधिपाः पञ्चभूता विश्वम्भरादयः अष्टौ वसवः, सप्त रोहिण्यः, श्रीः चण्डिका गुहः सूर्यः सोमः चिरञ्जीवी काली वीशः पुरुन्दरः चक्रः शान्तः गुरुः भौमः बुधः शुक्रः शनैश्चरः हविःपालः अनन्तः गङ्गा ज्येष्ठा मातरश्चेति।

प्रातः सन्ध्यावसाने सायं चार्चावसाने द्विकालं होमबल्यर्चनाः कार्याः। उत्सवे भगवतो दूरयात्रायां होमादयोऽपरेद्युः कार्याः। पूर्वेद्युरेव तान् कृत्वा गच्छेदिति केचिदाहुः।

१०. उत्सवाङ्गबलिप्रदानम्

अर्धरात्रौ बलिं दत्वा दिवोत्सवः कार्यः। मध्याह्ने बलिं दत्वा रात्रावुत्सवः कार्यः। रथ्यासु बलिदानाय शिलादिभिः पीठं कल्पयेत्। बलिद्रव्यं तण्डुलैः पक्वमन्नं मुद्गनिष्पावकुलुत्थतिलतिल्वैः पक्वैर्लाजापूपसक्तुभिश्च समन्वितं भवेत्। बल्यर्थमन्नं घृतदधिसंयुक्तं मर्दयित्वा दीपज्वालाकारं बिम्बं कृत्वा कौतुकाग्रे विन्यस्य तच्छक्त्यावाहनपूर्वं दीपान्तमर्चनं कुर्यात्। तच्चान्नबिम्बं द्वात्रिंशदङ्गुलं श्रेष्ठम्। चतुर्विंशत्यङ्गुलं मध्यमम्। द्वादशाङ्गुलमधमम्। एवं, बल्यन्नस्य कटाहे प्रक्षिप्तस्य प्रमाणं द्रोणार्धमुत्तमम्। आढकं मध्यमम्। आढकार्धमधमम्।

बलिप्रदानार्थं चक्रशान्तगरुडान् बलिं च क्रमेण नयेत्। एतेषां बिम्बाभावे दारुणा पीठानि कृत्वा तत्तन्मूर्तिमन्त्रैः पात्रेष्वावाह्याभ्यर्च्य नयेत्। द्वारपालादित-दालयगतदेवेभ्यो बलिं दत्वा ग्रामेऽप्यष्टदिक्सन्धिषु दिक्पालेभ्यो भूतनागराक्ष-सवैरोचनगणेभ्यश्च तत्तन्नाम्ना नमोऽन्तेन बलिं दद्यात्। पूर्वं तोयं दत्वा, पुष्पगन्धधूप-दीपाक्षतादि दत्वा बलिं दत्वा पुनस्तोयं दद्यात्। 'अत्रागताः सर्वे वैष्णवं बलिममृतं यथेष्टं भुञ्जन्ताम्' इत्युक्त्वा प्रदक्षिणं गच्छेत्। तत आलयं प्रविश्य भूतपीठे बलिशेषं निर्वपेत्। बलिप्रदानकाले पूर्वं शङ्खध्वनिः, ततो नृत्तयुक्तं तालं, तालान्ते पुनः शङ्खध्वनिश्च कार्यः। गोपुरं गत्वा निःशब्दं विनिर्गत्य भूतपीठे बलिशेषनिर्वापकाले शङ्खादिसर्ववाद्यानां घोषणं कार्यम्। द्वारबाह्ये पादौ प्रक्षाल्य देवदेवं स्वस्थाने स्थापयेत्। बल्यन्नबिम्बात् शक्तिमुद्वास्य, तद्बिम्बं विष्वक्सेनालयं नीत्वा खण्डयित्वा विष्वक्सेनाय बलिं दद्यात्। तोयं च दद्यात्। तच्छेषमपि जलयुक्तं भूतपीठे विसृजेत्। पात्रं पादौ च प्रक्षाल्याचामेत्।

राजधानी यदि भवेत् तदा राजवेश्माङ्गने इन्द्रायापि बलिं दद्यात्। 'इन्द्राय विष्णवे तुभ्यं नमोऽस्तु पृथिवीपते, रक्षस्व जगतीमेतां मामपि' इत्युच्चारयेत्। इन्द्रस्य पार्श्वे जयश्रियै शचीदेव्यै च बलिं दद्यात्। पश्चादालयं प्रविशेत्।

बलिकाले गणिका नृत्तं कुर्युः। ताश्च न हीनाङ्ग्यो न विरूपाः नातिवृद्धा बाला वा स्युः। प्रातःस्नानं दन्तधावनमञ्जनमनुलेपं ताम्बूलेनास्यशोधनं च कृत्वा वस्त्राभरणभूषिता मण्डपे प्रविशेयुः। मण्डपे रुद्रमन्येति भवमभ्यर्च्य हरिं च गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य, आपोहिष्ठादिभिर्गणिकाः प्रोक्षयेत्। अथ ताः प्रथमं पुष्पाञ्जलिं दत्वा गरुडनृत्तमन्यच्च कुर्युः।

११. ग्रामप्रदक्षिणम्

बलिनिर्वापणान्ते सायं प्रातश्च देवदेवमलङ्कृत्य रथे वा शिबिकायां वा वीशस्कन्धे वा गजाश्वादियानेषु वा अहमेवेदमन्त्रेणारोपयेत्। अष्टोपचारैरभ्यर्च्य लाजापूपादि निवेद्य मुखवासं दत्वा आलयप्रदक्षिणं कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणं कारयेत्। नृत्तगेयवाद्ययुतैर्जनैः पार्श्वयोर्द्वयोर्बालव्यजनहस्ताभिर्दासीभिश्च चित्रदारुमययन्त्रैः चतुरङ्गसेनाभिश्च संसेव्यमानं देवदेवं वेदपारगा ब्राह्मणा वाहयेयुः। परःसहस्रैः शतावरैर्दीपैर्दीपयेयुः। गणिका गानं नृत्तं च कुर्युः। तार्किका मीमांसका याज्ञिका योगज्ञाः पुराणज्ञाः शाब्दिका मौहूर्तिकाः पाञ्चरात्रिकाश्च गणशः देवदेवमनु गच्छन्तः तत्तच्छास्त्रवेद्यं देवदेवस्य महिमानमुच्चैर्वदेयुः। शास्त्रेषु नैपुणं सर्वे प्रदर्शयेयुः। स्त्रियश्च भरतनाट्यं दर्शयेयुः।

देवदेवेन सार्धमाचार्योऽर्चकश्च रक्षार्थं ध्यायन्तावुपविशेताम्। अर्चकः सम्यगर्चनं कुर्यात्। भक्ताश्च जनाः स्वगृहद्वारे देवदेवमागतं प्रत्युत्थायोपहारान् दद्युः। भक्तानुकम्पया देवदेवे स्वगृहद्वारमागते को न नन्दति। तस्य मूढात्मनः का निष्कृतिर्भवेत्? तत्काले भक्तैरर्पितमपक्कं द्रव्यममन्त्रकं देवाय निवेदयेत्। उपहारेष्वर्धमर्चकस्य भागः। ताम्बूल-दक्षिणादिकं सर्वं स गृह्णीयात्। तत्काले भगवत्पादुकां भक्तेभ्यो गुरुर्दद्यात्। पादुकां विष्णोः सन्निधिं दूरीकृत्य न नयेत्। राजगृहेऽपि स्त्रीभिर्यदि पादुकाधारणमिष्यते तदा देहलीमनतिक्रम्य दीपैरन्यपरिच्छदैश्च सह पादुकां नयेत्। अर्चकस्तु उपहाराणामादानाय देवस्य सन्निधिं परित्यज्य गृहिणां गृहं न जातु गच्छेत्।

एवं प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽलयं प्रति निवर्तेत। हरिद्राचूर्णमिश्रितानन्नपिण्डान् हस्ताभ्यां गृहीत्वा देवदेवं त्रिः प्रदक्षिणं परीत्य भ्रामयित्वा चतुर्दिक्षु क्रमेण समुत्क्षिपेत्। आलयं त्रिः प्रदक्षिणं कृत्वा देवेशं यानादवरोप्यास्थानमण्डपे पाद्याचमनमुखवासान् दत्वा प्रतिसरं विसर्ज्य शुद्धोदैः स्नापयेत्। अलङ्कृत्य पुनः कौतुकं बध्वा पश्चात् हविर्निवेदयेत्। राजोपचारांश्चार्पयेत्। पूर्वोक्तरीत्या हविर्निवेद्यैव वा पश्चात् कौतुकं बन्धनीयम्। ततः शान्तिहोमं कृत्वा देवं देवीभ्यां सह जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य प्रणम्यानुमानयेत्। उत्सवभ्रमणं यदि कौतुके आचरितं तर्हि वेद्यां संस्थाप्य समाराध्य ध्रुवे शक्तिमारोपयेत्। औत्सवस्य तु यावत्तीर्थावसानं नोद्वासनं कार्यम्। यदि कृतं तर्हि तत् सर्वनाशाय भवेत्।

उत्सवकाले समागता देवस्य दर्शनकांक्षिणः सर्वे शूद्रा अन्त्यजाश्च विप्रसमा इति भावनीयम्। सर्वान् जनान् स्पृष्ट्वा पदेपदे यज्ञफलं सिध्यति। स्पर्शदोषो मारुतेन शुध्यति। अस्पृश्यस्पर्शनशङ्कया नरः कृतस्नानः शीघ्रं नरकं गच्छेत्। विष्णुसन्निधौ सर्वे महापातकयुक्ता अपि विगतकल्मषाः शुद्धात्मानो भवन्ति। पदेपदे यज्ञफलं लभन्ते।

१२. द्वितीयाहःप्रभृत्युत्सवाः

द्वितीयाहःप्रभृति प्रातरर्चावसाने देवेशस्यास्थानमण्डपे राजोपचारान्, कृत्वा कुम्भार्चनं दिनाधिपदैवत्यं होमं च विधाय परिषद्भ्यो बलिं दद्यात्। ग्रामे बलिं निर्वपेत्। हविर्दत्वा देवेशं ग्रामप्रदक्षिणं बलिमार्गेण कारयेत्। आलयं प्रवेश्यास्थानमण्डपे राजोपचारान् दद्यात्। ततस्तैलाभ्यञ्जनं स्नानमलङ्कारं च कृत्वा हविर्दद्यात्।

नवाहोत्सवे हंस-सिंह-हनुमद्-गरुडानन्त-गज-पुष्पकविमान-तुरग वाहनेषु क्रमेणाष्टसु दिनेषूत्सवभ्रमणम्। नवमे दिने तु रथोत्सवः।

एकविंशतिदिनोत्सवे प्रतिदिनं दिवा रात्रौ च क्रमेण शुक-हंसौ,मृगेन्द्र-शरभौ,कपीन्द्र-प्रभे, कल्पक-पञ्चगे, पक्षीशार्धचन्द्रौ, गज-पाशी, पुष्पक-कमले,

डोलाश्वौ,विमान-याने, शिबिका-गजलक्ष्म्यौ, कच्छप-पुन्नागौ,कृष्णसार-मत्स्यौ, कूर्म-तल्पे, कौतुकरथ-शार्दूलौ, कुण्डलि-गण्डभेरुण्डौ, प्रभापीठेन्द्रे, गिरि-पनसौ, कालिय-चक्रे, आतप-पारिजातौ, ध्वज-शङ्खौ च वाहनं कल्पयित्वा विंशतिदिनपर्यन्तमुत्सवभ्रमणं कार्यम्। एकविंशे दिने प्रातः रथयात्रा कार्या। एकविंशतिदिनोत्सव उत्तमः। तदशक्तौ चतुर्दशाहो नवाहो वा कार्यः।

रथयात्रावसाने देवेशमष्टोपचारैरभ्यर्च्य मुद्गान्नं निवेदयेत्, मुखवासं पुष्पाञ्जलिं च। देवेशं तत्क्षणादेव रथादवरोप्य, याने आरोप्य, तीर्थस्थाने तीर्थस्याभिमुखे कृत्वा तीर्थोत्सवमाचरेत्।

१३. मृगयोत्सवः

नवाहोत्सवमध्येऽष्टमे दिवसे प्रातरुत्सवानन्तरं मृगयोत्सवकालः। श्वपतितश्वप-चपापरोगिवायसकृमीणां तृप्त्यर्थं बलिं क्षिपेत्। तेन यक्षगन्धर्वदैत्यानामन्येषां च पिशाच-ब्रह्मराक्षसादीनां निवृत्तिर्भवति। सर्वशत्रुजयश्च भवति।

देवं संस्नाप्यालङ्कुर्यात्। क्षौमादिसूत्रं विष्णुगायत्र्या प्रोक्ष्य त्रिगुणीकृत्य रज्जुं कुर्यात्। वस्त्रेषु सिंहव्यालाद्याकारान् पद्मपुष्पदलशङ्खचक्रहंसादिमनोहराकृतीश्च कृत्वा देवस्योभयपार्श्वे रज्जुभ्यां दृढं बध्नीयात्। देवस्य हस्ते धनुर्बाणान् धारयेत्। अश्वगजरथेष्वारोप्य ग्रामे नगरे आरामे वा समानयेत्। हविरन्तं पूजयित्वा होमं बलिं च कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणं कारयेत्। अजवानरशार्दूलगजाश्वाद्यनुगतं चारयेत्। नानायुधधारिभिः परिचारकैरन्वितं सिंहवाहनारूढाभ्यां देवीभ्यां चानुगतं चक्रवीशामितैर्विना ग्रामे बहिश्च चारयेत्। पश्चाद् ग्रामं प्रवेश्यालयं प्रवेशयेत्।

१४. जलक्रीडोत्सवः

नवाहोत्सवमध्येऽष्टमदिने मध्याह्ने देवदेवस्य जलक्रीडोत्सवः कार्यः। नद्यादीनां

तटे जलक्रीडार्थंमण्डपं कृत्वा तत्र प्रपां कुर्यात्। बिम्बस्याध्यर्धायतामर्धविस्तारां बिम्बदघ्नां लोहमयीमच्छिद्रां जलद्रोणीं न्यस्य नादेयाद्भिस्तां पूरयेत्। एलाचन्दनकर्पूरकुङ्कुमोशीरागुरु-पुष्पैरपोऽधिवासयेत्। पुण्यतीर्थं शिवं पुण्यं देवावासम् इति मन्त्रेण जले अधिदेव-मावाह्याष्टविग्रहैरर्चयेत्। देवदेवमलङ्कृत्य पाद्यादिभिरभ्यर्च्य जलद्रोण्यां प्राक्शिरसं मज्जयित्वा यामार्धं यामद्वयं वाऽधिवासयेत्। तत उद्धृत्यालङ्कृत्य पूजयित्वा यानमारोप्य ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयित्वा पुनरालये सुगन्धितैलेनाभ्यज्य संस्नाप्य जीवस्थानेऽर्चयेत्।

१५. तीर्थोत्सवः

विषुवेऽयनादौ नृपतेरालयप्रतिष्ठाकर्तुर्वा जन्मनक्षत्रे ग्रहणे मासनक्षत्रे विष्णुपञ्चदिनेषु उत्सवान्तदिने च तीर्थोत्सवः कार्यः। विषुवेऽयने ग्रहणे च तत्तत्काले तीर्थस्नानं कर्तव्यम्। अन्यदा तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने वा कर्तव्यम्। रात्रौ जलस्याशुचित्वेन तदाऽवभृथं नैव कुर्यात्। कुर्याच्चेन्महादोषो भवेत्। तथापि अयनादौ सङ्क्रान्तौ ग्रहणे च तत्तत्काले एव रात्रावपि कारयेत्। राहुदर्शनसङ्क्रान्त्योः निशास्वपि स्नानं श्रेष्ठमिति स्मृतिकाराश्चाहुः। अतो मध्याह्ने सर्वां क्रियां समाप्य रात्रिपर्यन्तं कालं विनोदेन नीत्वा रात्रौ स्नानं कारयेत्।

एकस्मिन्नेव मासे तीर्थोत्सवदिनद्वयं यदि प्राप्नोति तदा तयोरन्त्यदिने उत्सवः कार्यः। तद्दिनं यदि सङ्क्रान्त्यादिभिर्विद्धं भवति तदा तद्दिनं विहाय पूर्वमेव दिनं गृह्णीयात्। दिनद्वयमपि यदि विद्धं भवेत् तदा तदुत्तरदिने स्नानं कर्तव्यम्। नक्षत्रं दिनद्वये विभक्तं यदा, तदा यद्दिने सूर्योदये नक्षत्रं लभ्यते तद्दिने एव कर्तव्यम्। तिथिर्नक्षत्रं च दिनद्वये दिनत्रयेऽपि वा यदि दृश्यंते तदाऽन्तिमे दिने कलामात्रमपि तिथिनक्षत्रलाभे तस्मिन्नेव दिने कर्तव्यम्। दिनद्वयेऽपि तिथिनक्षत्रयोः समव्याप्तिश्चेत् यस्मिन् दिनेऽधिका नाडिकाः मध्याह्नसङ्गता भवेयुस्तद्दिने एव स्नानं कार्यम्। अन्यथा महान् दोषो भवेत्।

कालोत्सवेऽधिमासः परित्याज्यः। अर्कवारनक्षत्रयोगः श्रवणद्वादशीयोगः अमृतसिद्धियोगश्च प्रशस्तः।

तीर्थदिनात् पूर्वरात्रौ उत्सवान्ते देवेशस्य रात्रिपूजां निर्वर्त्य तं यानमारोप्य ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं नीत्वाऽऽस्थानमण्डपे सुगन्धितैलेनाभ्यज्य स्नापयेत्। हविर्निवेद्य च प्रतिसरं बध्वा शाययेत्। परितः प्रावरणं कृत्वा बाह्ये पश्चिमे गरुडमुत्तरे शान्तं दक्षिणे चक्रं च शाययित्वा परितो जयादीनर्चयित्वा नृत्तगेयवाद्यैः रात्रिशेषं नयेत्। यस्य देवस्य यदर्थं प्रतिसरबन्धनं कृतं तत्समाप्त्यन्तं तावत्तस्य हविर्निवेदनं न कार्यम्। तदालयदेवानां सर्वेषामपि तथेति केचित्। प्रभाते चूर्णोत्सवः कार्यः।

प्रभाते देवमुत्थाप्य पाद्याद्यैरभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्। रथोत्सवं कृत्वा आस्थानमण्डपे देवं संस्थाप्याष्टोपचारैरभ्यर्च्य अभिमुखे गरुडं, दक्षिणे चक्रम्, उत्तरे विष्वक्सेनं च धान्यपीठे संस्थाप्यार्चयेत्। देवाभिमुखे गोमयेनोपलिप्य उलूखलमुसले संस्थाप्य तत्र ब्रह्मेशौ हरिद्रायां लक्ष्मीं चाभ्यर्च्य हरिद्रामुलूखले न्यसेत्। आचार्यो मुसलं गृहीत्वा विष्णुसूक्तेन किञ्चिदवहन्यात्। उलूखले सोमं मुसले चक्रं हरिद्रायां सिनीवालीं चार्चयेदित्येके। आचार्येण किञ्चिदवहननानन्तरं देवदासीषु जयादीन् स्मृत्वा ताभिरन्यैर्भक्तैर्वा सम्यगवघातं कारयेत्। आचार्य एव वा स्वात्मनि अप्सरां चिन्तयित्वाऽवहननं कुर्यात्। चूर्णं शूर्पेण शोधयित्वा तत्र सुवर्णं न्यसेत्। कलशेन सर्वाभरणसंयुक्तेन चूर्णं संगृह्यालयप्रदक्षिणं कारयित्वा देवाभिमुखे न्यसेत्। द्वौ चतुरः पञ्च वा कलशान् चूर्णपूर्णान् न्यसेदित्यप्येके। कलशं कलशान् वा तदर्धं चूर्णैः प्रपूर्य पुनरर्धं सुगन्धि तिलतैलेनापि पूरयेत्। तैले सोमं चूर्णे च सिनीवालीमर्चयेत्। चूर्णे चक्रादीन् तैले च विष्णुमर्चयेदिति केचित्। तैलं चूर्णं च पृथक् कलशाभ्यां संगृह्णीयादिति केचित्।

ततो देवं समभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयित्वा हस्ताभ्यां तैलमादाय देवस्य मौलौ वेदाहमिति अभिषिच्य चूर्णेनापि स्नपयेत्। चक्रमभ्यर्च्य शिष्टेन तैलयुक्तचूर्णेन स्नपयेत्।

देव्यावपि पृथक् पृथक् चूर्णतैलाभ्यां स्नपयेत्। भक्ताश्च सर्वे तैलचूर्णे भक्त्या शिरसि धारयेयुः। तेन सर्वपापशान्तिः सामीप्यमुक्तिश्च लभ्येते। ततो मध्याह्ने तीर्थोत्सवः कार्यः।

देवेशं यानमारोप्य चक्रवीशशान्तान् पुरस्कृत्य तीर्थस्नानाय तटाकं नदीं सागरं वा गच्छेत्। तत्र जलाभिमुखे देवं चक्रादींश्च संस्थाप्यार्चयेत्। सिद्धार्थोदकाक्षतोदक-कुशोदकजप्योदकरत्नोदककलशान् पञ्च प्रधानान् शुद्धोदककलशांश्च पञ्चोपस्नानान् देवाभिमुखे स्थापयेत्। मध्ये सिद्धार्थोदककलशं पूर्वादिषु दिक्षु चान्यान् चतुःकलशान् तत्तत्पार्श्वे चोपस्नानकलशान् संस्थाप्य वस्त्रेणाच्छाद्य पूजयेत्। मध्ये कुशोदकलशं पूर्वादिषु क्रमात् गन्धोदपुष्पोदाक्षतोदजप्योदकलशांश्च सोपस्नानान् कलशान् न्यसेदित्येके। रत्नोदाक्षतोदकुशोदयवोदचन्दनोदकलशाः पञ्चैव मध्ये प्रागादिषु च क्रमान्न्यस्या इत्यपरे। मृत्कुशगन्धपुष्पाक्षतोदकलशाः पञ्चैवेत्यपि केचिद् वदन्ति। स्नापनोक्तविधानेन कलशैः स्नपयित्वा शिष्टाभिः कलशाद्भिः चक्रादीनभिषेचयेत्। जलं प्रविश्य तत्र वरुणमर्चयेत्।

हस्ताभ्यां चक्रमादायाचार्यः भक्तैः समन्वितः नाभिदघ्नजले स्थित्वा चक्रं हृदि स्थाप्य हस्ताभ्यां दृढं धारयन् ये ते शतमित्युच्चार्य प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्ववाद्ययुतं जले निमज्जयेत्। सर्वे जनाः तत्तीर्थे स्नात्वाऽश्वमेधफलमाप्नुयुः। आचार्यो विष्वक्सेनं गरुडं चैव जले निमज्जयेत् केवलं वा चक्रम्। अथवा पञ्चभिः कलशैः स्नपयित्वा देवेशमेव विष्णुसूक्तेन तीर्थे निमज्जयेदित्यपि वदन्ति। देवीभ्यां सह देवेशं चक्रं च तीर्थान्तर्निमज्जयेदित्यपि केचित्। ततः शुद्धस्नपनरीत्या देवेशं स्नपायित्वालंकृत्य यानमारोप्यालयं नयेत्। तदाऽऽचार्यः शकुनसूक्तं पठन् तोयधारापुरःसरमग्रतो गच्छेत्। आलयद्वारदेशे दीपाङ्कुरोदकुम्भैरर्चकाः प्रत्युत्थानं कुर्युः। स्त्रीभिश्च सुमङ्गलाभिः प्रदक्षिणं कारयेत्। जलपुष्पपात्रं देवस्योपरि त्रिः प्रदक्षिणमावर्त्य पुरतः प्रक्षिपेत्। पञ्च चित्रान्नपिण्डान् देवस्य मूर्धनि प्रदक्षिणं नीत्वा प्रणवादिभिर्नमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्दिगीशानां नामभिः चतुर्दिक्षु मध्ये च क्रमात् विसृजेत्। ततो देवेशस्य पुष्पाञ्जलिं दत्वाऽऽलयं प्रविश्यास्थाने

स्नपनोक्तक्रमेण देवस्य स्नपनं कुर्यात्। देव्यावपि शुद्धाद्भिः स्नपयेत्। महाहविर्निवेद्य क्षमस्वेत्यनुमान्य विष्णुसूक्तेन संस्तूय प्रणमेत्। भक्तान् विसृज्य देवशमभ्यन्तरं नीत्वा जीवस्थाने देवीभ्यां सह स्थापयेत्। चक्रदीनपि स्थापयेत्।

देवालयाद्दूरे पुण्यतीर्थं लभ्यं चेत् प्रकारान्तरेणापि तीर्थोत्सवाचरणं शक्यम्। तथाहि-तत्तीर्थकालादन्यस्मिन् काले आचार्यानुज्ञया शिष्यः तन्तुना वेष्टितं कुम्भं दुहतां दिवमित्युक्त्वा चक्रेण सह पुण्यतीर्थं गत्वा ऊरुदघ्नजले प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा चक्रस्याभिमुखे जले वरुणमभ्यर्च्य आद्यमभिगृह्णामीति मन्त्रेण कुम्भे जलमादाय पिधाय शिरसा धृत्वा चक्रेण सह वाद्यघोषयुतं मन्दिरान्तरानयेत्। चूर्णोत्सवान्ते वीथ्यां रथस्थमपि देवेशं प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वा चक्रवीशामितैः सह गन्धोदकेन संस्नाप्य नववस्त्रेणालङ्कृत्याभ्यर्च्य कुम्भमादाय रथोपरि सम्मुखे न्यसेत्। पुण्याहवाचनं कृत्वा कुम्भजले वरुणमावाह्याभ्यर्च्य कूर्चेन तज्जलं देवेशे प्रोक्षयेत्। शिष्टजलेन चक्रमभिषेचयेत्।

अयनादौ सङ्क्रान्तौ सूर्यचन्द्रग्रहणेषु च रात्रौ तीर्थोत्सवो यदा चिकीर्षितस्तदा सायोत्सवमपि तद्दिने कुर्यात्।

समुद्रादिजले तीर्थोत्सवश्चेत् रथचक्रं जले यावन्मग्नं स्यात् तावत् समस्थले रथं नीत्वा तत्रैव तीर्थोत्सवमाचरेत्। अथवा रथादवरोप्य तीरे प्रपामध्ये चक्राद्यैः सह देवं संस्थाप्य कलशान् अभ्यर्च्य पुण्याहवाचनपूर्वकं कलशोदकैः प्रोक्षयेत्। शिष्टतोयेन चक्रमभिषेचयेत्। चक्रं वा देवीभ्यां सह देवं वा जले मज्जयेत्। पश्चात् देवमारामेऽन्यालये वा मण्डपे संस्थाप्य शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्यालङ्कृत्य कुसुमाञ्जलिं दद्यात्। ततोऽपराह्णे रथमारोप्य ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा मन्दिरं प्रवेशयेत्। अथवा समुद्रजलादेव देवं ग्रामप्रदक्षिणपूर्वं स्नानवेदिमानीय स्नापनं कृत्वा प्लोतेन विमृज्य जीवस्थाने न्यसेत्। अत्र देवीभ्यां चक्रवीशामितैश्च सहाभ्यर्च्य महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्। न्यूनातिरिक्तं यत्सर्वं तत् क्षमस्वेति चानुमानयेत्। ततः सन्ध्यार्चनादीनि क्रमेणाचरेत्।

वास्तुभेदाद्विनान्यत्रालयं यदि चेत् तस्मिन् प्रथमावरणादिषु सर्वमुत्सवं कृत्वा तीर्थावरणे पुण्यवृक्षच्छायायां कलशन्यासं कृत्वाऽभ्युक्षणं कुर्यात्। देवेन सह वा विना वा चक्रं जले मज्जयेत्। समीपे तीर्थं नास्ति चेत् कुम्भे तीर्थमादाय वृक्षच्छायायां रथे एवाभ्युक्षणं कुर्यात्। ततो बलिः।

तीर्थदिने रात्रौ देवेशमभिपूज्य ध्वजे देवं च संपूज्यालयगतेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यो बलिमाहरेत्। ग्रामेऽपि सर्वत्र तत्तत्स्थानेषु चतुष्कोणत्रिकोणद्विकोणेषु च सन्धिषु सर्वत्रापि, तथा चैत्यवृक्षमूले तटाकतीरे शून्यालये श्मशानेऽन्यत्रापि च तत्रस्थेभ्यः सर्वेभ्योऽपि भूतेभ्यो बलिं क्षिपेत्। ततो देवालयमुपाव्रजेत्।

१६. ध्वजावरोहणम्

उत्सवान्तिमदिने, तद्दिनात् तृतीये पञ्चमे वा दिने, पुष्पयागदिने वा रात्रौ नित्यपूजान्ते सर्वदैवत्यं ध्वजदैवत्यं वारुणं च होमं कृत्वा ध्वजदेवमभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्। बलिबेरं चक्रवीशामितांश्च विना आलयगतेभ्यो ग्रामगतेभ्यश्च ब्रह्मादिभ्यो वाद्यघोषसमायुक्तं बलिं दद्यात्। सन्धिस्थान् देवान् विसर्जयेत्। वाद्यघोषं विना तद्ग्रामस्थदेवालयेषु शून्यागारे चैत्यवृक्षमूले मातृ दुर्गा स्कन्द विघ्नेश शास्तादीनां गृहेषु श्मशानसमीपे वापीकूपतटाकारामवल्मीकस्थानेषु ग्रामचतुःसीमसु वीथ्यन्तेषु भूतक्रूरदेवस्थानेषु च बलिं विक्षिपेत् सर्वत्र मौनं कृत्वा सकृत्सकृत् वाद्यं च कारयेत्। पश्चादग्निसन्निधौ स्नानं कुर्यात्। आलयमाविश्य गरुडं प्रणम्य मुद्गान्नं निवेदयेत्। हविष्मतीति सुपर्णोऽसीति च मन्त्रेण ध्वजस्थं गरुडमभ्यर्च्य दिनदेवान् समर्चयेत्।

उत्सवेऽस्मिन् समायाताः सर्वे यान्तु यथागताः।

समाप्त उत्सवोऽद्यात्र ध्वजोऽयमवरोप्यते। शान्तिरस्तु।

इति नमस्कृत्य ध्वजदेवं विसर्ज्य ध्वजमवरोपयेत्। पश्चात् रज्जुभिः सहितं

ध्वजं शिरसा धृत्वाऽऽलयप्रदक्षिणं कृत्वान्तःप्रविश्य देवपादे विनिक्षिपेत्। पुष्पाञ्जलिं दत्वा क्षमामन्त्रमुच्चार्य दण्डवत्प्रणमेत्। कुम्भाच्छक्तिं समादाय ध्रुवे आरोपयेत्। कुम्भजलेन चक्रमभिषेचयेत्। ध्वजदण्डमूले वा जलं विसृजेत्। चक्रं जीवस्थाने प्रतिष्ठापयेत्। उत्सवान्तस्नपनं च कारयेत्। आचार्यस्यर्त्विजां देवस्य च रक्षाबन्धं विसर्जयेत्।

उत्सवान्तेऽष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा वेदमन्त्रैः स्तुत्वा उत्सवाध्वरे प्रच्युतं न्यूनं सर्वं सम्पूर्णमस्त्विति प्रणमेत्। उत्सवोपयुक्तानि पूजाद्रव्याणि आचार्याय दद्यात्। अनुपयोग्यानि भूमौ खानयेत्। अन्येभ्यो दाने दोषो भवति।

उत्सवेन सर्वे देवाः प्रीता भवन्ति। सर्वपापानि नश्यन्ति। सर्वलोकानां शान्तिः राष्ट्राभिवृद्धिः राज्ञां बलवृद्धिश्च भवति।

१७. त्रिदिनाद्युत्सवाः

नवाहाद्युत्सवाशक्तौ त्रिदिनोत्सवः कार्यः। पूर्वरात्रावङ्कुरानर्पयित्वा सम्भाराणि सम्भृत्य रक्षाबन्धं शायनं च कुर्यात्। प्रभाते देवमुत्थाप्य मध्याह्ने स्नपनं कृत्वा सायाह्ने मृद्ग्रहणं कर्तव्यम्। त्रिदिनोत्सवादौ ध्वजारोहणं न कुर्यात्। औत्सवबिम्बे द्विगुणमभ्यर्च्य कौतुकं बध्नीयात्। होमं हुत्वा ग्रामादौ बलिं दत्वा देवेशं समलङ्कृत्य देवीभ्यां सह, विना वा, प्रभामण्डलसंयुक्ते याने आरोपयेत्। बलिमार्गेण ग्रामप्रदक्षिणं कारयेत्। आलयं प्रवेश्यास्थानमण्डपेऽभ्यर्च्य नीराजनं रक्षां च कारयेत्। कौतुकं विसर्ज्य संस्नाप्य हविर्दत्वा विनोदं कारयेत्। जीवस्थाने देवीभ्यां सह संस्थाप्य हविरन्तमर्चयेत्। नमस्कृत्य चानुमानयेत्। चक्रादीन् तत्तत्स्थाने संस्थाप्य निशां नयेत्।

प्रभाते प्रातरर्चावसाने देवायास्थानमण्डपे चतुर्ष्वासनेषूपचारान् समर्पयेत्। होमं कृत्वा बलिबिम्बान्नबिम्बाभ्यां चक्रवीशामितैश्च सह ग्रामं गत्वा वाद्यघोषपुरसरं देवानां बलिं दद्यात्। आलयं प्रविश्य चक्राद्यान् बलिबिम्बं च संस्नाप्याभ्यर्च्य स्वे स्वे स्थाने प्रतिष्ठाप्य हविर्निवेदयेत्। सायाह्ने देवीभ्यां सह देवमलङ्कृत्य यानमारोप्य

ग्रामप्रदक्षिणं कुर्यात्। आलयं प्रविश्य शुद्धोदैरभिषिच्य कौतुकबन्धनं कृत्वा शाययेत्। प्रभाते देवमुत्थाप्य हविर्विनाऽभ्यर्च्य मध्याह्ने उत्सवं कृत्वा आस्थाने स्थापयेत्। तैलं चूर्णं च दत्वाऽवभृथं कुर्यात्। नद्यादौ स्नापयेत्। आलयं प्रवेशयेत्। कलशैः संस्नाप्य प्राणस्थाने प्रतिष्ठाप्याभ्यर्च्य शान्तिहोमं कारयेत्। सति विभवे पुष्पयागं कुर्यात्।

त्रिदिनोत्सवाशक्तौ दिनद्वयोत्सवः कार्यः। पूर्वरात्रावङ्कुरार्पणं मृद्ग्रहणं स्नपनादींश्च कृत्वा कौतुकं बध्वा शाययित्वापरेद्युः होमं बलिं च कृत्वा रात्र्युत्सवं कुर्यात्। मण्डपे संपूज्य कौतुकं बन्धयेत्। प्रभाते देवमुत्थाप्योत्सवं कृत्वा चूर्णोत्सवं तीर्थस्नानं च कारयेत्। ततः स्नपनानन्तरं जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य पूजयेत्। महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्।

दिनद्वयोत्सवाशक्तौ एकाहोत्सवः कार्यः। सर्वं तीर्थदिनोत्सववत् कुर्यात्। पूर्वरात्रावङ्कुरानर्पयित्वा देवस्य प्रतिसरं बध्वा शाययित्वा परेद्युः देवमुत्थाप्य होमं बलिं च कृत्वा सायंकाले देवमलंकृत्य यानमारोप्य बलिमार्गक्रमेणैव ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयेत्। ततश्चूर्णोत्सवमवभृथं च कृत्वा देवं स्नापयेत्। महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्।

दिनत्रयोत्सवे ब्रह्मा सर्वदेवा विष्णुश्च क्रमाद् दिनत्रयाधिपाः। द्विदिनोत्सवे ब्रह्मा विष्णुश्च। एकाहे विष्णुरिति च विशेषः।

एकाहोत्सवः शान्तिकश्चेत् पूर्वाह्णे कारयेत्।

भक्त्युत्सवश्चेत् चक्रेण विना देवमभ्यर्च्य हवींषि निवेद्यालङ्कृत्य यानमारोप्य ग्रामप्रदक्षिणं कुर्यात्। ध्वजारोहणं मृद्ग्रहणं होमः बलिश्चेत्येतान्यकृत्वाऽपि भक्त्युत्सवे कृते दोषो नास्ति। उत्सवोऽयमपराह्णे कार्यः। नवाहं सप्ताहं पञ्चाहं त्रियहं द्वियहमेकाहं वा भक्त्युत्सवं भक्त्या कृत्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात्।

१८. पुष्पयागोत्सवः

शान्तिकः पौष्टिकः काम्यश्चेति त्रिविधः पुष्पयागः। उत्सवादि कर्मान्तेऽनुष्ठितः पुष्पयागः सर्वकामावाप्त्यर्थो भवति, सर्वदोषोप- शान्त्यर्थोऽपि। उत्सवेऽज्ञातदोषाणां प्रायश्चित्तार्थोऽपि। तेनार्चायां यन्न्यूनं तत्सर्वं सम्पूर्णं भवति। अतः प्रतिष्ठान्ते उत्सवान्ते विषुवेऽयने सूर्यचन्द्रोपरागे युगान्ते सङ्क्रान्त्यां श्रवणे राज्ञो ग्रामस्य यजमानस्य च जन्मर्क्षे दुःस्वप्नराष्ट्रविप्लवदुर्भिक्षव्याध्यादिसर्वोपद्रवेषु च देवस्य स्नपनं कृत्वा तदनन्तरे द्वितीयेऽहनि वा पुष्पयागं कुर्यात्। रात्रौ पूजावसाने देवस्य प्रतिसरं बद्ध्वा शायनं कृत्वा प्रभाते पुष्पयागं कुर्यात्। नवाहोत्सवश्चेत् दशमेऽहनि पुष्पयागः कार्यः। चतुर्दशाहश्चेत् पञ्चदशेऽहनि। एकविंशत्यहश्चेद् द्वाविंशेऽहनि। प्रतिष्ठोत्सवव्यतिरिक्तनिमित्तेषु अङ्कुरार्पणं कृत्वा पुष्पयागः कार्यः।

पुष्पाणीव तेषां पत्राङ्कुरफलानि त्वक्च भगवतः पूजासाधनानि भवन्ति। पद्मकुमुदबिल्वकरवीरचणकचम्पकमल्लिकाजातिनन्द्यावर्तनन्दकपलाशबकादिपुष्पाणि दूर्वाग्राणि च प्रशस्तानि। सर्वेभ्योऽपि तुलसी प्रशस्ततमा भवति। पञ्चचतुस्त्रिवर्णानि पुष्पाणि उत्तमानि। द्विवर्णानि मध्यमानि। एकवर्णानि चाधमानि। श्वेतं पुष्पं शान्तिकरं, पीतं पौष्टिकं, कृष्णं विद्वेषणं, रक्तं वश्यकरम्। किणिजं, मुनिपुष्पं, धत्तूरं, पटलम्, अतिमुक्तकं, पुन्नागं, नक्तमल्लिका, योथकं, क्षीरिकापुष्पं, निर्गुण्डी, लङ्गिका, जपा, कर्णिकारमशोकं, शाल्मली पुष्पं, क्रतुभं, कोविदारं, तिलपुष्पमङ्कोलं, गिरिपर्णमर्कपुष्पं, व्याघातपिचुमन्दादि च पुष्पाणि वर्जयेत्। पुराणम्लानवस्त्रनिक्षिप्तदुर्गन्ध दुर्मनुष्या-धिष्ठितदेशजातानि च पुष्पाणि वर्ज्यानि। शुद्धभूमौ पतितं पुष्पं क्षालनात् शुध्यति। अस्थाने पतितं तु क्षालनेन न शुध्यति। भ्रमराघ्रातपुष्पाणि ग्राह्याण्येव।

विहितपुष्पालाभे तु तुलसीपत्रैः तदलाभे, शाखाभिः शिफाभिर्मृदा वा भक्त्या हरिमर्चयेत्।

उत्तमकल्पे पुष्पयागानुष्ठानप्रकारश्चैवं यथा - प्रातरर्चावसाने देवमास्थानमण्डपे स्नपनालये वाऽऽनीय शुद्धस्नपनविधिना स्नापयित्वा नववस्त्रोत्तरीयविभूषणैरलङ्कृत्य महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्। चतुर्दिशं चतुर्हस्तं गोमयेनोपलिप्य षट्सूत्रैः प्रागुदग्गतैः पञ्चविंशतिपदं कृत्वा मध्ये रत्नन्यासोक्तधान्यैः तण्डुलैर्व्रीहिभिस्तिलैर्वा नवपदं पद्मं साष्टपत्रं सकर्णिकं कुर्यात्। बहिष्ठेषु पदेषु अग्रे गरुडं, दक्षिणे चक्रं पश्चिमे पङ्क्तीशम् उत्तरे शान्तं चाभ्यर्चयेत्। परितः पञ्चसु पङ्क्तिषु विष्वक्सेनादि सर्वदेवानर्चयेत्। शेषेषु द्वादशपदेषु पूजाद्रव्याणि न्यसेत्। अष्टसु पद्मदलेषु लोकपालानर्चयेत्। कर्णिकोपरि निष्कत्रयसुवर्णनिर्मितमर्कमण्डलं, तन्मध्ये राजतं चन्द्रमण्डलं, तन्मध्ये च सौवर्णं वह्निमण्डलं चार्चयेत्। तत्र देवस्य विष्टरं संस्थाप्य तदन्तर्गते कमले देवं प्रतिष्ठाप्य यावद्दिवसमुत्सवस्तावत्कृत्वः सप्तविंशतिविग्रहैरभ्यर्चयेत्। तत्तत्पूजावसाने देवस्य पादयोः पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। मध्यत आचार्यः, चतुर्दिक्षु च चत्वार ऋत्विजः पुष्पाञ्जलिं दद्युः। चतुर्दिक्षु च नृत्तगेयवाद्यवेदघोषं च कारयेत्। प्रागादि चतुर्दिक्षु चतुर्वेदघोषाः दक्षिणे पुराणध्वनिः, पश्चिमे स्तोत्रध्वनिः, उत्तरे सूत्रशिक्षादिध्वनिश्च कार्यः। आचार्य ऋत्विजश्चाष्टाक्षरद्वादशाक्षरविष्णुगायत्र्यादि जपन्तः पुष्पाञ्जलिं दद्युः। अष्टोत्तरशतावसाने पाद्याद्यर्घ्यान्तार्चनं कुर्युः। देवस्य स्तनदघ्नेषु पुष्पेषु पुष्पाण्यधो नयेत्। विंशतिकृत्वः स्तनदघ्नार्चने उत्तमं, द्वादशकृत्वश्चेन्मध्यमम्, अष्टकृत्वश्चेद् अधमं भवेत्। जान्वन्तम् ऊर्वन्तं, कट्यन्तं, नाभ्यन्तं, स्तनान्तं, बाह्वन्तं, ग्रीवान्तं, ललाटान्तं, मौल्यन्तं वा पुष्पाञ्जलिं कुर्युरित्यपि वदन्ति।

देवं परितः पञ्चाग्नीन्, त्रीनग्नीन्, एकं पौण्डरीकं वा अग्निं कृत्वा सभ्ये कुण्डे हौत्रप्रशंसनं कुर्यात्। आलयगतान् सुरानावाह्याज्यैर्जुहुयात्। वैष्णवं विष्णुसूक्तं च जुहुयात्। आहवनीये पुरुषसूक्तं विष्णुसूक्तं च, दक्षिणाग्नौ विष्णुसूक्तं श्रीसूक्तं च, गार्हपत्ये विष्णुगायत्रीम्, आवसथ्ये एकाक्षरादिकं चाज्येन समिधा तत्तद्धविर्भेदैश्च जुहुयात्। औपासनाग्निकुण्डं वा कृत्वा आघारं हुत्वा हौत्रं प्रशंस्य देवस्य वैष्णवं

विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं, प्राजापत्यं व्याहृतीश्च हुत्वा पद्मेन बिल्वपत्रेण वा विष्णुगायत्रीमष्टोत्तरं जुहुयात्। श्रीसूक्तेन श्रीदेव्याः, महीसूक्तेन महीदेव्याः, मूर्तिमन्त्रैस्तदालयदेवानां च जुहुयात्। पुष्पाधिदैवत्यं वैष्णवान्तं द्वादशकृत्वो जुहुयात्।

वैष्णवं व्याहृतीश्च हुत्वा अन्तहोमं च जुहुयात्।

यात्रायाने देवं समारोप्य स्वस्तिसूक्तोच्चारणपूर्वकं नृत्तगीतवाद्यपुरःसरं ग्रामं मन्दिरं वा प्रदक्षिणीकुर्यात्।

मध्यमकल्पपुष्पयागे तु यथालाभप्रमाणेन पूर्वोक्तार्धेन वा पद्ममण्डलदेवानां प्रतिमादिकं कारयेत्। तत्तद्दिनार्चनान्ते शुद्धान्नं निवेद्य सर्वार्चान्ते पञ्चहविर्दद्यात्। अन्ते परिवारबलिं च क्षिपेत्। सभ्य एकाग्निरेव स्यात्। अधमकल्पे तु गरुडादिपरिवारदेवानां होमा अर्चनानि च न सन्ति।

पुष्पयागोत्सवान्ते आचार्याय दशनिष्कं, सुवर्णं पशुभूम्यादि च देयम्। एकविंशति-निष्कं सुवर्णमाचार्याय देयं, तदर्धं पदार्थिभ्यः सर्वेभ्यश्चेत्यपि वदन्ति। ब्राह्मणान् भोजयित्वा तेभ्योऽपि भूरिदक्षिणां दद्यात्। वैष्णवानपि पूजयेत्। नर्तकान् गायकान् परिचारकांश्चान्यान् यथार्हं पूजयेत्।

एवं भक्त्या यो हरेः प्रियं पुष्पयागोत्सवं कुरुते सोऽश्वमेधफलं लभते, सर्वान् कामानवाप्नोति। अन्ते विष्णुसायुज्यमप्याप्नोति। पुष्पयागविधिं नाशुश्रूषवे नाभक्ताय नासंमताय नासच्छिष्याय नासत्पुत्राय चोपदिशेत्। सुभक्ताय सुशिष्याय चैवोपदिशेदित्याह मरीचिः।

१९. पुनर्वसूत्सवः

माघमासे शुक्लपक्षे पुनर्वसुनक्षत्रे श्रीरामं सीतालक्ष्मणसमेतं यानमारोप्य ग्रामप्रदक्षिणं कारयेत्। आलयं प्रवेश्य स्नापयित्वा महाहविः प्रभूतं वा निवेदयेत्।

सीतालक्ष्मणयोः पृथक् प्रतिष्ठा चेत् सीतायाः श्रीदेव्यवतारत्वेन श्रीदेवीवत्, लक्ष्मणस्य च रामांशत्वेन रामवत्, सर्वं कारयेत्। हनूमतो वाय्वंशत्वेन वायोरिवाचरेत्।

पुनर्वसूत्सवेनापुत्रः पुत्रमाप्नोति। सर्वान् कामानवाप्यान्ते सायुज्यफलं चाश्नुते।

२०. दमनारोपणोत्सवः

चैत्रमासे द्वादश्यां पौर्णमास्यां वाऽङ्कुरार्पणं कृत्वा चक्रगरुडाभ्यां सह उद्यानादीन् गत्वा वनदेवताभ्यः सोदकं बलिं दद्यात्। वसन्तमावाह्याष्टविग्रहैरर्चयेत्। विष्णुसूक्तमुच्चार्य दमनं समूलं गृहीत्वा सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये वा पात्रे निधायाचार्यः शिष्यस्य शिरसि विन्यसेत्। ततो ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वाऽऽलयान्तः प्रवेशयेत्। मन्मथायनमोऽस्त्वित्युक्त्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण दमनं विष्णावारोपयेत्।

२१. वसन्तोत्सवः

मकराद्याः षण्मासा वसन्तकालः। तत्रापि फाल्गुनादिमासत्रयं प्रशस्तम्। तत्र वसन्तोत्सवः कार्यः। मासत्रये उत्सव उत्तमः, द्वये मध्यमः, एकस्मिंश्चाधमः। मासमेकमुत्सवे कृते उत्तमं, तदर्धं मध्यमं, तदर्धं चाधममित्यपि वदन्ति।

उत्सवदिनात् पूर्वमङ्कुरार्पणं कृत्वा रात्रौ प्रतिसरं बध्नीयात्। प्रभाते देवमुद्बोध्यास्थाने स्थापयित्वा भूषयेत्। सुगन्धजलेनाभ्युक्ष्य पुष्पैर्विकीर्य पाद्याद्य-र्घ्यान्तोपचारैरर्चयेत्। देवीयुक्तं देवं स्नानासने समारोप्य स्नानमाचरेत्। अलङ्कारा-सनेऽलङ्कारं, भोज्यासने प्रभूतं हविश्च निवेदयेत्। यागमण्डपे देवं स्थापयित्वा मूर्तिमन्त्रेण अतोदेवादिमन्त्रैश्च समिदाज्येन जुहुयात्। देवस्य मधुपर्कमाचमनं ताम्बूलं च निवेद्य भक्तेभ्यः दद्यात्। आचार्यदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणभोजनं च कारयित्वा देवदेवं याने आरोप्य ग्रामे प्रदक्षिणं कुर्यात्। वसन्तान्त्यदिने दोलामारोपयेत्। पुनरन्तः-प्रवेश्य नित्यपूजां कुर्यात्। एवं वसन्तोत्सवं कृत्वा तदन्ते स्नापनं कुर्यात्।

सर्वकामावाप्तिपूर्विका विष्णुसायुज्यप्राप्तिर्वसन्तोत्सवफलम्।

२२. दोलोत्सवः

वसन्तोत्सवान्तिमदिने अन्येष्वप्युत्सवेषु दोलारोपणं कुर्यात्। खादिरैरर्जुनैश्च वृक्षसारैः सुवर्णरत्नखचितां मुकुलोपेतां दोलां कारयेत्। द्वितीये तृतीये वाऽऽवरणे आलयस्योत्तरे दक्षिणे वा पार्श्वे शुभे मूहूर्ते द्वौ स्तम्भौ दक्षिणोत्तरतः स्थापयेत्। ध्रुवसूक्तेन तौ दृढीकुर्यात्। स्तम्भान्तरं चतुर्हस्तं पञ्चहस्तं वा भवेत्। तत्समं मुकुलाधो द्वियङ्गल्यामूर्ध्वपट्टीं तदधस्ताद् द्वियङ्गुल्यां पद्मपट्टीं प्रादेशाद् वलयद्वयसंयुक्तं पट्टिकान्तरं च तालतालार्धमानं शिल्पिभिः कारयेत्।

धर्मज्ञानाभ्यां स्तम्भद्वयमधिष्ठितम्। पट्टिका च रविसोमाभ्याम्। चतुर्वेदमयी रज्जुश्चतुष्कोणेषु बन्धनीया। दोलाया अधिपो ब्रह्मा, वलययोरश्विनौ। परित इन्द्रादयो लोकपाला जयाद्यप्सरसश्चार्चनीयाः।

दोलास्थापनात्पूर्वं रात्रौ स्नपनं कृत्वा नववस्त्रोत्तरीयभूषणैरलङ्कृत्य शयने देवमारोप्य पूजयेत्। ततः प्रतिसरं बध्वा देवीभ्यां सह शाययेत्। दोलापूर्वे उत्तरे वा औपासनाग्नौ आघारं शान्तिं च कृत्वा वैष्णवविष्णुसूक्तश्रीसूक्तविष्णुगायत्रीभिरष्टोत्तरशतं जुहुयात्। नृत्तगेयवाद्यै रात्रिशेषं नयेत्।

प्रभाते देवमुद्बोध्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा वस्त्रमाल्यादीन् विसर्ज्य पुनरन्यैरलङ्कृत्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य अपूपादीन् निवेदयेत्। पश्चाद्देवं यानमारोप्य दोलासमीपं नयेत्। पुण्याहं वाचयित्वा द्विजेभ्यो दानं दत्वा देवं दोलामारोपयेत्। देव्यौ चारोप्य रक्षां तत्रैव कारयेत्। पश्चाद्देवं समानीय आस्थाने स्थापयित्वा पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। ततः प्राणस्थाने प्रतिष्ठाप्यार्चयेत्। आचार्यदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत्। एवं कृते सप्तजन्मकृतं पापं तदहन्येव नश्यति। इहलोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सायुज्यमाप्नुयात्।

२३. महालक्ष्म्युत्सवः

महालक्ष्म्यर्चनफलं क्रियाधिकारोक्तं यथा - भाद्रपदमासे शुक्लप्रतिपद् दिनमारभ्य नवाहं वा उत्तरफल्गुनीत एकादशदिनपर्यन्तं वा पौर्णमास्यान्तं वा महालक्ष्म्या उत्सवः क्रियते चेत् स सर्वसम्पत्करो भवेत्। देवगन्धर्वाप्सरःसिद्धविद्याधराश्चक्रवर्तिनश्चैतमुत्सवं कृत्वा दीर्घायुर्जयकीर्तिश्रीसुखसमृद्धिमन्तोऽभूवन्निति। अर्चनाधिकारेऽप्युक्तमयमुत्सवः सर्वैश्वर्यप्रदः सर्वाभीष्टदायकश्चेति। प्रथमादिनवम्यन्तो नवाहोत्सव उत्तमः सप्ताहं मध्यमं, पञ्चाहमधमम्। तथा एकाहं ब्रह्मणः, त्र्यहं शङ्करस्य, सप्ताहं लक्ष्म्या, नवाहं चार्चनाधिकारप्रवक्तुर्भृगोः प्रीतिकरमित्यपि तत्रोक्तम्।

महालक्ष्मीसमाराधनप्रकारः क्रियाधिकारोक्तो यथा-लक्ष्म्यालयमलङ्कृत्याङ्कुरार्पणं कृत्वा पद्मासनस्थां चतुर्भुजां पद्मद्वयवरदाभयहस्तां स्वर्णमयीं लक्ष्मीमूर्तिं रजतपात्रे गन्धमध्ये विन्यस्य परितः तस्याः दक्षिणतो दुर्गां, पूर्वतः सर्वभद्रामुत्तरतो जयां पश्चिमतश्च देवं संस्थाप्य संस्नाप्यालङ्कृत्य मुद्गान्नपायसकृसरादि निवेदयेत्। पौण्डरीकाग्नौ श्वेतपद्मैरष्टोत्तरशताहुतीर्दद्यात्। षोडशद्वादशाष्टौ वा स्त्रियो विप्रांश्च भोजयेत्। पादादिमौलिपर्यन्तं देवीं देवीमूर्तिमन्त्रैरर्चयेत्। देवं च विष्णुनामसहस्रेण तुलसीदलैरर्चयेत्। देवीसहितं देवं हंसयाने आरोप्य ग्रामे उत्सवं कारयेत्। अन्ते श्रीमूर्तिमाचार्याय भक्त्या दद्यात्।

महालक्ष्मीसमाराधनप्रकारोऽर्चनाधिकारोक्तस्तु एवमस्ति यथा - महातटाकनद्यादौ तुरगादीन् स्नापयित्वा समस्तविभवैः सह ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा आलयमानयेत्। अश्वोऽसीति मन्त्रेण तुरगं विधिवदर्चयित्वा नित्यहोमविधानेन श्रीभूसूक्तहोमं कुर्यात्। अलङ्कृते लक्ष्मीमण्डपे देवीभ्यां सहितं देवं राजोपचारैरर्चयेत्। प्रतिदिनमेवं कुर्यात्। नवम्यां तु विशेषेण। नवम्यां सायंकाले देवदेवं ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा नृत्यगीत-

वाद्यपुष्पवृष्टिभिः श्रेणिदीपैश्च सह लक्ष्मीमण्डपे आनीयोपचारानर्पयेत्। दशमीदिने स्नपनार्चननित्यहोमप्रायश्चित्तबलिप्रदानानन्तरं तुरगमलङ्कृत्य तत्र देवमारोपयेत्। वनविलासार्थं चारयित्वा शमीवृक्षमूले विन्यस्यार्चयेत्। सर्वाण्यायुधानि सुदर्शनेति मन्त्रेणाष्टविग्रहैरर्चयेत्। शमीमन्त्रेण पुष्पगन्धादिभिः शमीं धनुर्बाणं चार्चयित्वा शिरसि धृत्वा ग्रामप्रदक्षिणं च कृत्वा तुरगं विसर्जयेत् इति।

एवं यो महालक्ष्म्युत्सवं भक्त्या कुरुते सोऽचलां श्रियमाप्नोति।

सारसङ्ग्रहीतारौ

सम्पादकौ

Vaikhānasa Āgama Kośa
[Volume - VIII]

Summary of the
7. UTSAVA PRAKARAṆAM

1. Types of Festivals

The cognate terms are: (a) Bhakti (devotional rite) (b) Festival and (c) Prakarana. Utsava or Temple-festival is performed with a purpose of generating devotion to the Lord and for performing it devotionally. Hence, expression of Bhakti is called utsava. The term 'Sava' denotes Śrauta sacrifice. It is actually of the nature of worship of Hari in abstract form. On account of superior status, the worship of concrete image form, is praised as Ut-sava.(Utkṛṣta Sava). On account of its potency to endow more fruit upon the performer, it is also called Pra-Karaṇa (super-grantor of fruit). The fruit of temple-festival is: timely rain, peace to all people and their prosperity; victory to the king and anihilation of enemies; eradication of diseases or epidemics and famine and the mitigation of all affliations of the host performer of festival.

In the task of re-defining of village-border for the augmentation of residential area, the task is to be started after

conducting the ablution of the deity with one hundred and eight pitchers and having sought the consent of the Lord. During the pendency of the work also temple festival is to be performed.

The temple-festival is threefold: (a) Periodical Festival, (b) Devotional Festival (c) Occasional Festival.

(a) The Festival being performed annually, monthly, daily, as per regulations is called periodical festival. That festival is also called routine festival. (b) The festival being performed with devotion or faith, on the birth-days of the master-host or of the king or on five Vaiṣṇavite days (Ekādaśī etc) or any preferable day is called devotional or faithful festival as well. (c) For the sake of pacification of horrifying famine, epidemics and affliction by planets, the festival, which is conducted, is called eventual or occasional festival or pacificatory festival.

The best type of temple-festival is of three weeks duration, the medium is of two weeks duration and inferior is of one week duration. This is one viewpoint. There is another viewpoint also. Normally festivals are of varied duration, ranging from one day to fifteen days. Therein, one day, two days and three days marking three grades: inferior, medium and best marks the inferior set. In the medium set, the range is; five, seven and nine days (for inferior, medium and best types) and in the best set, the range is eleven, thirteen and fifteen days respectively (in inferior, medium and best type). The festivals are also performed in the range of three to thirty days. Therein, again the small set

comprises three, five and seven days, making inferior, medium and superior types. In the medium set, the duration range is nine twelve and fifteen days. In the best set, the range is twenty-one, twenty-five and thirty days respectively. This is another viewpoint. For this set also, the alternative set is that of eighteen days, twenty one days and twenty seven days making three types; inferior, medium and superior types. Some thinkers also prescribe one-day duration as inferior, seven days as medium and nine days as superior type. Some others prescribe five, seven and nine day's duration as inferior, medium and superior types.

Beginning from morning twilight up to midday is the morning festival to be performed and for a period less than one hour, after the evening worship-evening festival is to be performed. At all times the festival of the god, along the goddess is the best mode. If it is in the morning, it is medium and if it is only on fifth day it is inferior.

2. Installation of the Flag-post

Inside the temple (premises), in front of Hari 's image the platform or altar, for the sake offering to Bhūtas i.e. spirits and the flag is to be constructed, and the flag to be hoisted. Without those two structures, temple festival should not be celebrated. The flag-pole is to be made out of primarily from the timber of any of the following trees: Campaka, Sandal, Bakula, Arjuna, Khadira or Bilva or with metals or stone. The flag-poles made from Bamboo, Jāti, Champha and Kramuka

are recommended respectively for the four social orders: Brāhmaṇa, Kṣatriya, Vaiśya and Śūdra, host performers of Temple festival. Alternatively, a pole made out of Kramuka or Āgastya tree, and also the male trees: Madhūka, Sāla and Panasa. Some thinkers enumerate Palāśa, fig, Bilva, Bandhūka Āsana, Bakula and Arjuna as prohibited trees for the flag-post. On the whole the flag-post is to be prepared after avoiding the trees which are damaged by worms, pores, or collapsed due to lightening or storm.

The dimension of the pole is prescribed to be either equal to the height to the temple or one fourth or one half part more (1.1¼ ; 1½). The circumference is to be twenty, twenty-two or twenty four finger-units. The flag-staffs are of five types. 1. Equal to temple-height, 2.one and one fourth, 3. one and half time, 4. one fourth part less (1 - ¼ = ¾) or one half part less (1 - ½ = ½). Therein the surplus set is recommended Lesser set is helpless. The staff is to be covered by caps of gold etc. On the flag-staff, the lower, middle and upper parts are to be presided over by the deities: Brahmā, Rudra and Viṣṇu in respective order. Having plied a triad of stick-supports of three palm-length and its half breath (3÷2 = 1½), having a hole at midpoint, the sthapati should attach two sticks in front side and one in rear side.

Then having planned five portions in the inter-region between oblation-altar and the tower gate, and then having left out four parts (i.e. 4/5 portion), the flag-post is to be installed

in the fifth part. It would then become on object of perception for the deity. In the event of obstruction by other shrines or other lower-gates, even then, the sthapati should design open aperture for the sake of facilitating perceptibility for god's vision. The sthapati should dig a pit, for planting the flag-post either five, four or three palm-size deep. Then, he should drop five gems, respectively in the centre, in the east, south, west and north (in clock wise direction). And then, having put the corn, paddy etc., he should install the flagstaff along the chanting of the Vedic hymn; Śakuna. There over, he should memorize Viṣṇu comprising all gods and Garuḍa accommodating Lord Viṣṇu. He should then construct a platform at the bottom of the flag-pole, with bricks etc., annexed by the three altars. Therein, those altars: first etc, should respectively measure three palms, two palms and one palm in size. He should never climb on the altar, if he wants longivity. He should not install lamps on the flag; he should install separate lamppost.

3. Flag-Hoisting

In respect of necessity of hoisting a flag, there is difference of opinion. Some thinkers prefer permanent flag (kept hoisted) and say that let there not be any activity like hoisting, at all. Others again opine that be separate flag for festival is essential. Having determined the number of days of duration of festival, well in advance, and then making twice thrice of it in multiples, either prior to that period or just prior to the festival day i.e. on

the eve of festival those thinkers prefer flag-hoisting ritual to be performed. Some people perform the flag hoisting twenty-one days before the concluding bath-ceremony. Or else, in the case of difficulty, having hoisted the flag on the first day of commencement of festival, in the evening, the festival is possible to commence, instantly on the same day.

The flag-cloth should be pure, strong, white, made of cotton-fibers, and unwashed. Then he should ply or stitch together, pair of cloth, having a length, ranging between fourteen hand-measures and six hand-measures and having the width ranging between the gradation: seven-six-five and four hand-measures. Then, he should make four section and one should serve the head two sections the area of Garuḍa and one section its tale and tag the middle of the bottom of the top portion to the pole. On the mid-region of the cloth, he should write the figure of the Garuḍa, resembling that in the stationary icon. That eagle stands by contracting the left foot and stretching the right foot. Garuḍa has penta-colour body made of yellow, white, saffron, green and black. That is he has yellow forehead, red tuft, darkish nose-tip i.e. beak, red palms of hand and feet and white nails. He is adorned by eight cobras, that is as under: Gulika in right hand, Ananta in left hand; sacred thread in the form of Vāsuki; waist-chord i.e. girdle in the form of Takṣaka, Karkoṭaka as garland; Padma in right ear; Mahāpadma in the left ear; and Śaṅkha on the head. A white parasole is held over the head and on both sides is the pair of chowries ; on two sides

of the feet is a pair of lamps and in the centre a pitcher filled with water. On the upper region, on both sides, conch, disc, sun, and moon are poised; so also Sanaka and Sanatkumara are poised. There are other objects like the eight auspicious items as well as incense burner, lamp-vessel and bell. He is decorated by garland, armlet, anklet and diadem and he invokes the deities from Brahmaloka, with fast speed while standing with folded hand, for the sake of festival. He should depict the figure of Garuḍa in this form.

After having offered ghee-oblation, in flag on the fire-pit named Aupāsana, he should install the flag on the altar layered with corn. Then after completing the oblation addressed to Vāstu (the deity presiding over the site), and having purified the spot by carrying fire around and sprinkling fire cow products (milk, curds, ghee, cow urine and cow dung), he should offer oblation to Garuḍa-dhvaja; along the chanting of Vaiṣṇavite Mantras. Then having invoked Garuḍa in the water contained in pitcher, facing the Garuḍa (on the flag-cloth), he should pick up the potency contained in the pitcher, with the chants pertaining to image. Then he should arrange the recital of notification of auspicious day, after offering him seat and other hospitalities and food made of rice mixed with Mudga cereal and drinking water etc. Then he should sprinkle water, all around.

The drum-beater, after taking bath, should wear clean dress and upper garment and anoint his forehead with vertical mark or triple mark, should tie his tuft and wear sacred thread

and rings of Dárbha on fingers, tuft etc. Then having cleaned teeth and nails, he should keep fast and control over sense organs he should once regulate breathing and remember Mahākāla. He should contemplate the Lord of Bhūtas i.e. Śiva on the drum, Prajāpati, Brahmā on the hyde, the great Cobra (Śeṣa) in the hole, Vācaspati, the Lord of speech on the stick and on drummer musician, the Lord of bulls the Nandi. Then having placed the drum on the altar; and having invoked the aforesaid deities, he should worship them and also Nandiśa on the drummer, the preceptor should beat the drum three times after recitation of Om and the hymn called Bherī, while chanting Bhūḥ, Bhuvaḥ, Suvaḥ (the Vyāhṛtis). He should meditate upon Janārdana- and order the play of orchestra. Simultaneously with that, the drummer should beat the drum.

The carrying of Bali offering follows the act of beating the drum. Having put the food along with the items meant for prey, in a big vessel, carrying flag and banner in front, and the musical instruments; kettle drum and big drum and also carrying incense-burner and lamp, and the Bali offering items, the preceptor should carry the Disc, flag and Śāntā around the village in right ward direction. On each junction, he should offer fist food oblation to the directional guardians, beginning from east and proceeding in serial order (SE,S, SW,W,NW,N and NE) and to spirits, Yakṣas, Demons, Cobras etc,. Thereafter, having recited the hymn called Śakuna, he should enter the shrine. Then he should place the remainder of Bali on the Balipītha i.e. Bhūtapītha.

Whatever are the days of proposed festival, the preceptor should multiply that number by three and make the announcement either ten days or eleven days earlier or on the first day of the festival. Some others think that it should be on the twenty first day prior to the concluding day. The eye-opening rite (of the deity) is to be conducted on the previous day alone, of the festival (commencement) day and that also in the forenoon and fumigation etc. is to be done at night; and then on the day of the commencement of the festival, flag-hoisting may be done in the noon and at night announcement also may be made. This is the opinion of some others.

All the gods; Indra and others (directional guards) who are to be invoked for the festival, are already present on the main and sub-directions. Thirty-three deities: eleven Rudras, twelve solar deities or Ādityas, eight Vasus (on eight directions) and Omkāra are present in north-eastern zone. Divine seers, ancestors, sons of Diti and sons of Danu (i.e. demons), Asuras, Gandharvas, heavenly damsels, mother goddesses (seven), Rohiṇī, and eighteen retinue members belonging to divine heritage, stay in the southern sector of the Bhūta altar. Other unmentioned gods, reside by the side of Indra in the eastern sector. Let Lord Viṣṇu accompanied by Brahmā and Śiva, be pleased on this festival. The priest should announce the request, 'All the gods etc. beginning from those in Brahma-loka, may arrive in this festival, along with their family-members, respectfully and accept and relish oblation and food-offering'

in front of the Sudarśana wheel, and then having uttered at the meeting point, and then at the central point and the eight direction and loudly addressed in the resonance of the sound of drum and other instruments. Then he should complete the circum-ambulation of the town after resounding along with Gāndhāra and other musical tunes, and the rhythms; Sama etc. prose and poetic anthologies, and also other versified legends from respective regional languages and lores. Then while chanting the Śakuna hymn, and having gone round the temple, the priest should install Viṣvaksena and Anapāyin in their own respective places.

For the purpose of flag-hoisting, he should initially mutter the Vedic chant 'Suparṇo si Garutman' etc. while touching the flag and the plant the flag-pole in the ditch. When the flag is hoisted aloft, the mental agonies and diseases of people and also terrifying spirits perish. The priest should worship Garuḍa on the flag, daily at three junctures or in the morning and noon or only at noon and offer Him rice boiled with Mudga. Daily, he should worship Him, along with twenty-seven icons, with four Nāma-mantras: Jayam, Atyucchritam, Dhanyam Dhavajam etc. one should praise Him with stotras. 'Namo namaste Pakṣindra' i.e. salutation to thee, O Lord of birds! Salutation to thee whose body incorporates self-study. etc. and offer Him prayer as: 'kindly take away my blemishes and fetch merits on all sides. Ward off all calamities and assimilate me too in thy fold.' Priest should invoke He should invoke the deities serially as :

Indra and others at the bottom of the flag-pole, Brahmā on the pole, Sun, Indra and fire-god on three planks, Sudarśana on the stick, Vāsuki on the ring, trinity of gods; (Brahmā, Viṣṇu and Maheśa) on the chord, Brahmā on the bell and Sarasvāti on the goose made of Darbha grass, and adore them with respective Mantras pertaining to them. Those ladies who are desirous of begetting child should consume the Mudga-mixed rice offered to Garuḍa on the flag. Similarly, a man who is desirous of marriage, money, or victory over enemy gains the cherished objects, by partaking that offered food.

Some thinkers opine that flag hoisting should not be done for a short-time festival lasting for one, two or three days. Since the Garuḍa on the flag is sky roaming, there is no harm in keeping Him exposed to rain and sunshine.

4. Selection of Preceptor

One who properly grasps and himself practices the behavioral rules prescribed in Śāstras and teaches them to disciples, is said to be an Ācārya. By that preceptor alone, the subsequent temple rituals; festival etc. should be performed, by whom the installation of image in the temple is performed. In the absence of the founder priest, the festival is to be administered by his son or grandson or some one of his own family, only. If none such available, then it may be conducted by someone appointed by him. At the time of flag-hoisting, there is no blemish of embryonic initiation.

In the event when year after year, the ritual of temple-festival is performed by him, it becomes his routine job. And in the case of routine job, embryonic initiation or Garuḍa-dīkṣā is not liable for blame, as per convention.

There is an injunction, that the preceptor whose wife is pregnant, should not do the following acts third month onward of conception; 1.Consumption of food in Śrāddha ceremony, 2. Sesame-fumigation, 3.distant-journery, 4.alms-acceptance, 5. Bath in sea, 6. Śrāddha at gayā, 7. Tonsure, 8. Carrying a corpse and a climbing mountain. For a wifeless Carrying or widower preceptor priest, initiation in temple-festival is prohibited. However, the master-host may or may not have wife. If he has a wife, he may prosper.

In the eventuality of pollution due to either birth or death in family, the disciple may discharge the duty of festival; yet during the intervening period of flag hoisting and flag lowering the initiated priest does not incur pollution. Pollution pertaining to the preceptor or staff priest does not accrue when seed-sowing rite is over and continues not to accrue till completion of respective ritual items. So also in the case of Ksatriyas, Vaiśyas and Sūdras, who are appointed in various duties of god, no pollution occurs. Likewise, tonsure-rite, for the sake of festival, even at midnight, does not incur blame.

Entire duty of festival is to be discharged by the priest while wearing ornament on all the five body-limbs such as 1.ears, 2.hands, 3.waist, 4.neck and 5.chest. This convention

is to be followed by other staff-priests as well. The earrings for the chief priestly preceptor are to weigh ten niṣkas, each; the bracelets and finger-rings are to weigh six niṣkas each and the waist girdle is to weigh twenty-one niṣkas. Its half in weight (ten and half niṣka) is to be weight of neck ornament or necklace, and the sacred thread is to be eight niṣkas in weight.

The ornaments of other priest are to be half (half i.e. each half) of that of the preceptor. The master-host should choose the preceptor, prior to the day of commencement of the festival. So also, he should select five candidates for the tasks; fumigatory rite, offering of oblations, adoration of pitchers etc and also five attendant servants.

On the first day of the festival, at noon, the master-host should honour the chief preceptor and other worshipping priests, with new apparels etc. and then entreat them with devotion, as By conducting this festival sacrifice without obstacle, you may kindly do favor to me. Thereafter, the master host, the preceptor and other staff priests remain dedicated to Lord Nārāyaṇa while keeping their teeth and nails clean, eating parched-grain food, self-restrained, taking bath thrice a day, sleeping on low level flooring and refraining from dialogue with women folk and Śudras.

5. Prohibition of conducting festival of other deities during the festival of Lord Viṣṇu

When the festival of Lord Viṣṇu has commenced, in that town, conducting of festival of any other deity, during the

continuation or conclusion of that festival is prohibited. In case, the priest does so, then both those festivals would turn to be futile and nullity of the whole would occur. So also, when the festival of Lord Viṣṇu has commenced, celebration of any function of human beings is also not to be celebrated. Neither occasional nor wish-fulfilling auspicious rites are to be performed by the residents of that town. However routine ritual acts are to be performed.

After the flag-hoisting of the festival and until its descending, the residents of the town should stay in the town itself. In case they go away, then they may incur diseases. Yet if they would go out on duty, then they should return before the concluding bath of the festival. However that condition does not apply to those who are staying outside the campus of the temple. So also this rule is not applicable to those who reside in other campuses; in the case of performance of other deities in the capital city as well as big cities, that prohibitive rule does not apply.

Festival of other deities inside the temple-precinct or that campus is to be conducted, prior alone, to the commencement of the festival of Lord Viṣṇu. The festival of goddess Kālī is to be performed, at first instance, for the sake of pacification of portent. Festival of other fierce divinities and the class of other spirits as well as of Lord Śiva is to be performed. The festival of Viṣṇu is not to be conducted during those festivals. After that the festival of goddess Durga accompanied by those of

Sudasrśana and Viṣvakena, the army commander, in a moderate mode, After wards, the priest should perform the festival of the Lord of gods. By that the prosperity of all gods, sages, ancestors, planets, consort-goddesses, Brahmins as well as people at large. Otherwise peril would befall on all. Thereafter in the event of festival of Rudra having been performed without performance of festival of Lord Viṣṇu destruction of the town may take place and the performer as well as sponcerer perish. Therefore after the performance of the festival of Rudra, the festival of Viṣṇu too has to be performed. When the festival of other fierce divinities has been conducted in the town, the priest should perform the festival of Viṣṇu, according to the canons of Vaikhānasa Āgama, only after removing the decorational garlands of Darbha grass as well as arches set up on roads and having embellished those roads with elegant ornaments. The priest should carefully avoid unholy intermingling of the ornamentational arches, banners, and flags etc. of one with another. Otherwise great blame would take place.

6. Planting of sprouts

Prior to the day of commencement of the festival or of visit to the holy ford, either on ninth, seventh, fifth or third day, the priest should sow the seeds for sprouting. On that day, in the evening, having adored the deities: Sudarśana disc, king of birds, i.e. Garuḍ a as well as Śānta, and having mounted them

on the carraige and having brought Pālikā vessels etc. on the head of Brahmins, alongwith the spade decorated with cloth and flowers, the priest should proceed out of the temple or the town along the sound of musical instruments, towards east, north or north-east. He should then purify that spot after drawing a circle resembling the globe of the earth. Then, the priest sould draw the sketch of deified Earth: Mahīdevī following description: She is to be lying down by placing her feet in southwest, contracting her right leg and stretching her left leg. She has two hands and she is wielding lotus in her right hand and she has placed her left hand on her thigh in stretched position and she is endowed with ornaments and apparel. Thereafter having contemplated upon Lord Varāha (the Boar-incarnation of Viṣṇu) into one's own self, along with chanting of the vedic Mantra : *uddhṛtāsi varāha. . .* , the priest should worship goddess Earth with eleven service courses after sprinkling her over, while chanting the Vedic Mantra : *āpohiṣṭā. . .* etc, and having entreated her the preceptor should dig at following points (of the figure sketch of goddess earth): forehead, belly, two arms and or two breasts alongwith chanting of the Mantra: *medinīm. . .* , he should collect the dug-out soil in a vessel made of gold etc, thereafter having bid farewell to goddess earth, the preceptor should fill up the pit, he should cover it with clothes: then he should take rightward circumambulation round the township and perform the ritual of planting of sprouts inside the temple.

7. Collection of Parapnernalia for festival

For the purpose of the festival, the preceptor should gather following items: The vehicles, such as palanquin - chariot - dais - swing mechanism - elephant - horse etc. series of lamps-mechanical lamp ; musical instruments, such as kettle-drum etc. parasole - fan - chowrie; flags and banners; ingredients for sacred fire-fumigation, ingredients for prey offering, material for reverential water offering, oblation items; and also food items of meals to be served to Brahmins. He should invite singers, dancers, instrumental musicians, courtesans and also other servants. The festival would not materialize without the following five items: vocal music, dance, and instrumental music, incense burning and lighting of lamps. The priest should cleanse ornamental substances by sprinkling of five cow products.

8. Worship of deities in pitcher

The preceptor should get an assembly hall constructed in front of the temple and a dance pavilion in its frontage.

Having thoroughly washed the temple premises and having pasted with cow dung, he should get the figures of parasole, chowrie, pitcher filled with flowers etc. and also those of elephants, horses etc. , with five colours: rice powder (white) etc. he should make them embellished with incense burner, lamps, canope, flag, garland made of Darbha grass etc. He should place betel-nuts, pitcher filled with water and sprouts etc., at the doors. Then having cleansed and sprinkled over the

town-roads the priest should arrange to decorate those with plantain stems, betel branches, water full pitchers and sprouts. The residents of the towns should also decorate themselves with elegant dresses, perfume, and flowers etc. He should wash the town-roads along the chanting of the Mantra: *avadhūta* etc. thereafter having sprinkled those roads with scented water and with the chanting of the Mantra: *aśāsu sapta* . . . etc., the priest should scatter rice seeds thereover.

On the previous night of the festival, having done ablution service to the god the priest should offer him food-oblation. He should offer food-oblation, double in quantity and thrice a day, to both the goddesses (Śrī and Bhū), to other gods within the temple enclosure and all the retinue deities, upto the time of Tīrtha ritual of the Lord. On that day, i.e. previous night, having tied the kautuka band on the wrist of the deity and having placed the deity on the bed, he should pass over the remainder of the night in the tunes of instrumental music.

Thereafter, having decorated the sacrificial pavilion equipped with sixteen pillars, the preceptor should design an altar for installation of a pitcher, in its central part. In its eastern zone he should design the placement of either a group of five sacred fires or three or only, one i.e. Sabhya fire.

Thereafter, having spread various food grains over the altar, in the first instance and then having scattered flowers, Darbha blades and unbroken rice grains, there over, he should

place lamp, sprouts, eight auspicious objects and five weapons around that altar. Then he should fill nine pitchers with thoroughly purified water. He should then put unbroken rice grain and handful of Kuśa blades into those pitchers and having wrapped those with pairs of cloth-sheets and deposit nine gems into those. He should place five weapons made of gold over the principal pitcher. After that, he should mount those pitchers on that altar and cover them with lids.

The preceptor should invoke Lord Viṣṇu accompanied by two goddesses: Śrī and Bhū along with respective retinue from the stationary idol, into the principal pitcher. He should then invoke the gods: Puruṣa, Kapila, Satya, Yajña, Acyuta, Nārāyaṇa, Aniruddha and Puṇya, alongwith respective pair of goddesses: Śri and Bhū and alongwith respective retinue. He should invoke the gods: Garuḍa, the king of birds, Anapāyin, Paṅktīśa and Śānta on four directions (east, south, west and north). The preceptor should worship all gods with eight types of Vigrahas and offer food oblation twice a day.

Having then offered fumigation with ghee along with recitation of hymn addressed to Viṣṇu and having invoked and procured the festival-idol, the priest should recite auspicious day declaration. Then having tied the bracelet on god's wrist, he should fumigate oblations addressed to Viṣṇu along with hymns pertaining to goddesses Śrī and Bhū, i.e. with Viṣṇusūkta, Śrīsūkta and Bhūsūkta. He should tie the bracelet on the right hand of the god and on the left of two Goddesses. Similarly, he

should tie the bracelet on the right hand of Garuḍa, Amita, Sudarśana disc, the preceptor as well as his apprentice disciples. After the ritual of bracelet-tying and then after the conclusion of the festival at night, at the time of ablution, the priest should untie the bracelet, conduct the ablution rite and then having worshipped the deity, he should offer food oblation to god. Food oblation is not to be offered while the bracelet bond continues to be on the hand of god.

9. Fire rites ancillary to the festival

During the festival, fumigation of fuel into five sacred fires is the best type. If the fire fumigation is conducted in Pauṇḍarīka and Śrāmaṇaka fires then it is medium type and if it is conducted in Aupāsana fire alone, then it is inferior type. In absence of specific time for fire fumigation, it is to be conducted at noon time. If the specified fire pit is not available, then fire rite is to be conducted in the pit designated for Aupāsana fire. If specified fuel items are not available, then ghee is to be utilized and if that too is not available, then he may agree to ghee-mixed rice ball as oblation. Similarly, in the absence of availability of the specified venue for rite, fire fumigation is to be carried out in the cooking room, i.e. kitchen. The specified fumigatory fuel items are as under: In the case of nine day festival, on all the nine days the fire fumigation is to be conducted with the fuel sticks of : Palāśa, Bilva, Śamī, Nyagrodha, Udumbara, Aśvattha, Kahdira, Pakṣa and again Palāśa, in respective order. In the event of non-availability of these fuel items, the priest may fetch

either Palāśa or Aśvattha. In the same way, the worship of god, twice a day, the worship of god in the pitcher, the fire-rite, the worship of assembly hall the ritual of offering of prey should be conducted with following items: lotus, Bilva leaves, karavīra flower, white lily blooming at moonlight, Nandyāvarta flower, holy basil, ground lotus, Viṣṇukrānta and the lotus sprouting in mud, respectively on nine days of festival. In the event of non-availability of aforesaid items the priest may collect either karavīra flowers or basil leaves for the purpose. In the case of twentyone day festival, on the days starting with first day, serially the following items should be used as fuel for fumigation: Palāśa, Bilva, Śamī, Nyagrodha, Udumbara, Aśvattha, Khadira, Plakṣa, Apāmārga, Āmra, Kuśa, Dūrvā, Āmalaka, Pāṭala. Panasa, Kovidāra, Punnāga, Mandāra, Vakula, Campaka and kapittha; and fumigation is to be conducted. The chants to be employed in the fumigational rites are: Vaiṣṇava, Viṣṇusūkta, PuruṣaSūkta, the pair; Śrisūkta and Bhūsūkta, the mantra pertaining to following: Day time morning-evening, Lunar date, week-day, constellation, Month and year and also the chants pertaining to images of the deities located inside the temple. In the end, the priest should offer oblation to sacred fire, one hundred and eight times, with white lotus, dipped in ghee with the Vedic chant: Viṣṇu-Gayatrī, for the sake of overall pacification of all lapses.

For the purpose of nine day festival, the presiding gods for each day are as follows in serial order: Brahmā, Ṛṣi, Rudra, Vasu, Soma, Viṣṇu, Sarvadeva, Yama, and Varuṇa respectively.

In respect of fifteen day festival the presiding deities of each day are as follows in serial order: Brhamā, Ṛṣi. Rudra, Vasu, Soma, Viṣṇu, Sarvadeva, Vasu, Tvaṣṭṛu, Sūrya, Kubera, Vāyu, Kumāra. Vighna, and Viṣṇu. in respect of twenty one day festival the gods presiding over days are to be noticed as under in respective order: Brahmā, Ṛṣi, Rudra, Vasu, Soma, Viṣṇu, Sarvadeva, Yama, Varuṇa, Vāyu, Kumāra, Nirṛti. Varāha. Rohiṇī, Garutmat, Durga, Kumāra, Puruṣa, Bhūmi. Pāramātmika. The presiding deities for the festival of the duration, beginning with ten and ending with thirty are: Sūrya, Agni, Kubera, Kumara, Vāyu, Viṣṇu, Prajapati, Bṛahaspati, Garuḍa, Durgā, Cakra, Nirṛti, Śrī, Mahī, Viṣvaksena, Pañcakanya, Aśvinī, Viśvedeva. Agniṣoma, Pitṛ, Sarvadeva. The presiding deities of the constellations are: Agni, Prajāpati, Kubera, Vighna, Śrī, Kumara, Āditya, Rudra Durgā, Yama, Indra, Viṣṇu, Mātrīśa and Soma. In the case of Solar days etc. the priest should offer oblation addressed to each respective deity. The fire-rite on the rise of respective constellation, is to be performed as per the mode stated in the section of Kṛṣṇa Yajurveda, named: Nakṣatreṣṭi-Kāṇḍa i.e. *agnaye kṛttikābhyaḥ svāhā. . .* etc. the presiding deities for respective temple vehicles, are the same as the names of those vehicles. The presiding deity for morning twi-light period is Indrāṇī and the presiding deity for the evening twi-light period is Iśānā vāruṇi. At each entrance-door, Homa-rite should be performed with respective presiding deities of doors, which are appropriate. For three daily junctures (morning, noon and

evening) the presiding deities are Indra, Sūrya and Bṛahaspati. The presiding deities of the monthly constellation are said to be the respective presiding deities of the month. The presiding deities of Yoga (one of the five components of Hindu almanac: Pañcānga) are as follows: Yama, Viṣṇu, Soma, Brahma, Bṛahaspati, Somendra, Varuṇa, Śeṣa, Agni, Āditya, Bhūta, Marut, Bhṛgu-varuṇa, Vighna, Rudra, Kubera, Tvaṣṭṛu, Mitra, Kumāra, Sāvitrī, Śrī, Gaurī, Āditya, Pitṛ, Āditya. The presiding deities of Karaṇa (another component of Pañcānga) are as follows: Indra, Prajāpati, Mitra, Aryamā, Bhūta, Śrī, Yama, Bhṛgu, Vṛṣa, Kubera, and Vāyu. The presiding deities of white fortnight of lunar month are the gods and the presiding deities of dark fortnight are Pitṛs, i.e. manes. The presiding deities of two semesters of the year (summer and winter) are sun and moon respectively. For the six seasons of the year the presiding deities are Madhu, Mādhava etc. The presiding deities of sixty years: Prabhava etc. (of the rotary wheel of years) are as under: Viṣṇu, Prajāpati, Śulī, Vighneśa, Saptarṣi, i.e. seven seers, eight directional lords (Indra, Agni, Yama, Nirṛti, Varuṇa, Vāyu, Soma and Īśāna), five gross elements, eight Vasus: Viśvambhara etc., seven Rauhiṇis, Śrī, Candikā, Guha, Sūrya, Soma, Cirañjīvī, Kālī, Vīśa (Garuḍa, the king of birds), Purandara, Cakra, Śānta, Guru, Bhauma, Budha, Śukra, Śanaiścara, Haviḥpālā, Ananta, Gangā, Jyeṣṭhā, Mtṛs.

At the end of morning-twilight period and at the end of evening worship, i.e. twice the rituals of Homa fumigation,

Bali and worship are to be performed. During festival if the Lord is taken far off for circum-ambulation, then the aforesaid rituals: Homa etc. are to be done on the next day. Some experts have opined that the priest should set out for the circum-ambulation, on the previous day after discharging the aforesaid rites: Homa etc.

10. Offering of prey as a part of the festival

Having offered prey-oblation, at midnight festival is to be conducted by day. Alternatively having offered prey-oblation at noon time, the festival may be conducted at night. For the purpose of offering prey-oblation, the priest may design an altar on each of the roads. Material for prey-oblation should comprise: cooked food made of rice, as well as parched grains, pancake and gruel made of green gram after winnowing as well as the grains of kuluttha, sesame and Tilva taken together. For the sake of prey-oblation the priest may mash the cooked rice blended with ghee and curds and make an image of the shape of flame of the lamp and having placed it before the service idol of the deity, he should conduct the worship beginning with invocation of its energy and ending with waiving of lamp. That image made of cooked rice is deemed to be large when measuring thirtytwo finger-units, medium when its size is twentyfour finger-units and small when it is twelve finger-units in size. Similarly, the quantum of the food oblation put in the frying pan is biggest when it is half Droṇa, medium when it is one Āḍhaka and small when it is half Āḍhaka.

For the sake of offering prey-oblation the priest should carry the prey to Sudarśana disc, Śānta and Garuḍa in preferential order. In the event of absence of idols of these deities, the priest may prepare the altars with wood and then having invoked those deities with respective image-chants into pots and having worshipped them he may carry those pots. Then having offered Bali to the deities present inside the temple, beginning with door guards, the priest should offer bali to the directional guards around the town at the joints of eight directions (north, east etc.) and to the following : Bhūtas, Nagas, Rākṣasas, king Bali, the son of Virocona and their attendants announcing their names and concluding with salutation. Therein having first offered water the priest should offer flowers, sandal paste, incense, waiving of lamp as well as unbroken rice etc. and then having offered the prey-oblation, he should again offer water. The priest should make a request as all those who have arrived here should relish the Vaisnavite prey-offering and nector to their hearts' content; having said so the priest should take reightward cirum-ablulation. Thereafter, having entered the temple, the priest should place the remainder of the Bali on the altar assigned for Bhūtas. At the time of offering Bali first blowing of conch, then the rhythm accompanied by dance and at the end of the rhythm again the sound of conch is to be blown. Thereafter having gone upto the tower-gate and having passed through it, the resounding of all the musical instruments: conch etc. is to be done at the time of placing the remainder of prey-oblation

on the altar pertaining to Bhūtas. Then the priest should wash his feet outside the door and place the god of gods on his own place. Then having taken out the potency out of the image made of food offering for prey, he should take that image to the shrine of Viśvaksena and having out it into pieces, the priest should offer Bali to Viśvaksena and then offer water also. The remnant of that oblation also should be disposed on the Bhūta altar. Then having washed the container-vessel and his own feet the priest should enact ritual sipping of water.

In the event of the venue of festival being the capital city, the priest should offer prey-oblation to Indra also in the courtyard of royal mansion. He should pronounce the prayer as under : To Thee, O Indra, O Visnu, O Lord of the earth ! salutation be offered. Kindly protect this world and me also. By the side of Indra, the priest should offer Bali to Jayaśrī as well as goddess Saci, i.e. Indrānī. Thereafter, the priest should enter the temple.

At the time of offering the Bali, the courtesans should display dance. Those dancers should not be handicapped, or ugly-looking or either to old or too young. The priests should finish, brushing of teeth, morning bath, anointing the body with unguents, cleansing the mouth by chewing betal and decorating their body with garments and ornaments and then they should enter the pavilion. In the pavilion, the priest should worship Lord Siva with the Mantra : *rudramanya* .. and he should offer worship to Lord Hari with sandalwood-paste, flowers etc. Then, he should sprikle water over the courtesans. Thereafter, they

should present Garuḍa-dance and any other type, after offering floral tribute to the Lord.

11. Circum-ambulation to Town

At the end of disposal of prey-oblation, both in the evening and in the morning having ornamented the god of gods, the priest should mount him on the chariot or in the palanquin or alternatively on the shoulders of the king of birds, i.e. Garuḍa or else on the carriages of the shape of elephant, horse etc. Along the chanting of Vedic Mantra : *'aham evedam.'* Then the priest should lead the rightward circum-ambulation around the temple after worshipping the Lord with eight service courses and after offering the oblation of parched rice grains, pancakes etc. and thereafter arrange the rightward circum-ambulation round the town. Brahmins who are well versed in Vedas should arrange to carry the god of gods being served by : the troops comprising dance, song and instrumental music, and by maid servants on both sides wielding hairy fans in their hands, as well as floats displaying quadripartite army made of picturesque wooden mechanical gadgetry. The attendants may illuminate the surrounding with lamps numbering maximum more than thousand and minimum hundred. The courtesans should enact music and dance. The logicians, investigators of Vedic rituals, Sacrifices, Yogic experts, Puranic scholars, grammarians astronomers as well as Pañcarātra-experts should follow the god of gods in groups and chant the glory of the supreme Lord as expounded in their respective disciplines, in loud voice. All

of them should present their expertise in respective faculties. Ladies should present Bharatanātyam : dance performance

The preceptor and the priest should sit by the side of the chief god for the sake of guarding the idol, engrossing themselves in meditation. The priest should perform worship with proper procedure. Likewise, devout people should give standing ovation to the god of gods, when he arrives at their doors and offer Him presents. Indeed who is not rejoiced when the Lord has reached their house out of compassion to His devotees, what would be the atonement for such a foolish soul? At that time the priest may offer uncooked food material to god, without chanting any Mantra. Conventionally, half of the portion of the offering belongs to the priest and he should receive the entire portion of Tāmbule Dakṣiṇā (the monetary offering given by devotees to the priest with the token of offering betel). At that time the preceptor may bestow the touch of motif-tokens of Lord's footprints on the devotees' heads. However, he should not take away the footprint motif by separating the immediacy of the Lord. Even in the place of royal mansion, if head touch of the footprint of the Lord is solicited by royal ladies, the preceptor may carry the divine sandals along with lamp and other annextures without crossing over the threshold. At any cost, the priest should not enter the homes of the householders by abandoning the immediacy of the Lord, for the purpose of receiving the presence.

Thus having completed the rightward circum-ambulation the preceptor may return to the temple. Thereafter having held

rice balls blended with turmeric powder in both hands, the preceptor should go round the god of gods, three times and he should throw the balls serially to four directions after rotating those by hand. Thereafter, having circum-ambulated the temple rightwardly, three times and then descend the Lord from the carriage place Him in the ceremonial pavilion. Thereafter, having offered feet-washing water, sipping water and mouth fragrance, and having detached the wristband, the priest should serve Him ablution. Then after ornamenting Him and tying kautuka band round His wrist, the priest should offer Him food oblation and also offer royal service-courses. By the aforesaid mode having first offered food oblation, thereafter alone kautuka band is to be tied. After that, having conducted pacificatory Homa, i.e. fire fumigation, the priest should place God alongwith two goddesses (Śrī and Bhū) on the Jīva-locus; then having ritually installed them, the priest should salute and seek consent. Incase, the cirum-ambulation for festival purpose is conducted on the Kautuka-bimba, i.e. the service-idol, then, having installed it on the altar, the priest should offer worship to it and then transmit the invoked energy back into the stationary idol. However, the disposal of festival idol is not to be done until the conclusion of bathing it in the water reservoir. In case, it is done so, it may lead to total destruction.

All the members of Sudra order as well as those who are lowest born, who have gathered at the time of festival cherishing the holy Darśana of God are to be conceived on par with

Brahmins. By touching all those persons, at each and every step the merit accruing from Yajña, the Vedic sacrifice materializes. The touch pollution gets purified by the breeze of the wind. However, if some person takes bath out of fear of touch with untouchable person, then he may soon go to hell. In the immediate presence of Lord Viṣṇu, all, including those who are charged with gross sins too become absolved of their sins and become purified souls and obtain the fruit of Vedic Yajña at each stage.

12. Festivals on second day onwards

From the second day onwards, at the conclusion of morning worship, the priest should offer royal service-courses to the Lord of gods, in the ceremonial pavilion. Then having performed adoration of the pitcher and having completed the Homa rite for which the presiding deity is the Lord of the day, the priest should offer prey-oblation to retinue deities. He should then deposit prey-oblations in the town. After offering food-oblation he should arrange the rightward circum-ambulation, for the god around the town, by the path assigned for prey-oblation. Thereafter having made the deity enter the ceremonial pavilion, he should offer Him royal service-courses. Then having served oil massage, bathing and ornamentation he should offer Him food-oblation.

In the case of nine day festival, the ambulation of the festival idol is to be conducted by mounting the idol on the

following carriages: swan-lion-Hanuman-Garuḍa-Ananta(cobra)-elephant-Puṣpaka-aircraft-horse respectively first eight days. Then on the ninth day the chariot festival is to be performed.

In the case of twentyone day festival, daily, by day and at night following carriages may be designed and festival ambulation is to be conducted for the first twenty days: parrot and swan; lion-elephant ; Hanuman - the monkey king-Prabhā ; Kalpaka-Paṇcagā ; Garuḍa-half moon; elephant-Śiva; Puṣpaka-lotus ; swing-horse ; aircraft-chariot ; palanquin-Gajalakshmī ; tortoise-white elephant ; spotted antelope-fish ; tortoise-coach; toy chariot-lion ; peacock-gaṇḍabheruṇḍa ; Prabha-Pithendra ; Kalia snake-Sudarśan disc ; Ātapa-Pārijāta tree ; flag-conch ; on the arrival of twentyfirst day, chariot procession is to be conducted in the morning. Twnetyone festival is the best type. In the event of inability to celebrate that, fourteen-day festival or nine day festival is to be celebrated as option.

On conclusion of chariot procession, the priest should worship Lord of gods with eight service-courses and then offer Him rice cooked alongwith green gram and also offer mouth fragrance and floral handful. At the same moment, he should take down the idol of the Lord of gods from the chariot and place Him on other carriage and take Him to the venue of water reservoir. Then having placed the deity facing the water reservoir, the priest should conduct the water-bath festival.

In the contingency of the happening that breakage of chariot wheel takes place during procession, then the preceptor should settle the idol of God in the chariot and go to the temple and bring the ablution idol and the Sudarśana disc after mounting those in the palanquin and take them to the venue of water reservoir. Thereafter having completed the water festival, he should make it enter the shrine. Then having completed the concluding Homa rite, he should take the pitcher in rightward circum-ambulation, and enter it into the sanctum. Thereafter, the preceptor should transmit the divine potency from the pitcher into the stationary idol. On that night, the preceptor should arrange to carry out all the prey rites as per schedule. Thereafter having deposited the Bali idol in the place of the flag and having bid farewell to the presiding of the flag, he should perform dehoisting of the flag. Then, observing speech-silence and having offered Bali, he should say goodbye to all the gods. After that, going to the place of temple chariot and having saluted the God of gods, he should arrange to repair and strengthen the chariot wheel and having yoked it to its support, he should lead the chariot to its proper place and park it. Then he should ceremonially take down the festival idol. Thereafter, having brought it to its original place and having installed thereover, the priest should perform petty water-sprinkling rite. He should also conduct ablution-rite and offer the God food-oblation: either Mahāhavi or Prabhūta. The host performer should untie and

dispose the protective band tied on the wrist of the chief preceptor and other priests. Finally he should dispose the protective band of the God of gods and offer Him salutation.

13. Hunting festival

During the nine-day festival, on the eighth day, after morning festival programme, the hunting festival is to be celebrated. The priest should offer prey for the satiation of the following: dogs, sinners, dog-cookers, sufferers from malicious diseases, crows, and insects. By that repulsion of Yakṣas, Gandharvas, Demons and of others, such goblins, Bramic demons etc. would take place and victory over all enemies would occur.

The priest should bathe the idol of God and ornament Him. The Priest should sprinkle the threads made of silk etc. with water while chanting the hymn: Viṣṇugāyatri. Then he should make a rope by weaving it into triple braid. Thereafter, the preceptor should arrange to draw, on cloth-sheets, charming figures of the shape of lion, tiger etc. as also of the petels of lotus flower, conch, disc, and swans and tie those on both sides of the deities, tightly with a pair of cords. He should place bow and arrow in the hands of the deity. Then he should mount the deity either on horse or elephant or chariot and lead the God to the town, city or a park. Having offered worship concluding with food-oblation and having performed Homa rite and prey-oblation, the preceptor should conduct the deity in rightward

circum-ambulation. He should manage to lead goats, monkeys, lions, elephant's and horses to follow the procession. He should lead the trail comprising two goddesses Śrīdevi Bhūdevī mounted on lion carriage and accompanied by attendants wielding various weapons, inside and outside the town, excepting the accompaniment of Sudarśana disc, Garuḍa and Amita. Afterwards, having entered the town, the preceptor should make it enter the shrine.

14. Water-sport-festival

During the nine day festival, on the eighth day, at noon water-sport festival for the God of gods is to be celebrated. For the sake of water-sport, the preceptor should manage to construct the pandal and ablutional booth therein, on the bank of river etc. Thereafter, having set up therein a water-tub which is metallic and nonporous and which is one and half times of the height of the idol, in length and half of it in breadth and equal to the idol in depth, he should get it filled with river water. Then he should arrange to perfume the water for the idol by putting into the water the following ingredients : cardimum, sandalpaste, camphor, vermilion, Uśira, i.e. fragrant root, aloe and flowers. While chanting the Mantra : '*puṇyatīrtham śivam puṇyam devāvāṣam*' having invoked the supreme God, the priest should worship Him with eight service items. Thereafter having put ornaments on the body of the god of gods, he should worship Him with services of offering feet-washings water and the like. Then having dipped the idol into the water tub with its head

towards east, the priest should execute ritual retention for the deity either for half a Yāma (i.e. one and half hour) or two Yāmas, i.e. six hours. After that, having lifted up the idol and having ornamented and having offered worship, the preceptor should mount the idol on the carriage. Then, having completed rightward circum-ambulation of the deity round the town or round the temple, he should bring the Lord back to the temple again. Having then anointed it with scented oil and having served bath, he should worship Him on its original place.

15. Water reservoir-festival

At the juncture of equinoctial point and at the beginning of each solstice, or else at the time of birth constellation of the priest who has solemnised the installation of king's temple, as also at the time of eclipse(solar and lunar), monthly constellation, five days pertaining to Viṣṇu and also on the final day of the festival, water reservoir festival is to be celebrated. At the time of equinoctial juncture, solstice, and eclipse sacred water reservoir bath has to be taken at respective periods. In other times bath is to be taken in the morning or at mid-day. At night, water being impure concluding bath should not be taken at that time. In case somebody does so, great sin may occur. However, at the time of the beginning of each solstice as well as at the time of transition of solstices, the bath has to be taken at respective exact time, even at night. The authors of Smrtis (i.e. Manu, Yajnavalkya etc.) have stated that at the time of two Sankrantis and at the time of glimpse of Rahu, bath is deemed to be the

best even at night. Therefore, having finished entire ritual activity at noon time, the priest may pass the meantime upto night by entertainment, and conduct ablution of the deity at night.

In case two days of Tirtha festival occur in one and the same month, then festival is to be celebrated on the latter day out of the two. In the eventuality of the day, i.e. festival day being encroached by Sankranti, i.e. transition (of solstices etc.), then omitting that day the priest may prefer the prior day. In the event of both days being vitiated by encroachment, then ablution is to be conducted on the subsequent day. When a single constellation is divided in two days then the bath ritual is to be performed on that day alone, on which the constellation is availed at the time of sunrise. In the eventuality of the lunar date and the constellation being visible on two days or three days, then if Tithi and Nakṣatra is obtained on the lattermost day, even an iota, then the ablution is to be performed on that day alone. In the contingency of equal pervasion of Tithi and Nakṣatra on two days, then ablution is to be conducted on that day alone in which more Naḍika (24mt) time units are contacting mid-day. Otherwise great sin occurs.

In the periodical festival, inter-calary month is to be omitted. The juncture of solar day and constellation, Sravana constellation and twelfth lunar date as well as Amrtasiddhi juncture are commendable.

On the previous night of the water festival day, on completion of the festival, the priest should complete the

nocturnal worship of the Lord of gods and then he should mount Him on the carriage and take Him round the town or the temple rightwardly. Then having anointed Him with perfumed oil, the priest should serve Him ablution. Then having offered food-oblation and having tied the wrist-band to God, the priest should make Him recline on bed. The priest should tie a curtain around and make Garuḍa recline to the west, Śānta to the north and Sudarśana disc to the south, outside the curtain and worship Jaya and others and then arrange to lead the remainder of the night in the tune of dance, vocal music and instrumental music. Of whatever god, for whatever purpose the tying of the band is done, food offering to Him is not to be done until the fulfillment of that purpose. The opinion of some experts is that this convention is for all the gods present inside that temple. Next morning the festival of smell powder is to be celebrated.

Next morning, having woke up the God the priest should offer Him food-oblation after adoring Him with feet-washing water etc. Thereafter, having conducted the chariot festival, the preceptor should install God in the ceremonial pavilion and offer Him worship with eight service courses. Then having installed Gaurḍa in front, Sudarśana to the south and Viśvaksena to the north upon the altar made of food-grains and offer them worship. In front of the God, having pasted the floor and having planted mortor and pestle, the priest should install Lord Brahmā and Śiva thereover and goddess Lakṣhmī on turmeric pieces, he should put those pieces into the mortor. The preceptor should

take up that mortor in hand and lightly pound those pieces while chanting the Vedic hymn : Viṣṇusūkta. Some experts are of the view that the priest should worship Soma on the mortor, Sudarṣana disc on the pestle and goddess Sinīwalī on turmeric. After little bit of pounding by the preceptor, he should contemplate Jayā and other goddesses in the persons of temple dancers : Devadāsīs, and get proper pounding by them or by other devotees. Alternatively Acarya himself may conduct the pounding after contemplating celestial damsel into his own self. Having then winnowed the turmeric powder, with winnowing basket, he should put gold coins in it. Thereafter having collected that turmeric powder into a pitcher and having completed rightward circum-ambulation round the temple, the priest should place it in front of the God. Some experts are of the opinion that the preceptor should place either two or four or five pitchers, filled with turmeric powder. Then havings filled the pitcher or pitchers upto half of the capacity with turmeric powder and he should fill the remaining with scented sesame oil. The priest should worship Soma in the sesame oil and goddess Sinīwalī in the turmeric powder. Some experts opine that the priest should adore Sudarśana disc etc. in turmeric power and Viṣṇu in the sesame oil. Some others opine that the priest should collect sesame oil and turmeric powder in two separate pitchers.

Thereafter, having worshipped God and having done auspicious day declaration the priest should take oil in both hands and pour it over the head of the deity while chanting the

Mantra : '*vedāham*' .. and then bathe the idol with the help of turmeric powder. Then having worshipped Sudarśana disc he should serve ablution to God with the remnant of turmeric powder mixed with oil. He should also offer bath to both the goddesses separately and individually with turmeric powder and oil. All the devotees may wear the oil and powder on their head with devotion. By that, both the rewards : pacification of all sins and attaiment of Sāmipya type of liberation are assured. Thereafter, at noon water reservoir festival should be celebrated.

The preceptor should mount the Lord of gods on the carriages and putting Sudarśana disc, king of birds and Śānta as front guards, he should go to either a lake or river or sea-shore. Thereover, having installed the God facing the water reservoir alongwith Sudarśana disc and others he should worship them. Then he should place in front of God, pitchers as follows : five pitchers containing : water , mixed with white mustard ; water mixed with unbroken rice ; water mixed with Kuśa grass ; water containing china rose flowers ; water containing gems ; Five main pitchers containing pure water and five pitchers for subsequent bath. Having placed the pitcher containing water mixed with white mustard at the center, he should place other four pitchers on four main directions, east etc. and the five subsidiary bath pitchers by the side of those five pitchers. Having wrapped them with cloth, he should adore those pitchers. Some experts are of the view that the priest may put the pitcher containing Kuśa blades in the center and place the pitchers

containing sandalpaste-water, water mixed with flowers, water mixed with unbroken rice and water mixed with china rose flowers alongwith subsidiary bath pitchers still other group of experts have the view that all the five pitchers containing water mixed with gems, water mixed with unbroken rice, water mixed with Kuśa blades, water mixed with barley grains and water mixed with sandalpaste and also on all the four directions : east etc. in serial order. Still others think that there are only five pitchers, namely, those containing water mixed with soil, Kuśa grass, sandal-paste, flowers and unbroken rice, respectively. After conducting ablution, according to the procedure set for ablution, with prescribed pitchers, the priest should serve bath to Sudarśana-disc etc. with remainder of water-contents of pitchers. Then, the priest should worship Varuṇa-God, after entering water.

Thereafter, Acarya should hold the Disc in both his hands and stand, alongwith devotees, in navel-deep water-level, place the Disc at his bosom, holding that tight, with both hands. And while chanting the Mantra : '*ye te śatam* ..', he should dip that into water, alongwith all musical instruments, while himself facings east or north. All the people would obtain the fruit destined for performance of horse-sacrifice, by taking bath in that holy water-reservoir. The preceptor may dip in water the idols of Visvakśena and Garuḍa or else Sudarśana disc alone. Or else he may dip in water, the idol of the Lord of gods alone, alongwith chanting of the Vedic hymn : Viṣṇsūkta, after offering ablution with the water contained in five pitchers. This is also

opinion of some experts. Some others also state the view that the priest may dip, in holy water, the Lord of gods alongwith two goddesses and also the Sudarśana disc. After that ritual, having served bath to the Lord in the mode set for pure water bath, and having ornamented Him, the preseptor should take Him to the temple after mounting Him on the carriage. At that time, the preceptor should walk in front, alongwith water-showering vessel, while reciting the hymn : śakunasūkta. The worshipper-priests should give standing ovation with lamps, sprouts and water-pitchers at the door-step of the temple. The preceptor should arrange rightward circum-ambulation by the righteous married ladies. The priest should waive a pot containing water and flowers three times over the head of the deity and then throw it in front. The preceptor should rotate five balls of spicy cooked rice close to the head of the god in rightward direction, and dispose those on four directions and at the center after uttering the names of Lords of four directions, beginning with om and ending with salutation and in between setting the names of those gods used in dative case. Thereafter, having offered floral handful to the Lord, and then having entered the temple, he should execute ablution of god, as per procedure laid down in the topic of ablution, in the venue of ceremonial pavilion. He should also serve ablution with pure water to both the goddesses also. Thereafter, having offered mega oblation of food and having appeased the god with the prayer, 'please pardon' the preceptor should extol Him with Viṣṇusūkta and

prostrate before Him. After that, having disposed of the devotees and having taken the Lord inside the sanctum, he should place Him alongwith two goddesses. Then he should also place Sudarśana disc etc.

In case a holy water-ford is accessible at a distance far from the temple, then it is possible to perform the sacred-ford-festival by alternative way also. Thus, at a time which is other than the festival time of that holy Tirtha, the disciple, with the consent of the preceptor should visit that sacred ford, while carring a pitcher wrapped with threads, accompanied by Sudarśana disc after reciting the Mantra : '*duhatām divam*' ... Then having stood in thigh-dip water, facing east or north, he should worship Lord Varuṇa in water, infront of the Sudarśana disc and collect water in the pitcher while chanting the Mantra : '*ādyamabhigṛahṇāmi*' .., and having covered it he should hold the pitcher on his head and carry it alongwith the Sudarśana disc inside the temple along the sound of resonance of instrumental music. At the conclusion of the fragrant-powder-festival, having served oblation with scented water to the Lord, accompanied by Sudarśana Gaurḍa and Amita even thoug sitting in the chariot facing east or north while the chariot is in the street, he should decorate Him with new clothes, worship Him and having taken the pitcher, he should place it on the chariot, in front of Him. Thereafter, having done the ritual declaration of auspicious day, he should invoke Lord Vaurṇa in water,

contained in a pitcher and having worshipped Him, the priest should sprinkle that water, with a brush onto the Lord. He should sprinkle the Sudarśana disc by the remnant of that water.

At the beginning of the solstice, at two transitional junctures, i.e. Sankrantis (Makara and Karka), at the time of solar and lunar eclipses, when the ford-festival is proposed at night, at that time, the priest should celebrate evening festival also.

If the water-ford-festival is to take place in the water of the sea etc., then the preceptor should lead the chariot on an even spot, upto the point where the chariot wheel would be immersed and the ford festival should be performed there alone. Otherwise having descended the god, and having installed Him alongwith Disc etc. inside a booth, the preiest should worship the pitchers and then after announcement of auspicious day, he should sprinkle over the deity with the waters from the pitchers. Then he should bathe the Disc with the remaining water. Or else, he may dip the Disc or even God alongwith two goddesses. Thereafter, having installed the deity in a grove or any other shrine or a pavilion. Then after serving Him ablution as per procedure laid down for pure water ablution, the priest should decorate the deity and offer floral handful. Thereafter, in the afternoon, the preceptor should mount the deity on the chariot, make rightward circum-ambulation around the town and make the deity enter the temple. Or else, from the sea water itself, having brought the God to the ablutional altar after completing

rightward circum-ambulation around the town, the priest should conduct ablution rite. Then having wiped the idol with blotter he should install Him in the sanctum. Herein, having worshipped God alongwith two goddesses and also with the Disc, Garuḍa and Amita, the priest should offer Him either Mahāhavi or Prabhūta food-oblation. He should then beg Him pardon as, 'whatever is short or excess, kindly pardon for all that'. Thereafter, the priest should perform evening worship etc. in proper order.

In case there is some temple elsewhere, then without differentiation of parallel campus the preceptor should complete the entire festival in the enclosure : beginning with the first enclosure, and having reached the enclosure accommodating water-reservoir, he should install a pitcher under the shade of a sacred tree and then carry out water sprinkling to the deity. Then he should dip, in water, the Disc, either alongwith God or alone separately. In the eventuality of sacred ford not being nearby, then having fetched holy water in a pitcher, the priest may carry out sprinkling-rite under the shade of the tree, in the chariot itself. Thereafter prey-offering is to be completed.

On the day of water festival, the preceptor should worship the Lord of gods and then having adored the god located in the flag, he should offer prey-oblation to all gods dwelling inside the temple-premises. Thereafter in the town also, everywhere, at respective spots, at the corner joints, all over at quadrangles,

trangles and byangles (i.e. spots having odd shapes), likewise at the bottom of trees in Chaitya-monuments, on the bank of lakes, desolate abode, cemetery or even at such other place, the priest should offer Bali to all sprits and creatures. Thereafter he should approach the temple.

16. De-hoisting of festival flag

On the final day of the festival or on the third or fifth day or on the day of floral service rite, at night after conclusion of routine worship, the preceptor should carry out Homa ritual pertaining to omnigods or pantheon, flag-god and pertaining to Varuṇa, the presiding deity of waters and thereafter, having adored the flag-god, the preceptor should offer Him food oblation. Thereafter he should offer prey oblations alongwith the sound of musical instruments to all gods : beginning with Brahmā, who are inmates of the temple premises as well as those who dwell in the township, excepting the presiding idol deity of the prey and the Disc, Garuḍa and Amita. He should then dispose of the gods present over the joints of nooks and corners. The priest should go on dropping Bali offering without accompaniment of instrumental music, (aimed at respective recipients) inside the shrines located in that town, in the desolate abodes, at the bottom of Chaitya-trees, the shrines of : mother goddesses, Durgā, Skanda, Gaṇeśa, Śāsta etc. (i.e. Buddha or Jaina deities), in the vicinity of cemetery, at the spots nearby : stepwell, ropewell, lakes, groves, anthills etc. as well as four

borders of the town or at both ends as well as the temples enshrining spirits and cruel divinities. Everywhere he should play single stroke of musical instrument at each spot and observe speech silence all over. After that the priest should go near the sacred fire and then take bath. Thereafter having entered the temple, he should prostrate before Garuḍa and offer him cooked rice mixed with green gram. Then while chanting the Mantra : '*haviṣmati...*' and '*suparṇosi*', he should offer worship to Garuḍa mounted on the flag and also to presiding deities of the day.

He should then submit prayer as follows : 'those who have gathered in this festival, all those may return to their respective abodes, in goodness. This festival is over. Today hereover, this flag is being de-hoisted. Let there be peace.' Thus having saluted the flag and saying goodbye, the priest may de-hoist the flag. Thereafter, having held the flag alongwith the cords on his head and having taken rightward circum-ambulation, around the temple and then entering inside, he should cast that at the feet of the Lord. Having then offered floral handful to God, he should recite the pardon-chant and salute in flat rodlike pose. Then he should withdraw the divine potency from the pitcher and put it back into the stationary idol. Then he should pour water in the pitcher over the Disc or else he may dispose off the water-remainder at the bottom of the flag-staff. He should then install the Disc in the proper place

in sanctum. Then the priest should dispose off the protective bands tied on the wrists of the preceptor, other officiating priests and God, respectively.

At the conclution of the festival, he should offer floral handful, i.e. Puspāñjali to God while chanting eight-syllabled Mantra (Om namo Nārāyāṇaya) and having extolled Him with Vedic chants he should say, 'let all that is lapsed and lacking be fulfilled' and he should salute. Then he should deliver the material gathered for Pūjā-rite utilized for the festival to the preceptor and whatever are waste items should be buried underground. By giving those items as alms sin may accrue.

By celebrating festival, all gods are pleased and all sins are annulled. Thereby peace is obtained by people and the prosperity of the nation and growth of the strength of the king stakes place.

17. Festivals of the durations : Three days etc

In the case of inability to celebrate nine-day-festival, three-day-festival may be celebrated. On the previous night, having sowed the sprouting seeds, and having gathered paraphernalia, the priest should complete typing of protective band and reclining ritual. Next day early morning, having woke up the God, and having completed the ablution-rite at noon, in the evening soil gathering is to be done. In the case of the festivals lasting for three days etc., the preceptor should not do the flag-hoisting. He should tie the Kautuka band on the wrist of festival-idol

after worshipping Him twice (or employ bi-threaded band). Then, having fumigated fuel in Homa rite and having offered prey-oblations in the town, the preceptor should meticulously decorate the Lord of gods and then he should mount Him either in accompaniment with two goddesses or without them, on the carriage annexed with the arch displaying the orb of aura. He should lead town circum-ambulation along the path of prey-spots, rightwardly. Thereafter, having caused the entry of God into the temple and having offered worship to Him inside the ceremonial pandal, the preceptor should arrange the lustration-rite and protective-rite. Thereafter, having disposed off the Kautuka band and having conducted bath ritual, he should offer food-oblation and arrange entertainment. He should then install Him in the sanctum alongwith two goddesses and worship Him upto food-offering. After that he should salute the God and appease Him. Having placed Disc etc. at their respective places, he should pass over the night.

In the morning after completion of morning worship, the preceptor should offer service courses on four seats assigned in the ceremonial pandal, to the Lord. Then having finished Homa ritual, he should go round the town alongwith the prey-idol and the idol of the God presiding over food and also alongwith the Disc, Garuḍa and Amita, he should offer Bali to the gods in accompaniment of the sound of instrumental music. Afterwards, having entered the temple, he should serve ablution to the deities : Disc etc. and the prey-idol. Then having

worshipped them he should mount them on the carriage and conduct the town ambulation rightwardly. Again entering the town, the priest should bathe God with pure water and make Him recline over the bed after tying Kautuka band. Next morning, having woke up God, he should worship Him except food-offering, conduct the festival at mid-day and install Him in the ceremonial pavilion. Having then offered oil and smell powder he should carry out concluding bath. He may conduct the bath in river etc. and make Him enter the temple and bathe with pitcher water, install in the sanctum worship and conduct Sānti Homa. He may perform Puspayāga if he affords.

If there arises incapacity to perform even three-day-festival, then the preceptor may celebrate a two-day ritual. For that, the priest may carry out, the rituals of sprout-seed-sowing, soil-collection, ablution etc., and then having tied the Kautuka-band on the wrist of the deity, he may make Him recline on bed. Then, on next day, having offered fuel-fumigation and prey, he may get nocturnal festival celebrated. Thereafter, having worshipped Him, the priest should try Kautuka band around the His wrist. In the morning after waking up the god, and having completed the festival, the priest should get the fragrant-powder-festival done and bathing in the sacred ford performed. Then after the ablution rite, having installed the deity in the place of the sanctum, he should offer worship. Then he may offer either Mahāhavi or Prabhūta type of oblation.

In the contingency of incapacity for celebrating even two-day festival, single-day festival may be performed. In that case, the priest may do everything as in the case of the day allotted for water-festival. For that sake, the priest should cast sprouting seeds, on previous night, tie Pratisara band on the wrist of God and make Him sleep on the bed. Next day, the priest should wake up God, serve Him fire-oblation and prey-oblation and then in the evening, he should ornament the God, mount Him on the carriage and take Him round the town or the temple, rightwardly, by the path scheduled for prey offering. Thereafter, having served scented-powder-festival and thereafter concluding bath, he should bathe the God. Then the priest may offer either Mahāhavi or Prabhūta food-oblation.

During three day festival, the presiding Lords for each day are respectively : Brahmā, omnigods and Viṣṇu respectively ; in two-day festival, Brahmā and Viṣṇu are the presiding Lords of the first and second day ; and in one-day festival, it is Viṣṇu alone. This is the special feature.

In case, the one-day festival is of pacificatory type, he may do it on previous day.

In case, the respective festival is Bhaktyutsava, i.e. devotional festival, then, the priest should worship God, unaccompanied by Sudarśana Disc, offer Him food-oblations, decorate Him, and then having mounted Him on the carriage, he should take Him round the town rightwardly. Even if following

rites : flag-hoisting, soil-collection, fire-oblation and prey-oblation are not performed and even then, devotional festival is celebrated, there is no harm. However, that festival is to be celebrated in the afternoon. By performing devotional festival for the durations : nine-day, seven-day, five-day, three-day, two-day or one-day, with devotion, the performer would obtain all cherished desires.

18. Floral-Adoration-Festival

Floral Adorational rite is of three types : Pacificatory, Nourishmental and Motivational. The floral decorational rite, celebrated at the conclusion of the ritual of festival, becomes fetchers of fulfillment of all desires and also for effecting overall peace, as well. It is also aimed at atonement of unknown lapses during the festival. By that, whatever is lacking in the ritual procedure, all that is compensated. Therefore, at the time of conclusion of installation-rite or conclusion of the festival or at the culmination of equinoctial solstice, or at the time of solar or lunar eclipses, or at the end of the epoch, at the time of two solstice-transitions, at the time of occurence of Sravana constellation, at the time of birth constellation of either the king or the town or the host performer or on the occasions of bad dream, country revolt, famine, epidemics etc. and all such calamities the preceptor should conduct ablution-rite for the deity and thereafter on the second day he may optionally perform floral adoration to God. On that day, after the conclusion of

worship-ritual at night, the priest should tie the Pratisara band on the wrist of God and make Him sleep on the bed. Next morning, he should again perform floral adoration. If there is nine-day festival, then the floral rite may be performed on the tenth day ; if there is fourteen-day festival, then floral rite may be conducted on fifteenth day and if it is twentyone-day festival, then it is to be preformed on twentysecond day. On the occasions other than either installtaion ceremony or festival ceremony, then floral adoration-rite is to be performed after completing the act of sprout-seed-sowing.

Like flowers the leaves, sprouts, fruits as well as barks, i.e. skin of the flower-plants become means of worship. The flowers of the following plants : lotus, moon-blooming white lotus, Bilva, karavīra, gram, Campaka, jasmine, Jatī, Nandyāvarta, Nandaka, Palāsa and Baka as well as Dūrvā blades are recommended. Of all those items basil plant, i.e. Tulasi is most recommended. The flowers of five, four or three colours are deemed to be best; of two colours are medium, and of one colour are inferior. White flower is peace making, yellow nourishing, black causing hatred and red colour flower is enticing. The flowers such as : Kiṇija, Munipuspa, Dhatūra, Patala, Atimuktaka, Punnāga, Naktamallikā, Yothaka, Kṣirikāpuṣpa, Nirgundi, Langikā, Japā, Karnikāra, Maśeka, Salmalī Puṣpa, Kratubha, Kovidara, Tilapuṣpa, Ankola, Giriparṇa, Arkapuṣpa, Vyāghāta, Picumanda should be discarded. The flowers which are old, gloomed, thrown on

clothes, having foul smell, grown in the regions occupied by bad people should be avoided. A flower fallen on pure place becomes pure by washing. However, a flower fallen in bad place does not get purified even by washing. The flowers which are smelt by bees are certainly acceptable. In the contingency of non-availability of prescribed flowers, the priest may worship Lord Hari happily and with devotion with the help of basil-leaves, in absence of availability of those too, with branches of plants of flowers or with fibrous roots of lily. In respect of the best plan, the manner or executing floral adoration is as follows : in the morning, on completion of morning worship, the priest should bring the deity either in the ceremonial pandal or in the ablution-hall and having bathed as per pure-water-ablution-procedure, and having decorated Him, with new garments and upper cloths as well as ornaments, the priest should offer Him food-oblation of either type Mahāhavi or Prabhūta. Thereover, the priest should paste the floor measuring four hands on four directions, with cowdung, he should sketch a diagram of twentyfive grids (5x5=25), with the help of six border lines stretched from east (i.e. east-west) and from north (i.e. north-south). Then at its centre, the priest should draw a lotus accommodated in nine grid square, having eight petels and alongwith a pericarp with the help of the foodgrains prescribed in the ritual of gem deposit, or with rice grains, or wheat grains or with sesame grains. In the grids lying in outer periphery, the priest should worship Gaurḍa in front, Sudarśana disc in the

south, Panktīśa on the west and Śānta in the north. On the five surrounding rows, the priest should worship all gods beginning with Visvakśena. In the remaining twelve grids, he should deposit ingredients meant for worship. He should adore the directional gods on eight lotus petels. He should then worship the solar orb manufactured with three Niṣka gold (=Māṣas, i.e. one Tola and four Māṣas, i.e. about fifteen grams), on the pericarp and lunar orb of silver at its centre and again orb of fire made of gold again at its centre. Thereover, having set up the altar of God, and again having installed God on the lotus located in its interior, the priest should worship Him with twentyseven course-items for as many days as those of the duration of the festival. At the end of each respective worship, the priest should offer floral handful at the feet of God. Thereafter, the preceptor, in the centre, and four collaborator-priests on four directions should offer floral handful each. Then the preceptor should arrange the concert of dance, song, instrumental music and Vedic recitation. Thereover, there should be a plan of recitation of four Vedas, on four directions (east, south west and north); the recitation of Purāṇas in south, anthological sound in the west and the recitation of Sutras and phonetical rules in the north. The preceptor and the collaborator priests should offer floral handful to God while chanting eight-syllabled and twelve-syllabled mantras, the hymn Viṣṇusūkta and the mantras : Gāyatrī etc. On completion of one hundred and eight repetitions, they should offer worship to the Lord, beginning with offering

of feet-washing water and ending with offering of reverential water. The priest should take the flowers below the level of flowers reaching upto the chest level of God. The best pattern of worship is twenty times floral offering upto chest level of God ; if it is twelve times, then it is medium pattern ; and if it is eight times, then it is inferior type. Some ritual experts express the opinion that the priests should pile up the floral layer optionally as follows : upto knees; upto thighs ; upto waist ; upto navel ; upto breasts ; upto arms ; upto neck ; upto forehead or upto head.

The priest should perform Hautra-prasamsana-rite in the sabhya type of fire-pit after kindling, around the god, either five fires or three fires or a single fire called paundrika. Thereafter, having invoked the gods residing inside the temple-premises, the priest should offer oblation into fire with ghee and then fumigate along the chanting of Vaiṣṇava and Viṣṇu hymns. In the sacred fire : Āhavanīya, he should recite two hymns : Purusasukta and Viṣṇusūkta ; in the sacred fire : Daksinagni, he should recite Viṣṇusūkta and Śrīsūkta ; in Garhapatya fire, Viṣṇu-Gāyatrī and in Avasathya fire, Ekakṣara etc. and with she-goat's ghee and fuel, he should offer oblation with respective kinds of oblations. Alternatively, having constructed Aupāsana type of fire-pit, and having offered sprinkling of ghee into sacred fire, and having praised the officiating priest and having offered oblations addressed to God by recitation of the hymns : Vaisnava, Viṣṇusukta, Purusasūkta, Prajāpatya and three Vyáhṛtis : Bhūḥ, Bhuvaḥ and Suvaḥ, he should offer oblation with the fuel

comprising, lotus, Bilva leaf, while reciting Viṣṇu Gāyatrī, one hundred and eight times. He should offer oblations to fire, in the name of Śrīdevi, with Śrīsūkta, goddess Earth with Mahīsūkta and to temple deities with Mūrtimantras. He should offer oblation for twelve times to the presiding deity of flowers, ending with Vaiṣṇava hymn.

Then, having fumigated in the tune of Vaiṣṇava hymn and three Vyāhṛtis, he should fumigate Antahoma as well.

Optionally, he may mount the Lord, on the carriage, and take Him round the town or the temple, after recitation of Svasti-hymn, and advanced by dance, songs and instrumental music.

In the case of Medium type of floral adoration, however, he may get the idol etc. of the deities pertaining to Maṇḍal encompassing the lotus, depending on the availability of resourses or with half the aforesaid prescription. At the end of each respective daily worship, having offered plain food-oblation, the priest should offer five oblations after entire worship-rite. At the end he should cast the prey-oblation for the retinue-deities. Sabhya type of fiere is to be one single only. In the case of inferior plan, there are no fire oblations, as well as individual adorations of the retinue-dieties : Garuḍa etc.

On conclusion of the festival comprising floral oblation, donation of ten Niṣkas of gold (about 150 grams), and also cattle, land etc. is to be given. Some ritual specialists opine that twentyone Niṣkas gold is to be given to the preceptor , half of

it to all other officiating priests. After serving food to the Brahmins, ample alms should be given to them also. The host performer should honour followers of Viṣṇu also. He should also honour the dancers, singers as well as other servant staff, as per their deserving status.

The person who celebrates the floral adoration festival, which is dear to Lord Hari, obtains the fruit equivalent ot that obtained by one who performs Aśvamedha ; and he obtains fulfillment of all his desires. In the end, he attains Sāyujya type of liberation, i.e. close union with Lord Viṣṇu. The performer should not instruct, the procedure of floral adoration to the following persons: on who is dis-interested in listening, a non-devotee, one who has not taken consent, to a dis-honest disciple and also to non-righteous son. Sage Marīchi (author of Vimānārchanakalpa) has advised that the performer should instruct floral adoration to a righteous devotee and righteous disciple.

19. Punarvasu-Festival

In the month of Māgha, in the bright fortnight, on the rise of Punarvasu constellation, the preceptor should mount the deity Śrī Rāma, alongwith goddess Sītā and Lakṣmaṇa and carry out rightward circum-ambulation of the town. Then, having made Him enter the temple, the priest should offer food-oblation of one of two types; Mahāhavi or Prabhūta.

In case, there is separate consecration of both i.e. Sītā and Lakṣmaṇa, then, the priest should offer all service-course, assigned to Śrīdevī i.e. goddess Lakṣmī since She happens to be incarnation of goddess Lakṣmī; and he should offer that service-course to Lakṣmaṇa, which is assigned to Rāma; since He happens to be His apportional incarnation. So also, he should offer that service-course to Hanumān, which is assigned to wind-god; since He happens to be apportional incarnation of Wind-god.

By celebrating Punarvasu festival, sonless person begets son; and after obtaining all material objects, by the end of life he gets the fruits of Sāyujya type of liberation.

20. Festival of garlanding the Lord with wreath

On the twelfth lunar date or full-moon day in the month of Caitra, the priest should conduct the sprouting-seed-sowing: and thereafter having gone to parks etc. along with Sudarśana and Garuḍa, he should offer prey-oblation along with water, to sylvan goddesses. Then, having invoked spring season-deity, the priest should worship him with eight items. Having recited the Vedic hymn: Viṣṇusūkta, he should take up Damana along with its root and put it in a vessel made of either gold or silver or copper or zinc. Then the preceptor should place it on the head of the disciple. Thereafter having made him complete rightward circum-ambulation of the town, he should make him enter the interior of the temple. Thereafter, with the prayer, let

salutation be to cupid god, the priest should offer Damana onto the idol of Viṣṇu, alongwith chanting of the Mantra: *tad viṣṇoh.*

21. Spring-season festival

Six months commencing from Makara solar transition is termed as Vasanta period. During that period, again, the triad of months, beginning with Phālguna,i.e. Phālguna, Caitra and Vaiśākha is deemed auspicious. Spring festival is to be celebrated during that period. The festival covering all the three months is the best plan; the same covering two months is medium and that covering one month is inferior. Some experts state that if the festival is conducted for one month, it is the best, if conducted for half a month, it is medium and if it is half of it, i.e. week long, then it is inferior.

Having conducted seed-sprouting prior to the festival-day, i.e. on the previous night, the priest should tie Pratisara-band to God. In the morning, having waked up God, and having installed Him, in the ceremonial pandal, the priest should decorate Him. Then, having sprinkled Him over with scented water, and having scattered flowers, he should worship Him with service items beginning with offering of feet-washing water and concluding with offering of reverential water. Having then made the Lord accompanied by goddess seated on the ablution-altar, the priest should conduct ritual bathing. He should then deck them with ornaments, placing them on ornamentation seat and then offer Him Prabhūta food-oblation on the food-

offering seat. Thereafter, having installed the Lord in the pandal for fire-ritual, the priest should offer oblation into fire with fuel sticks and ghee, while chanting Mūrtimantra as well as other Vedic Mantras: *ato devā. . .* etc. after that having served honey-blend, sipping water and betel, it should be distributed to devotees. Thereafter, the host should give honorarium to the preceptor and serve meals to Brahmins. The preceptor should then place the god of gods on the carriage and carry out town circum-ambulation. On the final day of spring festival he should set up swing-mechanism. Again having taken the deity inside the temple, he should carry out routine worship. In this manner, having celebrated the spring festival, on conclusion of it, the priest should perform bathing ritual. The merit of spring festival is attainment of Sāyuja-emancipation with Viṣṇu, after enjoyment of all worldly desires.

22. Swing festival

On the last day of spring festival, as also during other festivals, the preceptor may arrange setting up of swing complex. The Sthapati should prepare the swing mechanism with the timber made of the logs of trees: Khadira and Arjuna, make it studded with gold and gems and tag it with buds. Then, he should plant two pillars, either inside second or third enclosure, either on northern or southern side of the shrine (i.e. sanctum), on an auspicious moment. He should strengthen those along the tune of chanting of Dhruva-sūkta-hymn. Intercolumnal

distance should be either four hands or five hands. Beneath the bud-motifs, at a distance of two finger-units, the preceptor should get sculpted, an upper fillet and beneath that, at a distance of two finger-units, a lotus-fillet and another fillet annexed with two spherical motifs at a distance of one span and also other fillets at a distance of one palm or one half palm length, by sculptures.

The two pillars are presided over by Dharma and Jñana respectively and the fillet by sun and moon respectively. Thereafter, a rope composed by four Vedas is to be tied to four corners. The presiding deity of the swing is Brahmā and of two circular rings, the Twin-gods: Aśvini-kumāras are the presiding deities. In the surrounding sphere, the global guards: Indra etc. and the celestial damsels, Jayā etc, are to be adored.

Prior to the time of ceremonially installing the swing, on previous night, having served God with ablution, and having decked Him with ornaments, the priest should seat Him on bed and adore. Thereafter, having tied the Pratisara band, the priest should cause Him to recline on bed along with two goddesses. On the east or north of the swing the priest should perform sprinkling of ghee and pacificatory fumigation, in the sacred fire named Aupāsana, and then offer fuel oblation into that fire, one hundred and eight times by reciting Vaiṣṇava chant, two hymns: Viṣṇusūkta and Śrīsūkta and also Viṣṇugāyatrī. The preceptor should arrange to pass over the remainder of the night, by performance of dance, songs and instrumental music.

In the early morning after waking up the Lord and having offered Him floral handful, the priest should dispose off the clothes, garlands etc. Thereafter, having decked Him with fresh clothes and ornaments etc., he should worship Him with the service courses feet-washing water upto reverential water and then offer Him food-oblation: pancake etc. Afterwards, the priest should mount the God on the carriage and lead Him upto the swing. Having then arranged the declaration of the auspicious day, by Brahmins and having given them alms, the priest should mount the deity upon the swing. Having also mounted both goddesses on the swing, he should manage guarding there alone. Afterwards having brought back the Lord, and having installed Him in the ceremonial pandal, he should offer floral handful. Then having installed Him back in the sanctum, the priest should worship Him. Having given honorarium to the preceptor, the host performer should also serve meals to the Brahmins. By doing the above festival the sin committed during last seven births perishes on that day alone. And the performer obtains happiness in this world and at the end he would attain Sāyuja liberation.

23. Mahālakṣmi festival

In the Kriyādhikāra section (of Bhṛgu Samhitā) the merit accruing from worship of goddess Mahālakṣmī has been narrated as follows: In the month of Bhādrapada, from the day of first lunar date of bright fortnight, for a period of nine days or from

the rise of Uttarā Phālguni, upto eleventh lunar date or upto the end of full-moon-day, if the festival to honour Mahālakṣmī is celebrated, then, it would be yielding all prosperity, Gods, Gandharvas, celestial damsels, Siddhas, Vidyādharas and sovereign kings attained longevity, fame, wealth, happiness and prosperity by performing this festival. In the Arcanādhikāra section (of Bhṛgu Samhitā) it is stated that this festival is grantor of all prosperity and donor of all cherished objects. This festival lasting for nine days: beginning with first lunar date up to ninth lunar date is the best type. Seven-day festival is medium type and five-day festival is inferior. Similarly, it is pleasing to Brahmā, if it is for one day, pleasing to Siva, if it is tri-day, to Lakṣmī, if it is for seven days, and to Bhṛgu, the proclaimator of the Arcanādhikāra: so is said therein.

The procedural mode of comprehensive worship of goddess Mahālakṣmī, as narrated in the Kriyādhikāra section of Bhṛgu Samhitā is as under: having decorated the shrine of Lakṣmī and having carried out seed-sowing for sprouts the preceptor should place the image of Lakṣmī made of gold, seated on lotus seat, having four arms displaying the hand-gestures: holding lotus in two hands, and exibiting boon giving and protection-giving Mudrās by other two hands, upon a silver vessel in sandal-paste and he should place around her, Durgā on the south, Sarvabadhra on the east, Jayā on northern side and the Lord on western side. Then having served ablution to them and having decked with ornaments, the priest should

offer food-oblation comprising rice cooked with green gram. Sweet gruel, Kṛsara etc. the priest should offer hundred and eight oblations with white lotuses into the sacred fire: Pauṇḍrīka. The host performer should serve meals to either sixteen or twelve or eight ladies and Brahmins. The priest should offer worship to the goddess, commencing from feet and extending upto head, with the help of Mantras pertaining to the image of goddess. The priest should then worship the God with Tulasī-leaves. Thereafter, having mounted God alongwith Goddesses on swan carriage, the preceptor should arrange to celebrate the festival in the town by leading the procession. Finally the host performer should donate the image of Lakṣmī devotionally to the preceptor.

The procedural mode of comprehensive worship of Mahālakṣmī as narrated in Arcanādhikāra section of Bhṛgu Samhitā is as follows: on the banks of big lakes or rivers etc., having bathed horses etc. the host performer should make them complete circum-ambulation of the town along with all pomp and grandeur and bring them to the temple. Then the preceptor should adore the horse by due procedure with the chant: aśvo sīti, and then perform the fire fumigation, by the procedure of routine fire worship, yet with the help of two hymns: Śrīsūkta and Bhūsūkta. The priest should worship the Lord along with both the goddesses, with royal service norms, inside the pavilion attached to the shrine of Lakṣmī, which is specially decorated. He should do this everyday however, on the ninth lunar day

with special mode. In the evening of Navamī, the preceptor should arrange town-circum-ambulation for the God of gods and bring Him to the Lakṣmī's pavilion, while being accompanied by dance, songs and instrumental music and by floral showers and serial lamp-illumination. Then he should offer service items. On the tenth day, after offering of services such as ablution, adoration, routine fumigation, atonement-rite and prey-oblation, having decked the horse, the priest should mount the Lord thereupon. Thereafter, having made Him enjoy pleasure ride for forest excursion, the preceptor should make a halt under Śamī tree and offer Him worship. He should adore all the divine weapons, with eight items while chanting the Mantra: Sudarśana. . etc. thereafter, having adored the Śamī tree as well as the bow and arrow, with flowers, sandal-paste etc. the priest should hold it on his head and having completed town rotation, he should dispose off the horse.

The person who performs the Mahālakṣmī festival, in the aforesaid manner obtains permanent prosperity.

English Translation By

Prof. P. Prabhakar Apte
Dr. Korada Suryanarayana

वैखानसागमकोशे परामृष्टानां ग्रन्थानां सङ्केताः विवरणानि च ।

सङ्केतः	ग्रन्थः	प्रवक्ता	संस्करणम्
स.	समूर्तार्चनाधिकरणम्	अत्रिः	तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानेन १९४८ क्रिस्तुवर्षे देवनागर्यां मुद्राप्य प्रकाशितम् ।
ज्ञा.	ज्ञानकाण्डः	कश्यपः	तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानेन १९६० क्रिस्तुवर्षे देवनागर्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।
अ.	अर्चनाधिकारः	भृगुः	१. आकुलमन्नाडु आर् . पार्थसारथि-भट्टाचार्याणाम् आन्ध्रलिप्यां लिखितः करगजमातृकारूपः। २. तिरुवनन्तपुरकेरलविश्वविद्यालयस्य हस्तलिखितग्रन्थालयस्य देवनागर्यां लिखितः करगजमातृकारूपः।
क्रि.	क्रियाधिकारः	भृगुः	तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानेन १९५३ क्रिस्तुवर्षे देवनागर्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।
खि.	खिलाधिकारः	भृगुः	तिरुमलतिरुपतिदेवस्थानेन १९६१ क्रिस्तुवर्षे देवनागर्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।
नि.	निरुक्ताधिकारः	भृगुः	आकुलमन्नाडु आर् . पार्थसारथि-भट्टाचार्याणाम् आन्ध्रलिप्यां लिखितः करगजमातृकारूपः।

प्र.	प्रकीर्णाधिकारः	भृगुः	मद्रास् हिन्दूरत्नाकरगोपालकृष्ण - मुद्राणालयाभ्याम् १९२९ क्रिस्तुवर्षे आन्ध्रलिप्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।
य.	यज्ञाधिकारः	भृगुः	मद्रास् हिन्दूरत्नाकर मुद्राणालयेन १९३१ क्रिस्तुवर्षे आन्ध्रलिप्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।
वा.	वासाधिकारः	भृगुः	आकुलमन्नाडु आर्. पार्थसारथि- भट्टाचार्याणाम् आन्ध्रलिप्यां ग्रन्थलिप्यां चं पार्थक्येन लिखितः तालपत्रमातृकाद्वयरूपः।
वि.	विमानार्चनाकल्पः	मरीचिः	मद्रास् वेंकटेश्वरमुद्रणालयेन १९२६ क्रिस्तुवर्षे देवनागर्यां मुद्राप्य प्रकाशितः।

श्रीः

वैखानसागमकोशः

अष्टमं सम्पुटम्

७. उत्सवप्रकरणम्

श्रौतस्मार्तादिकं कर्म निखिलं येन सूत्रितम् ।
तस्मै समस्तवेदार्थविदे विखनसे नमः ।।

श्रीः

वैखानसागमकोशः

अष्टमं सम्पुटम्

७. उत्सवप्रकरणम्

१. उत्सवप्रभेदाः

७.१.१ भक्त्युत्सवप्रकरणशब्दानां निरुक्तिः

खि.३७.१ - ४

भक्त्युत्सवप्रकरणानीति शब्दास्समार्थकाः ।।

भक्तिसञ्जननान्नृणां भक्त्यानुभवितुं जनैः ।
यथाशक्ति कृतेनायमुत्सवो भक्तिरीर्यते ।।

सवो यज्ञस्समाख्यातः अमूर्ताराधनं हरेः ।
समूर्ताराधनोऽयं स्यादुत्सवो बलवत्तरः ।।

ददात्यभिमतं यस्मात्कर्तुरभ्यधिकं बहु ।
तस्मात्प्रकरणं प्रोक्त उत्सवो मन्त्रवित्तमैः ।।

स.५४.२, ३

सवो यज्ञस्समाख्यातस्सर्वयज्ञविशेषतः ।।

उत्कृष्टोऽयं यतस्तस्मादुत्सवस्त्विवति कीर्त्यते ।

७.१.२ उत्सवस्य उद्देश्यम्

अ.२९

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि विष्णोर्वै चोत्सवक्रमम्।
वर्षदं सर्वलोकस्य सर्वशान्तिकपौष्टिकम्।।

राज्ञो विजयकाम्यार्थं शत्रुनाशकरं भवेत्।
व्याधिदुर्भिक्षनाशार्थं कृत्वा नारायणोत्सवम्।।

स.५५.१, २ ; प्र.२४.१.२ ; नि.३०

वि.५२.३४४

यजमानः सर्वदोषशान्त्यर्थं विष्णोरुत्सवं कारयेत्।

प्र.२७.३५९ - ३६१

वास्तुवृद्धौ तथा हीने ग्रामसीमानवीकृतौ।
अनुमान्य च देवेशं शताष्टकलशाप्लवैः।।

कृत्वा सीमां विनिश्चित्य ततः कार्यं समाचरेत्।
अन्तरा चोत्सवं कुर्यात् सहस्रकलशाप्लवैः।।

देवतावाहनं कृत्वा तथैवोत्सवमाचरेत्।

७.१.३.० उत्सवस्य त्रैविध्यम्

खि.३२.४

उत्सवश्च त्रिधा प्रोक्तः अर्थवद्भिर्हि नामभिः।

कालश्रद्धानिमित्ताख्यास्तेषां लक्षणमुच्यते।।

स.५४.३, ४ ; ज्ञा.९१.१७३ ; य.३८.१ ; प्र.२४.३ ; क्रि.१४.९ ; अ.२९

वि.५२.३३८

त्रिविध उत्सवः - नित्योत्सवः, शान्त्युत्सवः, श्रद्धोत्सव इति।

वा.३२

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देवेशस्योत्सवक्रमम्।

शान्तिश्च भक्तिः कालोऽपि त्रिधा चैवोत्सवः स्मृतः।।

७.१.३.१ कालोत्सवस्य लक्षणम्

स.५४.४, ५

मासे तु यस्मिन् कस्मिंश्चिदब्दमब्दं प्रतिप्रति।।

तत्कालसमयेनैव कृतः कालोत्सवो भवेत्।

खि.३२.५; क्रि.१४.१० ; प्र.२४.३, ४ ; य.३८.२

ज्ञा.९१.१७३

प्रतिसंवत्सरं तत्तन्मासे तत्तद्दिने नित्यं सङ्कल्पनेन यः क्रियते स कालोत्सवः।

प्र.२४.६, ७

प्रतिष्ठादिवसे तीर्थं प्रतिसंवत्सरं चरेत्।।

कालोत्सव इति ज्ञेयः शान्त्यर्थं संप्रकीर्तितः।

अ.२९

वा.३१

------------- कालोत्सव इहोच्यते।

ग्रामर्क्षे यजमानर्क्षे नृपर्क्षे च तथैव च।

अयने विषुवे चैव उत्तरायणपूर्वके।।

विष्णुपञ्चदिने वाथ ध्रुवस्थापनऋक्षके।

यथेष्टदिनकाले च कल्पयेत्तीर्थऋक्षकम्।।

मेषादि द्वादशमासेष्विष्टं निश्चित्य यत्नतः।

अब्दं प्रति अविच्छिन्नं कल्पयेत्तु स्वशक्तितः।।

एवं कालोत्सवं कुर्याच्छास्त्रदृष्टेन कर्मणा।

वि.५१. ३३८

द्वादशमासेषु एकस्मिन् मासे अब्दं प्रति तत्काले नित्यं सङ्कल्प्य, यः क्रियते स नित्योत्सवः[1]।

७.१.३.२ श्रद्धोत्सवस्य लक्षणम्

प्र.२४. ४, ५, ८

इष्टमासे दिने चेष्टे श्रद्धया क्रियते तु यः।।

स तु श्रद्धोत्सवो ज्ञेयः---------------।

----

1. कालोत्सव एव नित्योत्सवः।

राज्ञो जन्मदिने चैव यः स श्रद्धोत्सवो भवेत्।।

वि.५१.३३८ ; ज्ञा.९१.१७३ ; क्रि.१४.१० ;

प्र.२४.४, ५; य.३८.३ ; स.५४.६ ; खि.३२.६

अ.२९

ग्रामराष्ट्राभिवृद्ध्यर्थं राज्ञां चैवाभिवृद्धिदम्।

आत्मनश्चैव पुत्राणां कुर्यादेषु च मङ्गलम्।।

उत्सवं तद्दिने चैव स तु श्रद्धोत्सवस्तथा।

वा.३२

यथाविभवविस्तारं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम्।।

एवं भक्त्युत्सवः[1] प्रोक्तः--------------।

७.१.३.३ निमित्तोत्सवस्य लक्षणम्

ज्ञा.९१.१७३

अवग्रहदुर्भिक्षाद्यशुभशान्त्यर्थं कृतो निमित्तोत्सवः।

स.५४.७ ; क्रि.१४.१९ ; खि.३२.७ ;

प्र.२४.५, ६ ; य.३८.४;

प्र.२४.७ - ९

राजराष्ट्राभिवृद्ध्यर्थं राज्ञां चैवाभिवृद्धये।।

1. श्रद्धोत्सव एव भक्त्युत्सवः।

आत्मनश्चैव पुत्राणां कुर्यादुक्तेषु मङ्गलम्।

------------------------------------ ।।

अद्भुताद्युद्भवे शान्तिः स तु नैमित्तिकोत्सवः।

अ.२९

वि.५१.३३८

भयप्रददुर्भिक्षव्याधिग्रहपीडाद्यशुभशान्त्यर्थं सङ्कल्प्य, यः क्रियते स शान्त्युत्सवः[1]।

वा.३१

अनावृष्टिशत्रुभयदोषशान्तिस्तु शान्तिकः।।

त्रिणेत्रशक्त्याद्याग्नेये ग्राममध्ये कृतोत्सवे।
सौम्योत्सवं पुनःकुर्याच्छान्तिरेवेति केचन।।

७.१.४ कालोत्सवस्य कालः

स.५४.१२ - १४

अयने विषुवे चापि मासर्क्षे विष्णुपञ्चके।।

तत्रापि श्रवणे यत्नाद्द्वादश्यां मार्गशीर्षके।
राज्ञश्चैवाथ जन्मर्क्षे प्रतिष्ठादिवसे तथा।।

ग्रामस्य जन्मनक्षत्रे स्वजन्मर्क्षे च भक्तिमान्।

---

1. अयमेव निमित्तोत्सवः।

एतेष्विष्टे दिने तीर्थं यथा स्यात्तु तदारभेत्।।

खि.३२.१ - ३ ; ज्ञा.९१.१७३

७.१.५ कालोत्सवस्य वर्ज्यमासः

प्र.२४.२१

अधिमासः परित्याज्यः कालोत्सवविधौ हरेः।

७.१.६ कालोत्सवे तिथिनक्षत्रयोः पुरस्करणम्

प्र.२७.२३१, २३२

पुरस्कृत्य तिथिं केचित् केचिन्नक्षत्रपूर्वकम्।।

सङ्कल्पयन्त्यवभृथं वरमृक्षापवर्गकम्।

७.१.७ उत्सवकालव्याप्तिः

वा.३२

एकाहं त्रियहं वाथ नवाहं पञ्चसप्तकम्।।

त्रयोदशाहं पक्षं वा कारयेच्च स्वशक्तितः।

अथ त्रिंशद् दिने वाथ चोत्सवं त्विति केचन।।

द्विगुणं त्रिगुणं कृत्वा दिनसङ्ख्याक्रमं विदुः।

वि.५१. ३३९

नवाहं, सप्ताहं, पञ्चाहं वाप्युत्सवः।

७.१.८ दिनसंख्यानुरोधेनोत्सवस्य उत्तमादि त्रैविध्यम्

खि.३२.८

उत्तमं चोत्सवञ्चेच्छन् त्रिसप्ताहं तु कारयेत्।

क्रि.१४.१२ ; प्र.२४.२५

खि.३२.८

मध्यमं कर्तुकामस्तु दिनानि तु चतुर्दश।।

क्रि.१४.१२ ; प्र.२४.२५

अ.२९

नवाहं मध्यमं कुर्यात् --------------।।

खि.३२.९

एके नवाहं ब्रुवते मध्यमं तत्र कोविदाः।।

क्रि.१४.१३

नवाहं वाथ सप्ताहम् अधमं परिचक्षते।।

प्र.२४.२५

खि.३२.९

सप्ताहमधमं कुर्याद्देवदेवस्य तूत्सवम्।।

अ.२९

स.५६.६९

एकाहमधमं तद्वत्सप्ताहं मध्यमं तथा।
नवाहमुत्तमं चेति प्राहुः केचित् त्रिधोत्सवम्।।

स.५६.६३

एकाहिकोत्सवे सर्वं कुर्यात्तीर्थदिनोक्तवत्।।

य.४३.१ - ४ ; स.५४.१०, ११

प्र.२४.२९, ३० ; य.३८.१९, २०

७.१.९.० एकाहिकोत्सवस्य त्रैविध्यम्

स.५७.१ - २

एकाहिकोत्सवश्चापि पूर्ववत् त्रिविधः स्मृतः।
तीर्थोत्सवस्तथा चैव शान्तिकोत्सव इत्यपि।।

भक्त्युत्सवश्चेति तथा त्रिधा भेदश्च कथ्यते।

वा.४३

७.१.९.१ तीर्थोत्सवस्य लक्षणम्

स.५७.२

जनानां तीर्थदानाय कृतस्तीर्थोत्सवः स्मृतः।।

वा.४३

७.१.९.२ शान्त्युत्सवस्य लक्षणम्

स.५७.३

क्षुद्रोपद्रवशान्त्यर्थं शान्त्युत्सव उदाहृतः।

वा.४३

७.१.९.३ भक्त्युत्सवस्य लक्षणम्

स.५७.३, ४

द्रष्टुं भक्त्या कृतो यस्तु भक्त्युत्सव इतीरितः।
भक्त्युत्सवस्य पर्यायो भक्तोत्सव इतीरितः।।

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव चोत्सवं सम्यगाचरेत्।

७.१.१० भक्त्युत्सवस्य दिनसङ्ख्या

य.४३.६५

नवाहं वाथ सप्ताहं पञ्चाहं त्रियहं तु वा।
द्वियहं तद्वदेकाहं [1]कारयेद्विभवार्हकम्।।

७.१.११.० दिनसङ्ख्यानुरोधेनोत्सवस्य नवविधत्वम्

य.४३.१, २

अतः ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नवधाऽप्युत्सव क्रमम्।
उत्तमं मध्यमं तद्वदधमं त्रिविधं स्मृतम्।।

एकैकं तत्त्रिधाकृत्य नवधा भेद उच्यते।

७.१.११.१ उत्तमोत्तमोत्सवस्य दिनसङ्ख्या

ज्ञा.९१.१७३

त्रिंशद्दिनमुत्तमोत्तमम्।

---

1. भक्त्युत्सवमित्यर्थः।

अ.२९

उत्तमे चोत्तमं विद्यात् सप्तविंशद्दिनं भवेत्।

स.५६.६८

पञ्चदशाहं सम्प्रोक्तमुत्तमोत्तममुत्सवम्।।

य.४३.२

७.१.११.२ उत्तममध्यमोत्सवस्य दिनसङ्ख्या

ज्ञा.९१.१७३

पञ्चविंशतिदिनमुत्तममध्यमम्।

अ.२९

मध्यमं चैकविंशञ्च ------------------।

स.५६.६८

त्रयोदशाहं सम्प्रोक्तमुत्तमान्मध्यमं क्रमात्।

य.४३.२

७.१.११.३ उत्तमाधमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

एकविंशतिदिनमुत्तमाधमम्।

अ.२९

--------------अधमं चाष्टादशेन तु।

स.५६.६७

एकादशाहं सम्प्रोक्तमुत्तमादधमं बुधैः।।

य.४३.२

----------------दशैकादश वा तथा।।

७.१.११.४ मध्यमोत्तमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा. ९१. १७३

पञ्चदशाहं मध्यमोत्तमम्।

स.५६.६७

नवाहं च तथा प्रोक्तं मध्यमोत्तममेव वै।

य.४३.३

७.१.११.५ मध्यममध्यमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

द्वादशाहं मध्यममध्यमम्।

स.५६.६६

सप्ताहमुत्सवं यत्तन्मध्यमान्मध्यमं तथा।।

य.४३.३

७.१.११.६ मध्यमाधमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

नवाहं मध्यमाधमम्।

स.५६.६६

पञ्चाहमुत्सवं तद्वन्मध्यमादधमं विदुः।

य.४३.३

७.१.११.७ अधमोत्तमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

सप्ताहम् अधमोत्तमम्।

स.५६.६५

अधमादुत्तमं प्रोक्तमुत्सवं तु दिनत्रयम्।।

य.४३.३

७.१.११.८ अधममध्यमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

पञ्चाहमधममध्यमम्।

स.५६.६५

अधमान्मध्यमं प्रोक्तमुत्सवं तु दिनद्वयम्।

७.१.११.९ अधमाधमोत्सवस्य दिनसंख्या

ज्ञा.९१.१७३

त्र्यहमेकाहं वा अधमाधमम् इति।

स.५६.६४

अधमाधममेकाहमुत्सवं सम्प्रवक्ष्यते।
एकाहिकोत्सवे सर्वं कुर्यात्तीर्थदिनोत्सवम्।।

य.४३.३

७.१.१२ प्रातरुत्सवस्य व्याप्तिकालः

क्रि.१४.१६७, १६८

प्रातस्सन्ध्यां समारभ्य मध्याह्नात्तु समाप्यते।।
प्रातरुत्सव एषः स्यात् -------------------।

७.१.१३ सायमुत्सवस्य व्याप्तिकालः

क्रि.१४.१६८

------------------- सायंकालार्चनात्परम्।
सायमुत्सव आरब्धः यामादर्वाक् समाप्यते।।

७.१.१४ उक्तदिनानतिक्रमेण उत्सवाचरणस्य विधिः

क्रि.२६. पृ.३१५

राष्ट्रक्षोभमहोत्पातदुर्भिक्षभयपीडनैः।
एवंप्रकारैर्विघ्नश्चेदुत्सवस्य दिनस्य वा।।
तद्दिनेषु व्यतीतेषु राजा राष्ट्रं विनश्यति।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दिनेषूक्तेषु कारयेत्।।

७.१.१५ अशक्तविषये उत्सवस्य दिनसङ्ख्या

अ.२९

एवं कर्तुमशक्तश्चेत् उत्सवं च समाचरेत्।।

नवाहं वाथ सप्ताहं द्विविधोत्सवमाचरेत्।

क्रि.१४.१०७

एकविंशेऽप्यशक्तौ तु चतुर्दशदिनं चरेत्।
चतुर्दशेऽप्यशक्तौ तु नवाहं चोत्सवं चरेत्।।

७.१.१६ देव्युत्सवकालः

क्रि.२६.१६०, १६१

देवोत्सवस्य मध्ये तु तत्तीर्थादूर्ध्वमेव वा।
देव्युत्सवं विधानेन सम्यगेव समाचरेत्।।

पूर्वं देवेशमभ्यर्च्य पश्चाद्देव्यौ समर्चयेत्।

७.१.१७ देवीसाहित्यानुरोधेनोत्सवस्य त्रैविध्यम्

क्रि.१४.१६९, १७०

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायमेव वा।
उत्सवस्सर्वकालेषु देवीसहितमुत्तमः।।

मध्यमः प्रातरेव स्यात् अधमः पञ्चमेऽहनि।

★★★

२. ध्वजदण्डस्थापनम्

७.२.१ आलयेषु भूतपीठध्वजयोः नैयत्यम्

खि.३२.१९, २०

हरेस्तु पुरतो नित्यं भूतपीठं ध्वजस्तथा।
नियमेन प्रतिष्ठाप्यौ हीनयोर्नोत्सवस्तयोः।।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तयोः संस्थापनं चरेत्।

७.२.२.० ध्वजदण्डस्य द्वैविध्यम्

वा.३२

अन्तःसारं बहिःसारं द्विविधं दण्डमुच्यते।

७.२.२.१ अन्तःसारध्वजदण्डः

[1]वा.३२

चम्पकं चन्दनं चैव वकुलोऽर्जुनमेव च।।

खादिरैः खादिरैर्युक्तं बिल्वं तत्पुत्रदीपकम्।
अथवा लोहपाषाणैः अन्तःसारैः प्रकीर्तितम्।।

एतेष्वेवान्तःसारेषु यथालाभं प्रगृह्य च।

1.कदम्बं चम्पकं चैव वकुलार्जुनकौ तथा।।
खदिरं चेति बिल्वं च क्रमुकं नीपकं तथा।
(मुद्रिते वासादिकारे ३९. ४९, ५०)

७.२.२.२ बहिःसारध्वजदण्डः

वा.३२

तालं च नारिकेलं च वेणुपूगं तथैव च।।

एवमादिषु वृक्षेषु बहिःसारमिति स्मृतम्।

७.२.३ यजमानवर्णानुरोधेन ध्वजदारुदण्डभेदः

खि.३२.१२ - १४

ध्वजार्थं ब्राह्मणानां तु वेणुदण्ड उदाहृतः।
नृपाणां जातिवृक्षोत्थः वैश्यानां चम्पकस्तथा।।

शूद्राणां क्रमुकश्चैव सम्प्रोक्तः पुष्टिकामिनाम्।
अलाभे तूक्तवृक्षाणां सर्वेषां क्रमुकं हरेत्।।

अथवा यज्ञवृक्षाणां सारमिच्छन्ति केचन।

स.५४.२८, २९ ; ज्ञा.११.१७३ ; अ.२९
क्रि.१४.१५, १६ ; प्र.२४.३२ - ३४ ; य.३८.२२, २३

वि.५१.३३९
[अत्र 'आगस्त्यं वे'ति केचित् इत्यधिकम्।]

७.२.४ ध्वजदण्डदारूणां ग्राह्याग्राह्यत्वम्

खि.३२.पृ.४२३

मधूकं सालवृक्षं च पनसं च समाहरेत्।
सारवृक्षः पुमान् प्रोक्तः असारः स्त्रीनपुंसकः।।

पुंवृक्षमेव गृह्णीयान्नारीषण्डौ त्यजेद् बुधः।

वा.३२

पलाशाश्वत्थबिल्वैश्च [1]बन्धूकैरसनं तथा।।

वकुलार्जुनादीन् संयोज्य उक्तदारुं समाचरेत्।
कृमिच्छिद्रं स्वयं शीर्णमन्यमुद्दिश्य कल्पितम्।।

एवमादीनि सन्त्यज्य ----------------------।

ज्ञा.११.१७३, १७४

दण्डमशनिहतवातपतितस्वयंशीर्णसुषिरकीटकोटरवक्रवर्जितं सङ्गृह्य।

७.२.५ ध्वजदण्डमानम्

वा.३२

विमानस्य समं दण्डं कृत्वा चैव विचक्षणः।।

अथ पादाधिकं कुर्यात् कुर्यादर्धाधिकं तु वा।
महाप्रासादमेवं स्यात् ? पूर्ववन्न्यूनमाचरेत्।।

अथवा कपोतपर्यन्तं सिंहान्तं वाथ कारयेत्।

७.२.६ ध्वजदण्डनाहस्य त्रैविध्यम्

प्र.२४.३४, ३५

चतुर्विंशाङ्गुलं नाहं ध्वजदण्डमथोत्तमम्।।

तस्मात्तु द्व्यङ्गुलं हीनं ध्वजदण्डं तु मध्यमम्।
विंशत्यङ्गुलनाहं तदधमं दण्डमुच्यते।।

---

1. पा०. बन्धूकं पनसं

७.२.७ ध्वजदण्डलक्षणम्

य.३८.२३ - २५

ध्वजदण्डमृजुं कृत्वा कृमिकोटरवर्जितम्।।

विमानस्य समं वाथ पादहीनं तथाधिकम्।
अध्यर्धं वाधिकं वाथ मूलादग्रं क्रमात्कृशम्।।

चतुर्विंशत्यङ्गुलनाहं वा यथालाभमथापि वा।
गर्तमानं विनैवात्र ध्वजदण्डप्रमाणकम्।।

वि.५१.३३९

प्र.२७.२६४ - २६९ ; २७२ - २७४

ध्वजस्य लक्षणं वक्ष्ये येन मानेन कारयेत्।।

विमानेन समं वाथ पादेनार्धेन वाधिकम्।
पादेनार्धेन हीनं वा पञ्चधापि प्रकल्पयेत्।।

जय-श्री-कीर्ति-विजय-मङ्गलाख्याः प्रकीर्तिताः।
अर्धहीनं न कुर्वीत तदेवागतिकं भवेत्।।

तस्माच्च हीनं नैव स्यात् अधिकं स्यात्तु शक्तितः।
अवक्रमृजुमन्येनासम्बद्धं कीलितादिभिः।।

श्लक्ष्णं मनोहरं दारु गृहीत्वाखण्डमुत्तमम्।
तं चतुर्दशधा कुर्यात् मूलाग्रे तेन कारयेत्।।

भागमेकं विहायाग्रे तत्र कुर्यात् त्रिमेखलाः।
--।
--।।

पश्चाच्छेषं त्रिधा कुर्यात् चतुर्धा वा ध्वजं बुधः।
अष्टाश्रं च षडश्रं च चतुरश्रं च वृत्तकम्।।

मूलादारभ्य कुर्वीत चतुर्धा विहितं ध्वजम्।
त्रिधा कृते न कुर्यात्तु षडश्रं शेषमाचरेत्।।

आद्यं भागं त्रिधा कृत्वा केचिदेवं प्रकुर्वते।
शिखरं शिर इत्याहुरर्धेन शिखरं भवेत्।।

स.५४.३०, ३१

[अत्र 'यथालाभपरीणाहम्' इत्यधिकम्।]

ज्ञा.९१.१७४ ; अ.२९ ; क्रि.१४.१७

खि.३२.१४, १५

[अत्र समूर्तार्चनाधिकरणवत्।]

प्र.२४.३६, ३७

७.२.८ ध्वजदण्डस्य आच्छादनम्

खि.३२, पृ.४२४

स्वार्णादिकोशसंयुक्तं यथाविभवविस्तरम्।
आदिमध्यान्तभागेषु ब्रह्मेशहरिदैवतम्।।

७.२.९ ध्वजे संयोज्यमानस्य यष्ट्याधारस्य मानम्

य.३८.३१ - ३३

अथवा याज्ञिकैर्वृक्षैर्यष्टिं कृत्वा सलक्षणम्।।

त्रितालायतमर्धं स्याद्विस्तारं बहुलं क्रमात्।
आहृत्य यष्ट्याधाराणि योजयेदचलं क्रमात्।।

दण्डाग्रादधिकं वेणुं क्रमेणैव च योजयेत्।
ताम्रेण वलयं कृत्वा संयोज्य क्रमशः सुधीः।।

७.२.१० ध्वजयष्ट्याधारादीनां परिमाणम्

प्र.२७.२६९ - २७१

मेखलानामथायामः [1]तद्भागेन समो भवेत्।।

त्रितालविस्तृतं कुर्यात् दण्डविस्तृतमेव वा।
अन्तरं च समं तेषां तिस्रः कुर्यात्तु यष्टिकाः।।

यष्टी द्वे पुरतः कुर्यात् पश्चादेका विधीयते।
सर्वत्र किङ्किणीनां तु कुर्याच्छतमशेषतः।।

७.२.११ यष्ट्याधारस्वरूपम्

ज्ञा.९१.१७४

तस्याग्रादधो द्वियमे ततः पञ्चयमे वाष्टयमे च यष्ट्याधारं यमायामम् अर्धविस्तारं मध्यच्छिद्रयुतं यज्ञीयैः वृक्षैः कृत्वा सुदृढं योजयित्वा

खि.३२.१६ - १८

---

1. ध्वजदण्डोच्छ्रायं चतुर्दशसमभागान् कृत्वा तत्रैकेनभागेनेत्यर्थः।

वा.३२

अश्वत्थौदुम्बराद्यादीन् क्षीरवृक्षान् समाहरेत्।।

चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं द्वादशाङ्गुलविस्तृतम्।
मूले छिद्रं प्रकुर्वीत दण्डनाहप्रमाणतः।।

यष्ट्याधारार्थं संसिस्त्वा ? तस्याग्रे सुषिरत्रयम्।
अष्टाङ्गुलप्रमाणेन तस्याग्रमिति कारयेत्।।
दण्डाग्रे त्री प्लु संयोज्य यष्ट्याधारत्रयं पुनः।(?)
चतुस्तालप्रमाणेन व्यवधानमिति स्मृतम्।।

अथवा यामद्वयं तत्र कारयित्वा पृथक् पृथक्।
यष्टिद्वादशतालेन वेणुं संयोजयेत् क्रमात्।।

अथवा यष्टिं सुसंयोज्य षट्तालमिति चोच्यते।
सर्ववर्णे ध्वजोत्थाच्छ्रायं वेणुदण्डेन बन्धयेत्।।

तद्दण्डधारणार्थाय याज्ञिकैर्दारुणा कृतम्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वेणुदण्डेन योजयेत्।।

तस्य द्वितालमग्रं स्यात् यष्ट्याधारं दृढं चरेत्।
ताम्रेण वान्यलोहेन वलयं तत्र योजयेत्।।

अथवा दारुणा सुषिरं ? योजयित्वा विचक्षणः।

७.२.१२ ध्वजयष्टेः प्रमाणादि

स.५४.३१ - ३६

तद्वंशयष्टेरायामं एकविंशतिकं यमम्।।

चतुर्दशयमं वापि नवतालमथापि वा।
यष्ट्यायामं तु तत्सर्वं चतुर्थांशं विभज्य च।।

ऊर्ध्वं तु ध्वजदण्डाग्रादेकांशं तद्व्यपोह्य च।
वलयं योजयेत् तस्मिंस्ताम्रमायसमेव वा।।

यथोचितं ध्वजस्याग्रे बन्धनं समुदाहृतम्।
ततोऽधो ध्वजदण्डेन सहैकांशं व्यपोह्य च।।

ततोऽपि तदधो मध्ये यष्टिमूलमिति त्रिषु।
यष्ट्याधारांश्च दारूंस्त्रीनचलान् योजयेत्क्रमात्।।

स्थानेषु ध्वजदण्डाग्रे तेषु प्रोक्तेषु दारुषु।

प्र.२४.३८ - ४१

वेणुकं यष्टिं सङ्ग्राह्यं भूतवेदाङ्गुलायतम्।
षडङ्गुलपरीणाहं वेणुदण्डं सुसंस्थितम्।।

तन्मध्ये द्वियमं हित्वा तन्मध्ये वलयं दृढम्।
तालद्वयमथायामं यममात्रं तु विस्तृतम्।।

उत्सेधं भागमुद्दिष्टं दारुभिर्याज्ञिकैस्तु वा।
तच्चतुर्थांशकं कृत्वा मूलेऽग्रे द्व्यंशकं त्यजेत्।।

मध्ये द्व्यंशं तु कर्तव्यं सुषिरद्वयसंयुतम्।
शकलानि त्रीणि योज्य मूलमध्याग्रतः क्रमात्।।

७.२.१३ ध्वजयष्ट्यादीनां स्वरूपम्

वि.५१.३४०, ३४१

ध्वजदण्डायामं षड्भागं पञ्चभागं चतुर्भागं वा कृत्वा एकांशां वैणवीं यष्टिं संगृह्य, दण्डाग्रे यज्ञोक्तवृक्षैरन्यैः शुभैर्वा द्वितालायामानि तद्दण्डार्हविस्ताराणि मध्ये छिद्रयुतानि यष्ट्याधाराणि त्रीणि समाहृत्य, अचलानि संयोजयेत्।

तेषामग्रे यष्टियोजनार्थं सुषिरं कृत्वा दण्डाग्रे यमं यमद्वयं वा वैणवमधिकं यन्त्रवलयं कृत्वा तत्रैकमाधारं तदधश्चैकं तयोर्मध्ये चैकं क्रमेण संयोज्य तद्यष्ट्यग्रे द्विभागं त्रिभागं वा हित्वा, यन्त्रवलयं ताम्रेणायसेन वा कृत्वा संयोज्य

७.२.१४ ध्वजदण्डस्य स्थापनस्थानम्

वि.५१.३४१

यूथाधिपाक्षहन्तयोः पृष्ठे चक्रस्य पृष्ठे वा षट्तालं पञ्चतालं चतुस्तालं वा व्यपोह्य

ज्ञा.९१.१७५

यूथाधिपृष्ठे चतुस्तालं व्यपोह्य सप्ततालं वा।

खि.३२. पृ.४२८

प्र.२७.३०६ - ३१०

अथ वक्ष्ये ध्वजस्थानं यथाशास्त्रविनिश्चितम्।
पीठगोपुरयोर्मध्ये पञ्चभागं प्रकल्प्य च।।

पीठात्त्यक्त्वा चतुर्भागं पञ्चमे ध्वजसंस्थितिः।
तत्सन्धौ तु प्रशस्तं स्यात् यथासम्भवमाचरेत्।।

यदि प्राकारबाह्ये स्यात् ध्वजः शास्त्रवदाचरेत्।
अनुक्तस्थानविहितं तं च शास्त्रवदाचरेत्।।

अशक्तौ पुनरन्यं च प्राकारं कारयेत् क्रमात्।
देवदृग्विषयं कुर्याद्ध्वजं नैवापरोक्षयेत्।।

यदा चान्यालयैर्वापि गोपुरादिभिरेव वा।
अभ्यन्तरं भवेच्चेत्तु छिद्रं कुर्यात्तु दृक्पथे।।

वा.३२

------------------तस्य स्थानं शृणुष्व हि।
अक्षहन्तस्य पृष्ठे वा प्रमुखे वापि कारयेत्।।

प्राङ्मुखे शङ्खपृष्ठे वा आस्थानाग्रे प्रकल्पयेत्।
शयने वामपार्श्वे वा प्रासादस्यावरोऽपि वा।

य.३८.३५, ३६

बलिपीठात् पश्चिमे भागे मध्यसूत्रस्य मध्यमे।।

तस्माद्व्यपोह्य षट्तालं ---------------------।

वा.३२

भूतपीठस्य पृष्ठे तु निम्नं कृत्वा यथोचितम्।।

७.२.१५ ध्वजदण्डस्थापनार्थकस्य अवटस्य स्थानम्

स.५४.३६

देवस्याभिमुखे चैव भूतपीठस्य पश्चिमे।।

७.२.१६ अवटमानम्

वा.३२

उक्तध्वजं च संस्थाने अवटं तत्र खानयेत्।

षट्तालं पञ्चतालं च चतुस्तालमथापि वा।।

ज्ञा.९१.१७५

[अत्र अवटमानं 'यथार्हमवनतं खनित्वा' इति सामान्येनैव निर्दिश्यत इति विशेषः।]

य.३८.३६

स.५४.३७, ३८

अवटं खानयेत्तत्र ध्वजस्य स्थापनाय वै।

पञ्चतालं चतुस्तालं त्रितालं निम्नमेव वा।।

एवमेतानि कृत्वा वै पश्चात्कर्म समाचरेत्।

खि.३२.४२८ ; वि.५१.३४१

७.२.१७ ध्वजदण्डस्य स्थापनक्रमः

वि.५१.३४१

ध्वजदण्डद्विगुणायामां अङ्गुलाग्रपरिणाहां त्रिवृत्तां तन्तुना रज्जुं कृत्वा संयोजयेत्। दण्डं प्रक्षाल्य, दर्भमालया वेष्टयेत्। यूथाधिपाक्षहन्तयोः अवटं खनित्वा,

मध्ये प्राग्दक्षिणपश्चिमोत्तरेषु पञ्चरत्नानि निक्षिप्य, शाल्यादिधान्यं निधाय, तदवटे ध्वजारोहणकालात्पूर्वं शकुनसूक्तं जपन् ध्वजदण्डं संस्थाप्य, वाद्यघोषयुतं ध्वजाग्रयष्टिः यत्र विमानं तद्दिग्गता यथा भवति तथा संस्थापयेत्।

ज्ञा.९१.१७५, १७६ ; य.३८.३४ - ३७ ;

प्र.२४.४२ - ४७

खि.२९. पृ.४२८

संव्यपोह्य चतुस्तालं पृष्ठे यूथाधिपस्य तु।
पूर्वं प्रतिष्ठाहीने तु येन केनापि हेतुना।।

कालोत्सवे तु सम्प्राप्ते ध्वजं संस्थापयेत् द्रुतम्।
खानयित्वा ध्वजस्थाने त्रितालं निम्नमेव तु।।

स्थापयित्वा ध्वजं तत्र ध्वजमन्त्रेण मन्त्रवित्।

वा.३२

दण्डायामं प्रमाणेन तन्तुना रज्जुमाहरेत्।।

त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य तन्तुमादाय चादरात्।
दण्डात् द्विगुणमायामं रज्जुं कृत्वा समाहितः।।

दण्डप्रक्षालनं पश्चात् शुद्धतोयेन बुद्धिमान्।
तं वेष्ट्य दर्भमाला च स्नापयेत् कलशान् क्रमात्।।

पञ्चसप्तनवैर्वाथ कलशैः कूर्चवारिणा।
दण्डं सम्प्रोक्षयेत् पश्चात् स्थापयेद्दण्डमुद्धरन्।।

'भूरसी'त्यादिमन्त्रेण तत्र कार्यं समाचरेत्।

सर्वदेवमयं विष्णुं तन्मयं गरुडं स्मरन्।।

वनमालायुतध्वाजं रज्जुं बद्ध्वानुमन्त्रवित्।
'विष्णुस्त्वा'मिति मन्त्रेण तत्र रज्जुं सुयोजयेत्।।

स.५४.७०, ७१

क्रि.१४.२४

क्रमादालयमाविश्य ध्वजं संस्थाप्य पूर्ववत्।
ध्वजदण्डं प्रतिष्ठाप्य पूर्वाह्ने च शुभोदये।।

खि.३२. ५६ , ५७

प्रतिष्ठोक्तक्रमेणैव स्थापयेद्ध्वजदण्डकम्।
ध्वजमूलेऽर्चयित्वा तु पुष्पगन्धाक्षतादिभिः।।

द्विकालं मध्यमं प्रोक्तमधमञ्चैककालिकम्।

७.२.१८ ध्वजवेदिस्वरूपम्

प्र.२७.२७८

अधिष्ठानेन पादेन प्रस्तरेण च संयुतम्।
ध्वजमूले त्विष्टकाभिः वेदिं कुर्यान्मनोहराम्।।

७.२.१९ ध्वजदण्डपीठे त्रिवेद्या मानम्

स.५४.७६, ७७

त्रिवेदिसहितं पीठं ध्वजमूले तु कारयेत्।
पीठोर्ध्वे ध्वजदण्डस्य परितस्तु चतुर्दिशम्।।

तालविस्तारसंयुक्तं वेदीनां च पृथक् पृथक्।
उत्सेधं विस्तृतं चापि तालमष्टाङ्गुलं तु वा।।

ज्ञा.११.१७६ ; वा.३२ ; वि.५१.३४१

खि.३२.पृ ४२८

पीठं कुर्याच्च तन्मूले त्रिवेदिसहितं क्रमात्।
दण्डात् त्रितालविस्तीर्णं प्रतिदिक् चतुरङ्गुलम्।।

एवं स्यात्प्रथमा वेदिः द्वितीया तु द्वितालका।
तृतीया चैकताला स्यादेकैकं तालमुन्नतम्।।

७.२.२० ध्वजदण्डपीठे एकवेद्या मानम्

य.३८.३७ - ३९

द्विहस्तायतविस्तारमेकहस्तोदयं क्रमात्।।

एकवेदिं च कृत्वात्र शिलयेष्टकयाथवा।
मृदा वा तस्य मूले तु दलैरष्टभिरावृतम्।।

पद्मं सलक्षणं कृत्वा ध्वजमूले सुशोभितम्।

वि.५१.३४१

[अत्र वेद्याः विस्तारस्य त्रिहस्तत्वमपि विहितम्।]

खि.३२.पृ.४२८

अथवा कारयेद्विद्वान् चतुरश्रं समन्ततः।
द्वितालमात्रमायामं तथा तालद्वयोन्नतम्।।

प्र.२४.४७, ४८

मूलं त्रितालमुत्सेधं तदध्यर्धं तु विस्तृतम्।।

तदूर्ध्वे रत्निमात्रं तु साष्टपत्रं सकर्णिकम्।

वा.३२

हस्तोच्छ्रायं तथा पीठं विस्तारं तत्प्रमाणकम्।
ऊर्ध्वदण्डस्य मूले तु पद्मं कृत्वाष्टपत्रकम्।।

७.२.२१ ध्वजवेद्यारोहणनिषेधः

प्र.२७.२७९

न तामप्यधितिष्ठेत नरो दीर्घं जिजीविषुः।
किं पुनस्तत्र वक्तव्यमालयाद्यवरोहणे ?।

७.२.२२ ध्वजस्तम्भे दीपारोपणनिषेधः

प्र.२७.३२३

ध्वजे नारोपयेद्दीपं दीपदण्डः पृथग् भवेत्।
तत्र दीपं समारोप्य न लभेत्फलमव्ययम्।।

★★★

३. ध्वजारोहणम्

७.३.१ ध्वजारोहणस्य आवश्यकतायां मतभेदः

वि.६८.४१९

ध्वजारोहणहीने चोत्सवे कृते स उत्सवो निष्फलो भवति। तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ध्वजारोहणं कृत्वा उत्सवं कारयेत्।

स.५४.८२ ;　　　　प्र.२७.२६०

खि.३२.४२२

[1]त्रयाणामुत्सवानान्तु ध्वजारोहणमाचरेत्।

प्र.२७.२८७, २८८

ध्वजं नित्यमुशन्त्येके यत्रैकोप्यनपायिषु।
तत्रारोहणकर्मादि नेच्छन्ति परमर्षयः।।

औत्सवं ध्वजमास्थाप्य तत्र कार्यं प्रकुर्वते।
ध्वजमेकं तु सर्वत्र केचिदाहुर्मनीषिणः।।

७.३.२ ध्वजारोहणकालविषये मतभेदः

वि.५१.३३९

राज्ञो राष्ट्रस्य ग्रामस्य यजमानस्य वा, जन्मर्क्षे, प्रतिष्ठादिने, विष्णुपञ्चदिनेषु, मासनक्षत्रे, विषुवे अयने वा अवभृथं सङ्कल्प्य, तत्पूर्वे चोत्सवदिनं निश्चित्य,

---

1.कालश्रद्धानिमित्तोत्सवानाम्।

तद्दिनं त्रिगुणं द्विगुणं वा कृत्वा, तदादावुत्सवादौ वा सायं ध्वजारोहणं कारयेत्।

ज्ञा.११.१७३ ; स.५४.१५ - १७, ८२

क्रि.१४.१३, १४

त्रिगुणान्युत्सवाहानि कृत्वाऽऽदौ घोषणं चरेत्।
मध्ये तु द्विगुणादौ स्यात् उत्सवादिदिनेऽधमे।।

अथवाऽवभृथात्पूर्वं एकविंशतिके दिने।
ध्वजस्यारोहणं कृत्वा सर्वमुत्सवमाचरेत्।।

प्र.२४.२६, २७

वा.३२

प्रदोषे समनुप्राप्ते ध्वजमारोपयेत्सुधीः।
रवेरस्तमयात् पूर्वं त्रिघटिकार्थं तथापरे।।

तत्प्रदोषमिति ख्यातं ---------------।

स.५४.८४, ८५

अथ तीर्थदिनात् पूर्वमेकविंशतिके दिने।
उत्सवेषु च सर्वेषु ध्वजमारोप्य पूर्ववत्।।

यथोक्तम् उत्सवं चापि कारयेदिति केचन।

प्र.२४.१५

ध्वजस्यारोहणं रात्रावपि कुर्वन्ति केचन।

७.३.३ सद्यो ध्वजारोहणम्

ज्ञा.११.१७६

अथवा आपद्युत्सवे प्रथमेऽहनि सायं ध्वजमारोप्याघोष्य सद्य एवोत्सवमारभेत्।

स.५४. ८२, ८३

अथवाऽप्युत्सवस्यादौ दिने तस्मिन् यथाविधि।।

ध्वजस्यारोहणं कृत्वा त्वरितो भक्तिसंयुतः।
अङ्कुरार्थं मृदं चापि गुहीत्वोत्सवमाचरेत्।।

वा.३२

एवं कर्तुमशक्तश्चेत् सद्यश्चैवाधिरोहणम्।।

७.३.४ ध्वजपटस्य लक्षणम्

वि.५१.३३९, ३४०

ध्वजपटमहतं शुद्धं दृढं शुक्लं कार्पासतन्तुना कृतं, चतुर्दशत्रयोदशद्वादशैकादशनवाष्टसप्तषड्ढस्तानामन्यतमायामं,सप्तषट्पञ्चचतुस्तालविस्तृतं वस्त्रद्वयं संयोज्य, एकं वेति केचित्, केशादीन् परिहृत्य, जलेन पेषयित्वा, अग्रेणाग्रं पुच्छेन पुच्छं कृत्वा ऊर्ध्वभागे तत्पटविस्ताराधायतं शूर्पाकारमग्रं कृत्वा, पटस्याधोभागे तद्विस्ताराधायतविस्तारौ पादौ मध्यादाप्रान्तं क्रमात् कृशौ युक्तितः कृत्वा, अग्रादधः पादोर्ध्वे च तिर्यग्यष्टिं वैणवीं अन्यैः शुभैः वृक्षैर्वा, तत्पटविस्तारायामामङ्गुलाग्रपरिणाहां योजयेत्।

वा.३२

पटस्य लक्षणं वक्ष्ये शृणुध्वं शास्त्रचोदितम्।
पादायामसमं वापि मूलद्वारप्रमाणकम्।।

विस्तृतं दशतालेन त्रिहस्तं वापि कारयेत्।
ध्वजार्थं पटमादाय वस्त्रयुग्मेन योजयेत्।।

हस्तद्वादशमायामं विस्तारं नवतालकम्।

मात्राङ्गुलेन मानेन अष्टहस्तमथापि वा।।

चतुर्भागं तु कृत्वा तु एकभागः शिरो भवेत्।
वीशस्थानं द्विभागश्च पुच्छमेकांश उच्यते।।

नातिस्थूलं न सूक्ष्मं च नीलकेशादिभिर्युतम्।
उपयुक्तं ससुषिरं भिन्नं छिन्नं च वर्जयेत्।।

अथवा त्रिगुणीकृत्य पुच्छाग्रं च विशेषतः।
मध्ये हीनं च कृत्वैव पार्श्वयोः पुच्छमाचरेत्।।

मध्यमाग्रे तथा मूले सेवे सूत्रे सयष्टिकम्।
तत्पटंध्वजवत् कृत्वा तस्याग्रं शूर्पवत् कृतम्।।

अग्रं शूर्पवदाकारं पटं सङ्गृह्य यत्नतः।
अन्यत्पुच्छं द्विधा कृत्वा त्रिधा वापि च कारयेत्।।

अग्रपुच्छप्रदेशाभ्यां वेणुयष्टिं सुयोजयेत्।
तत्पटस्योर्ध्वभागे तु पिष्टपाकं प्रलेपयेत्।।

ऊर्ध्वं प्रलेपयेत् शङ्खं शोषयित्वा शनैःक्रमात्।
पीतं कृष्णं तथा श्यामं रक्तं वापि निभं च तत्।।

अन्यद्वर्णादिभेदेन शिल्पशास्त्रोक्तवत् क्रमात्।

खि.३२.२१ - २५

ध्वजायामं ध्वजपटं मूलादग्रान्तमुच्यते।
अर्धायामं पादसममष्टतालमथापि वा।।

शुद्धकार्पासवस्त्रेण सुदृढेन नवेन वै।
आयामोचितविस्तारं यथालाभं समाहरेत्।।

पटस्थानं चतुर्धा तु विभज्यैकेन वै शिरः।
भागद्वयेन वै वीशं पुच्छमेकेन कारयेत्।।

मध्ये हीनञ्च कृत्वा तु पादयोः पुच्छमाहरेत्।
मध्याद्धीनं तथा कुर्यादग्रान्तञ्च विचक्षणः।।

अग्रे मूलेऽपि च तथा सीव्येत्सूत्रैस्सयष्टिकम्।

स.५४.१६ - १९

ध्वजस्य लक्षणं वक्ष्ये पटं श्वेतं समाहरेत्।।

पादायामं पटं कुर्याच्चतुर्हस्तमथापि वा।
तदर्धं चैव विस्तारं चतुस्तालमथापि वा।।

चतुर्धा भक्तभागेषु चैकभागःशिरो भवेत्।
तदधस्ताद्द्विभागं तु चित्राभासपटं भवेत्।।

पादौ च शिष्टभागं तु क्रमेणैव प्रतिह्रसेत्।

अ.२९

ध्वजवस्त्रस्य चायामं बेरायामसमं भवेत्।
तदर्धं विस्तृतं चैव चतुर्भागं च कारयेत्।।

एकभागं शिरो विद्यात् वीशस्थानं द्विभागिकम्।
अधोभागं तु भागं स्यात् ध्वजं सम्यक् प्रकल्पयेत्।।

मध्यमस्याग्रमूलं च यष्टिं सम्यक् प्रकल्पयेत्।

ज्ञा.९१. १७४

खण्डस्फुटितवर्जितं कार्पासकं चतुस्तालविस्तृतं द्वादशदशाष्ट सप्त-

तालान्यतमायतं विमानद्वारसममायतमर्धविस्तृतं वा नवं ध्वजपटं सङ्गृह्य तत्पटं चतुर्धा कृत्वा एकांशं द्वितालायामं वा अग्रं अग्रांशात्पार्श्वयोः क्षीणं रज्ज्वाधारयुतं कृत्वा अधः पुच्छौ द्वौ द्वितालायतौ मध्ये क्रमादग्रान्तं क्षीणौ च कृत्वा अग्रेणाग्रं पुच्छेन पुच्छं योजयित्वा अग्रादधः पुच्छयोरूर्ध्वे च यष्टिं तिर्यक् संयोज्य 'स्वस्तिदा' इति ध्वजपटं कारयेत्।

य.३८.२६ - २८

यष्टियोगं वियोगं वा ऋजुं कृत्वा सलक्षणम्।
अहतं सुदृढं वस्त्रं कार्पासं सम्प्रगृह्य च।।

विपुलं भागतालं स्यादायामं द्वादशाष्ट वा।
पादवर्गसमायामं गर्भद्वारसमं तु वा।।

तदर्धविस्तृतं वाथ कारयेद्विधिवद् ध्वजम्।

प्र.२४.४८ - ५२

शुद्धकार्पासवस्त्रं तु समाहृत्य नवं दृढम्।।

उत्तमं षोडशं हस्तं मध्यमं तिथिहस्तकम्।
अधमं चतुर्दशं हस्तं त्रिविधं वस्त्रमुच्यते।।

पञ्चतालं चतुस्तालं त्रितालं विस्तृतं क्रमात्।
अग्रं पादं विदित्वा तु मुखं पृष्ठं तथैव च।।

चतुर्भागं पटं कुर्यात् एकभागं शिरो भवेत्।
वीशस्थानं द्विभागं तु पुच्छमेकांशमुच्यते।।

मध्यमस्याग्रमूलं च यष्टिं सम्यक् प्रयोजयेत्।

७.३.५ ध्वजपटे लेखनीयस्य गरुडस्य लक्षणम्

वि.५१. ३४०

[1]एवंकृतध्वजपटमध्ये गरुडं मूलबेरस्य बाहुसमं कर्णान्तं स्तनान्तं नाभ्यन्तं शुद्धद्वारसमं पादाधिकमर्धाधिकं पादहीनमर्धहीनं वा गर्भगेहस्यार्धं त्रिपादं समं वा - एतेष्विष्टमानेन नवतालविभागेन वा वामपादं समाकुञ्च्य, अपक्षीणं दक्षिणं किञ्चित्प्रसार्य स्थितं, द्विभुजं प्राञ्जलिं, पक्षद्वययुतं, सुवर्णवर्णं ललाटे, ताम्रचूडं, नासाग्रे श्यामवर्णं, करपादतले रक्ताभं, नखदशनं शङ्खाभम्, एवं पञ्चवर्णयुतं सर्वाभरणभूषितं सुमुखाख्योरगारूढदक्षिणभुजं [2]कौबेरमकुटोज्ज्वलं शुकश्यामवाससंसमेखलकिङ्किणीजालयुतं हाराङ्गदनूपुरकिरीटसहितं जवेन ब्रह्मलोकाद्देवानुत्सवार्थमाह्वयन्तं च लेखयेत्। तस्योर्ध्वे चोभयोः पार्श्वयोश्चक्रशङ्खौ दीपधरौ चामरे उपरिच्छत्रम् अष्टमङ्गलान् धूपदीपपात्रे घण्टां चन्द्रसूर्यौ सनकसनत्कुमारौ च अन्यानि वर्णचिह्नानि अधस्तात्पूर्णकुम्भाङ्कुराँश्च लेखयेत्। अन्यत्र पटं सर्वं कृष्णेन परिपूरयेत्।

ज्ञा.९१.१७४ ; य.३८.२९ ; स.५४,१९ - २८
खि.३२.२४- २७ ; क्रि.१४.१७ - १९; अ.२९

वा.३१

पटमध्ये तु संलिख्य तार्क्ष्यरूपं विचक्षणः।।

ध्रुवबेरसमं कुर्यादुत्तमन्तु विशेषतः।
उष्णीषात्पादपर्यन्तं कर्णान्तं वाथ कारयेत्।।

---

1. एवं = लक्षणानुसारम्।
2. 'वामहस्तेऽनन्तकं, वासुकिं यज्ञसूत्रं, तक्षकं कटिसूत्रं, हारं कार्कोटकं, दक्षिणकर्णे पद्मं, वामकर्णे महापद्मं, शङ्खं शिरसि विन्यस्य, गुलिकं दक्षिणहस्त इत्येके - एवमष्टनागैश्च भूषितम्' - इति मातुकान्तरेऽधिकम्।

गगने गमनाकारं पक्षविक्षेपसंयुतम्।
तत्सर्वं रुक्मवर्णेन अन्यद्वर्णं न कारयेत्।।

सर्वावयवसंपूर्णं द्विभुजं प्राञ्जलीकृतम्।
मकुटाभरणसंयुक्तं सर्वाभरणभूषितम्।।

कुञ्चितं वामपादञ्च पृष्ठभागोर्ध्वतान्यकम्।
किञ्चिदायतवृत्ताक्षं नीलवर्णाग्रनासिकम्।।

किङ्किणीजालसंयुक्तं बाहुबन्धाङ्गुळीयकम्।
पुष्पमालापरिवृतं नानापुष्पाद्यलंकृतम्।।

पार्श्वद्वये च कुम्भौ च दीपान् तत्रैव कारयेत्।
पादपार्श्वे तु संलेख्य पालिकांश्चाङ्कुरैः तथा।।

उपरि छत्रेण संयुक्तं पञ्चायुधसमन्वितम्।
अष्टमङ्गळसंयुक्तं धूपदीपादि पात्रकम्।।

चामरग्राहिणीभ्याञ्च पटोपरि सुलेखयेत्।
चन्द्रं सूर्यं तथालेख्यं मुनिचिह्नानि लेखयेत्।।

सनकं च सनत्कुमारं लेखयित्वा विचक्षणः।
भूषणैरष्टनागैश्च वामहस्ते त्वनन्तकम्।।

वासुकिं यज्ञसूत्रञ्च तक्षकं कटिसूत्रकम्।
हारं कर्कोटकं ज्ञेयं पद्मं दक्षिणकर्णके।।

वामकर्णे महापद्मं शङ्खन्तु शिरसि न्यसेत्।
गुळिकं दक्षिणे हस्ते क्रमात्सर्वविभूषितम्।।

एवं संलेख्य मतिमान् शिल्पशास्त्रविशारदः।
अन्यवर्णेन संलेख्य यथालाभं तथा भवेत्।।

अन्यत्पटं तु सर्वत्र कृष्णवर्णेन पूरयेत्।

प्र.२४.५२ - ६४

तन्मध्ये तु लिखेद्वीशं पञ्चवर्णैरलङ्कृतम्।।

ध्रुवबेरस्य कण्ठान्तमुत्तमे चोत्तमं भवेत्।
अधमान्त्यं तु नाभ्यन्तं तयोर्मध्येऽष्टधा भवेत्।।

एकैकमधमान्तं च नवधा मानमुच्यते।
ध्वजदण्डस्य वीशस्य षट्शुभानि निरीक्षयेत्।।

यजमानानुकूले च नक्षत्रे च विशेषतः।
नवार्धतालमानं वा नवतालमथापि वा।।

अतिभङ्गं नतं चैव भङ्गत्रयसमन्वितम्।
वामपादं समाकुञ्च्य दक्षिणं सम्प्रसार्य च।।

किञ्चित्सङ्कुचितं पीठात् पार्ष्णिपार्श्वं समुद्धृतम्।
पक्षद्वयसमायुक्तं करण्डमुकुटान्वितम्।।

श्यामं श्वेतं तथा कृष्णं रक्तं पीतं तथैव तु।
एतैस्तु पञ्चभिर्वर्णैः अनुरूपैस्तु शोभनैः।।

गरुडं प्राञ्जलिं कुर्यात् किञ्चित्कं प्रेक्षयेद्बुधः।
भूषणैरष्टनागैश्च वामहस्ते त्वनन्तकः।।

वासुकिर्यज्ञसूत्रं तु कटिसूत्रं तु तक्षकम्।
हारं कर्कोटकं चैव पद्मं दक्षिणकर्णके।।

महापद्मं वामकर्णे शङ्खं च शिरसि क्रमात्।
गुलिकं दक्षिणे हस्ते क्रमात्सर्वविभूषणम्।।

मूर्ध्नश्चोपरि कर्तव्यं श्वेतच्छत्रं तु सुन्दरम्।
पार्श्वयोरुभयोश्चापि चामरद्वयसंयुतम्।।

पादपार्श्वद्वये चैव दीपद्वयसमन्वितम्।
पूर्णकुम्भं तयोर्मध्ये लिखित्वा तु विशेषतः।।

तस्याधश्शङ्खचक्रे च समालिख्य विशेषतः।
मुक्तादामाद्यलङ्कृत्य पार्श्वयोः कदलीकृतम्।।

७.३.६ ध्वजपटस्थस्य गरुडस्याभूषणानां नागानां वर्णा

वा.३२

अनन्तो गुलवर्णः स्यात् वासुकिं गुलपीतकम्।
तक्षको रक्तवर्णस्स्यात् कार्कोटं मेघसन्निभम्।।

पद्मं पद्मनिभं कुर्यात् महापद्मं प्रवालभाक्।
शङ्खं शङ्खनिभं कुर्यात् कृष्णं गुलिकमेव च।।

एतद्वर्णसमायुक्तं यथायुक्त्यैव कारयेत्।

७.३.७ ध्वजपटस्थगरुडस्य स्थितिः

अ.२९

स्थानके स्थानकं कुर्यात् शयने स्थानकं भवेत्।

७.३.८ ध्वजे गरुडप्रतिष्ठा

वि.५१.३४१, ३४२

आलयाभिमुखे मण्टपं प्रपां वा वितानध्वजाद्यैरलङ्कृत्य, प्राच्यां ध्वजपट-विस्ताराधिकाऽऽयामं तस्यार्धविस्तारं, ध्वजस्य पश्चिमे चतुर्विंशत्यङ्गुलायामं, चक्रस्योत्तरे तथैव विष्वक्सेनस्य धान्यैस्त्रिवेदिसहितं पीठं कृत्वा, वायव्यामैशान्यां वा कुण्डमौपासनं कृत्वा, आघारं हुत्वा, अग्नेः पश्चिमायां धान्यपीठे प्राङ्मुखं ध्वजं संस्थाप्य, वास्तुहोमं हुत्वा, पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां संशोध्य, 'ददभ्यः स्वाहे'त्यादि गारुडं ध्वाजं वैष्णवञ्च हुत्वा, तत्तन्मन्त्रेणाक्षिमोचनं कृत्वा, गवादि दर्शनद्रव्याणि दर्शयित्वा, 'आपोहिष्ठा मयोभुवा'दिनाऽभ्युक्ष्य, पश्चाच्चतुराढकसम्पूर्णं कालविहीनं कुम्भं तन्तुना परिवेष्ट्य, प्रक्षाल्य, अद्भिरापूर्य, वस्त्रयुग्मेनावेष्ट्य, 'इदमापः शिवा' इत्यभिमृश्य, अक्षतान् स्वर्णं कूर्चं च विक्षिप्य, गरुडस्याभिमुखे धान्यपीठे सन्यस्य, गरुडं ध्यायन् कुम्भेऽम्भसि समावाह्य कुम्भं गरुडं च तथा स्नानायाऽभ्युक्ष्य, तथैव प्रतिसरं बध्वा, धान्योपरि पञ्चवस्त्राण्यास्तीर्य, शयनं सङ्कल्प्य, अग्निं प्रज्वाल्य, हौत्रं प्रशंस्य, ध्वाजं गारुडं वैष्णवञ्च हुत्वा, तद्बीजाक्षरं, तस्य हृदये न्यस्य, कुम्भस्थां शक्तिं कूर्चेनादाय, गरुडं ध्यायन् मूर्तिमन्त्रैरावाह्य, आनम्य, तन्मण्टपे कृते धान्यपीठे ध्वजं पश्चिमाभिमुखं प्रस्थाप्य, पश्चिमे प्राङ्मुखं चक्रं, उत्तरे दक्षिणामुखं शान्तञ्च संस्थाप्य, गरुडं गरुडगायत्र्या, शान्तचक्रौ तत्तन्मन्त्रेण आसनाद्यैरे-कादशोपचारैरष्टोपचारैर्वाऽभ्यर्च्य, मुद्गान्नं गरुडस्य, अन्ययोः शुद्धान्नं निवेद्य, पानीयाचमनमुखवासं दत्वा पुण्याहं वाचयित्वा

य.३८.३९ - ५३ ; ज्ञा.११.१७४ ; क्रि.१४. २०

स.५४. ३८ - ४५

एवमेतानि कृत्वा वै पश्चात्कर्म समाचरेत्।

यजमानस्तदाचार्यं वस्त्राद्याभरणैरपि।।

पूजयेद्वाहकौ चैव चक्रस्यापि ध्वजस्य च।
देवस्याभिमुखे सम्यङ् मण्टपे चोपलिप्य च।।

चतुर्दिक्षु चतुर्हस्तं पञ्चहस्तमथापि वा।
पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य तस्मिन् प्राच्यां ध्वजस्य वै।।

द्वितालविस्तृतायामं तालोत्सेधं त्रिवेदिकम्।
धान्यैः पीठं प्रकल्प्यैव तथा चक्रस्य पश्चिमे।।

विष्वक्सेनस्योत्तरे वै पीठं सम्यक् प्रकल्पयेत्।
तत्तत्पीठे ध्वजादींश्च संन्यस्यैव यथाक्रमम्।।

वास्तुशुद्धिं तथाकुर्याद् ध्वजस्यात्र यथोचितम्।
कुम्भतोयैः प्रतिष्ठोक्तैः शुद्ध्यर्थं प्रोक्षयेद्ध्वजम्।।

ध्वजं संप्रोक्ष्य चावाह्य ध्वजे गरुडमर्चयेत्।
चक्रं च विष्वक्सेनं च विधिनैव समर्चयेत्।।

मुद्गान्नं गरुडस्यापि शुद्धान्नं हविरन्ययोः।
निवेदयित्वा सर्वेषां मुखवासं ददेत्क्रमात्।।

प्र.२४.६५ - ८८

पूर्वस्मिन्नेव दिवसे कृत्वा नयनमोक्षणम्।
देवालयस्याभिमुखे प्रपायां मण्डपेऽथवा।।

पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य वितानस्तम्भवेष्टनैः।
शालिराशिं च कृत्वैव तत्पटं तु सुसन्न्यसेत्।।

वास्तुहोमं ततः कृत्वा पर्यग्निकरणं चरेत्।
पुण्याहं वाचयित्वैव प्रोक्षयेत्पञ्चगव्यकैः।।

ऐशान्यामग्निकुण्डे तु चौपासनविधानतः।
आघारं विधिवद्धुत्वा वैष्णवं च सुहूयते।।

हेमपात्रस्थवर्णेन हेमतूल्या विशेषतः।
तन्मन्त्रं च समुच्चार्य नयनोन्मीलनं चरेत्।।

अङ्गहोमं ततः कृत्वा दर्शनीयैश्च दर्शयेत्।
विष्णुसूक्तं च हुत्वा तु तथा पुरुषसूक्तकैः।।

व्याहृत्यन्तं च हुत्वा तु ततः कुम्भं प्रगृह्य च।
तन्तुना परिवेष्ट्यैव कूर्चयुक्तं सहाक्षतम्।।

वदन्वै विष्णुगायत्रीं गायत्रीं गरुडस्य च।
'इषे त्वोर्जेत्वा'दि जपन् 'आप उन्दन्त्वि'ति क्रमात्।।

ततः पुरुषसूक्तं च मन्त्रानपि च वैष्णवान्।
कूर्चेनैव तु तत्तोयम् अभिमृश्य समाहितः।।

तदम्बुना कुशाग्रेण प्रोक्षणैः प्रोक्षणं चरेत्।
आपो हिरण्यवर्णाभिः पवमानादिभिस्त्रिभिः।।

'शन्नो देवीरभी'त्युक्त्वा पुरुषसूक्तेन वैष्णवैः।
शुध्यर्थं प्रोक्षयित्वा तु पुण्याहमपि वाचयेत्।।

परिषिच्य पावकं पश्चात् तन्मन्त्रेण सुहूयताम्।
सायमर्चावसाने तु कुम्भपूजां समाचरेत्।।

कलशैः सप्तभिः प्रोक्ष्य बध्वा प्रतिसरं ततः।
अण्डजादीनि पञ्चैव धान्यान्यास्त्रीर्य वस्त्रयुक्।।

शयने शाययेच्चैव देवपादे शिरस्तथा।
हौत्रं प्रशंस्य तत्काले होता हौत्रक्रमेण वै।।

वैनतेयस्य मन्त्रेण तन्मूर्त्यावाहनं चरेत्।
मूर्त्तिमन्त्रैस्समावाह्य निरूप्याज्याहुतीर्यजेत्।।

'शतधारं कदा'पीति वीशमन्त्रमुदाहृतम्।
तथा द्वादशपर्यायं वैष्णवं च सुहूयताम्।

व्याहृत्यन्तं च कृत्वा तु रात्रिशेषं व्यपोह्य च।
आग्नेय्यां न्यस्य भेर्यां च नन्दिकेश्वरमाह्वयेत्।।

पुनः प्रभाते धर्मात्मा स्नात्वा स्नानविधानतः।
मुहूर्ते समनुप्राप्ते हृदि बीजाक्षरं न्यसेत्।।

कुम्भाच्छक्तिं समावाह्य चाऽर्चयित्वा विधानतः।
पुण्याहं वाचयित्वैव समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

अग्निं प्रज्वाल्य तन्मन्त्रैर्जुहुयाद्दशशः क्रमात्।
अन्तहोमं ततः कृत्वा विस्तारं चैकभागकं।।

उपलिप्य पटं पश्चात्पञ्चवर्णैरलङ्कृतम्।
धूपदीपैरलंकृत्य शालिपीठं प्रकल्पयेत्।।

चतुरश्रं समं कृत्वा विस्तारं चैकभागकं।
शाल्यर्धं तण्डुलं प्रोक्तं तदर्धं तिलमाहरेत्।।

चक्रं पश्चिमतो न्यस्य धान्यपीठोपरि स्थितम्।
तस्यैवोत्तरतः पार्श्वे विष्वक्सेनं तथैव च।।

धान्यपीठे सुसंस्थाप्य गरुडं पश्चिमामुखम्।

वा.३२

प्रमुखे शङ्खपुष्ठे वा आस्थानाग्रे प्रकल्पयेत्।
शयने पादपार्श्वे वा प्रासादस्यापरेऽपि वा।।

ततो विहङ्गं संस्थाप्य कारयित्वा विचक्षणः।
सङ्कटे स्थानके यत्र एतेष्वेकत्र कारयेत्।।

मन्दिरात्पुरतो वाथ प्रमुखे दक्षिणेऽथ वा।
यथाविभवविस्तारं प्रपां कृत्वा विचक्षणः।

वेदिं कृत्वा तु तन्मध्ये पूर्वोक्तेन विधानतः।
कुण्डमौपासनं कृत्वा तत्प्राच्यां कारयेत्क्रमात्।।

तथैवोत्तरपार्श्वे वा वास्तुहोमं सुहूयताम्।
पर्यग्निपञ्चगव्याभ्यां समभ्युक्ष्य प्रयत्नतः।।

ऊर्ध्ववेद्यां तु तन्मध्ये धान्यराश्युपरि न्यसेत्।
दक्षिणे चक्रं च संस्थाप्य अमितं चेति चोत्तरे।।

आघारं विधिवत्कृत्वा कुण्डमौपासनं क्रमात्।
तूलिकाद्वर्णमादाय शिल्पिना चाक्षिमोचनम्।।

तत्पटं प्रोक्षयेद्विद्वान् तथैवादाय चादरम्।
अक्षिणोन्मीलनं कुर्यात् ध्वजं गारुडमुच्चरन्।।

गवाद्यादीनि सन्दर्श्य प्रतिद्रव्यं समन्त्रकम्।
अथादर्शं च कूर्चं वा प्राङ्मुखे तत्र निक्षिपेत्।।

सप्तभिः कलशैः स्नानं पूर्वोक्तेनैव कारयेत्।
प्रतिसरं पूर्ववद्बध्वा कुम्भपूजां समाचरेत्।।

ध्यानमाविश्य तत्काले आत्मसूक्तं जपेद्बुधः।
यथालेख्यं तथा ध्यायेत् कुम्भाम्भसि समाहितः।।

तत्पटं चाधिवास्यैव चार्चयित्वाष्टविग्रहैः।
प्रच्छाद्यैनं नवैर्वस्त्रैः वाद्यगेयादि घोषयेत्।।

छन्दांस्यध्ययनं कुर्यात् प्रागादिषु यथाक्रमम्।
पश्चादग्निं परिस्तीर्य हौत्रं चैव सुहूयताम्।।

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव हौत्रमन्त्रं प्रशंसति।
अग्रे सप्तदशैर्हुत्वा अन्यत् सर्वं समापयेत्।।

जुष्टाकारं ततः कुर्यात् पूर्वोक्तेन विधानतः।
विहङ्गं गरुडं चैव पक्षिराजं खगाधिपम्।।

एवं मूर्तिभिरावाह्य ध्यात्वा वैदेशिकोत्तमः।
विष्णुसूक्तं ततो हुत्वा हुत्वा तत्र च वैष्णवम्।।

ध्वजगरुडमन्त्रौ च हुत्वा तत्र समाहितः।
प्रत्येकं च ततो हुत्वा अष्टोत्तरशतं जपेत्।।

हुत्वा सकृत्प्रयोगेन कारयित्वा समाहितः।
सर्वदेवार्चनं तत्र रात्रिशेषं नयेत्क्रमात्।।

प्रभाते चैव शुद्धात्मा स्नानपूजादिकं चरेत्।
सद्मप्रदक्षिणं कृत्वा देवदेवं प्रणम्य च।।

पादप्रक्षालनादीनि पटशुद्धिं च कारयेत्।
पटमुद्धृत्य तत्काले प्रणम्यैवानुमान्य च।।

उक्तप्रकारं चालोड्य न्यसेद्बीजाक्षरादिकम्।
कुम्भात् शक्तिं समादाय कूर्चेनैवाह्वयेत्क्रमात्।।

गरुडसूक्तं जत्वा तु विधिना पूजयेद्द्विजः।
मुद्गान्नं च निवेद्यैव पानीयाचमनं ददेत्।।

ताम्बूलमुखवासादीन्, दत्त्वा देवं प्रणम्य च।
गरुडं च समभ्यर्च्य मुद्गान्नं च निवेदयेत्।।

खि.३२.२०, २८ - ३४, ८६, ८८

प्रतिष्ठोक्तविधानेन प्रतिष्ठां कारयेत्क्रमात्।।

-- ।

देवालयस्याभिमुखे मण्डपं चोपलेपयेत्।।

चतुर्दिशं चतुर्हस्तं पञ्चहस्तमथापि वा।
पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य धान्यानि च समास्तरेत्।।

पुण्याहं वाचयित्वा च प्रोक्षणैः प्रोक्षणं चरेत्।
पश्चिमे चक्रमुद्दिश्य पीठं कुर्याद्यथोचितम्।।

ध्वजदेवं समुद्दिश्य प्राच्यां पीठं प्रकल्पयेत्।
उत्तरे चामितस्थानं तथा च परिकल्पयेत्।।

पश्चिमे चोन्नते पीठे देवीभ्यां स्थापयेद्धरिम्।

पूर्वस्मिन् दिवसे रात्रौ प्रतिष्ठोक्तक्रमेण वै।।

प्रतिष्ठाप्य पटे वीशं समावाह्य समर्चयेत्।
अलङ्कृतस्त्वथाचार्यः वस्त्राभरणमण्डनैः।।

अभ्यर्चयित्वा देवेशमनुमान्य च मन्त्रतः।
पुण्याहं वाचयित्वा तु सर्वत्र प्रोक्षणं चरेत्।।

सूत्रोक्तविधिना कुर्याद्वास्तुहोमं सगव्यकम्।
पटस्थगरुडस्यापि अक्ष्युन्मेषणपूर्वकम्।।

प्रोक्षणञ्चाधिवासार्थं शोषणादीनि कारयेत्।
उक्तन्यासमसमायुक्तं प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत्।।

वीथ्यादीनां विशुद्ध्यर्थं पर्यग्निकरणं चरेत्।
पूर्वेद्युरेव सायाह्ने कुर्याद्वाऽह्नि तु मध्यमे।।

क्रि.१४.२०

परिवारोक्तमार्गेण नयनोन्मीलनादिकम्।
कृत्वा वीशं समावाह्य समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

अ.२९

पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य धूपदीपैरलङ्कृतम्।
चक्रं पश्चिमतो न्यस्य तत्तत्स्थाने प्रकल्पयेत्।।

चतुरश्रं सवक्त्रं च विस्तारं चैकहस्तकम्।
उत्सेधं भागमेवोक्तं शान्तिपीठं पृथक् पृथक्।।

शाल्यर्धं तण्डुलं प्रोक्तं तदर्धं तिलमाहरेत्।

ध्वजस्य दक्षिणे चैव होमस्थानं प्रकल्पयेत्।।

औपासनविधानेन आघारं पूर्ववच्चरेत्।
गारुडं च ततो हुत्वा कुम्भं संसाध्य पूर्ववत्।।

पुण्याहं वाचयेत्तत्र वीशस्यावाहनं भवेत्।
वीशशैषिकचक्रं च ध्वजं कुम्भं सुसन्यसेत्।।

७.३.९ भेरीताडनयष्टेः ग्राह्या वृक्षाः

वा.३२

भेरीताडनकार्यार्थं उक्तदारुं यथाक्रमम्।।

देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव क्षत्रिया वैश्यशूद्रकाः।
चन्दनं चासनं चैव शिरीषं सुप्रदं तथा।।

चम्पकं तत्क्रमेणैव कुर्यात्तद्देशिकोत्तमः।
अथवा निम्बलं चैव पुन्नागं मधुकं तथा।।

शाल्मली च प्रगृह्यैव लब्धमत्र प्रगृह्य च।
सर्ववातहता वृक्षाः सर्वं पक्षिभिरावृतम्।।

पाषाणशर्कराकीर्णं भूमिजातं प्रगृह्य च।

७.३.१० भेरीताडनयष्टेः अग्राह्यवृक्षाः

वा.३२

वक्रं च कोटरं चैव कृमिच्छिद्रं तथैव च।।

सर्पगोधाधिवासं च पिशाचादिनिवासिनम्।

स्वयं शीर्णं च दग्धं च उल्कापातं तथैव च।।

अशनिश्च महावातैः पतितानि तु वर्जयेत्।

७.३.११ भेरीताडनयष्टेः मानतः त्रैविध्यम्

वा.३२

तन्मानं त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमं मध्यमाधमम्।
उत्तमं मुखभूताख्यं मध्यमं युगतालकम्।।

रसार्थं चाधमं विद्यात् शिल्पिना कारयेत्क्रमात्।

७.३.१२ भेरीवादकस्य लक्षणम्

वा.३२

पाराशर्यः कृतस्नानी शुद्धवस्त्रोत्तरीयकः।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयित्वा समाहितः।।

अन्यच्च वर्तुलादीनि धृत्वा चैव यथाक्रमम्।
शिखां यज्ञोपवीतं च पवित्रं धारयेत्क्रमात्।।

शुद्धदन्तनखश्चैव निराहारो जितेन्द्रियः।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामं सकृत्ततः।।

महाकालं च संस्मृत्य षडङ्गं चोक्तवत्क्रमात्।
यामलोक्तक्रमेणैव मातृकाद्यादीनि संन्यसेत्।।

७.३.१३ भेर्यामर्चनीया देवताः

वा.३२

भेर्यां च भूतदैवत्यं चर्मण्येव प्रजापतिम्।।

रन्ध्रे चैव महानागं दक्षिणे सूर्यमण्डलम्।
वामे चन्द्रं विजानीयात् तस्यैव तु शिरोद्वयम्।।

सुषिरे सप्तमातृंश्च दक्षिणेऽत्र विशेषतः।
वामे चैव तथा स्मृत्वा भुवश्चैव चतुर्दिशम्।।

वलये वृषदैवत्यं तद्बन्धे चैन्द्रमुच्यते।
वाचस्पतिं तु दण्डं स्यात् नन्दीशं वादके स्मृतम्।।

७.३.१४ भेरीताडनम्

वा.३२

धान्यवेदिं प्रकल्प्यैव विस्तृतं च द्विताळकम्।
दीर्घकम्पञ्च ताळं च उन्नतं गोळकं स्मृतम्।।

ऊर्ध्वे दर्भान् परिस्तीर्य प्रागग्रं चोत्तराग्रकम्।
भेरीं वेद्युपरि न्यस्य अर्चयित्वोक्तवत्क्रमात्।।

उक्तदेवान्समावाह्य निवेद्यान्तं प्रपूजयेत्।
ताम्बूलञ्च ततो दत्त्वा संशोध्य तां सवादकः।।

पश्चाद्वादकमाहूय भरतोक्तेन मार्गतः।
भेरीं सद्योधिवास्यैव नन्दीशं पूजयेत् क्रमात्।।

श्यामाकारं चतुर्बाहुं जटामकुटसंयुतम्।
रक्तवस्त्रधरं नेत्र ? शूलपाशकरस्थितम्।।

अभयं वरदं चैव नन्दीशं च समर्चयेत्।
पञ्चशब्दैस्समायुक्तैः ध्रुवाग्रे स्थापयेत्सुधीः।।

यष्टिमादाय तत्काले ओंकारं जपयेद्गुरुः।
त्रिः घोष्य च महाशब्दं ध्यायेद्देवं जनार्दनम्।।

शङ्खकाहलतन्त्रीं च वेणुशृङ्गद्वयादिषु।
ककुभं वृषदण्डं तु गोमुखी मर्द्दलं तथा।।

भेरीपटहजर्झर्यः पञ्चवाद्यानि चाहरेत्।
ततः सम्प्रोक्ष्य शुद्धात्मा 'शुची वो हव्य'मुच्चरन्।।

यष्टिमादाय तत्पश्चात् वीशस्याग्रे तु ताडयेत्।
पश्चात्सर्वं गृहीत्वैव वादकान् घोषयेत्पुनः।।

एवं तु भेरीं सन्ताड्य सामान्यं चेति कथ्यते।
विशेषमत्र वक्ष्यामि ताडयेद् भेरिकाक्रमम्।।

--- ध्रं च घनं च सुषिरं तत्र गेयादिना क्रमम्।
सर्वे ते चोत्सवे काले ध्वाजाग्रे भेरीताडनम्।।

संक्षेपेण प्रयोक्तव्यं भरते यामले क्रमम्।

प्र.२४.८५ - ९३

धूपदीपैरलङ्कृत्य शालिपीठं प्रकल्पयेत्।।

चतुरश्रं समं कृत्वा विस्तारं चैकभागकम्।
शाल्यर्धं तण्डुलं प्रोक्तं तदर्धं तिलमाहरेत्।।

चक्रं पश्चिमतो न्यस्य धान्यपीठोपरि स्थितम्।
तस्यैवोत्तरतः पार्श्वे विष्वक्सेनं तथैव च।।

धान्यपीठे सुसंस्थाप्य गरुडं पश्चिमामुखम्।
आग्नेय्यां न्यस्य भेरीं च पार्श्वे यष्टिं सुसन्न्यसेत्।।

देवदेवं सुसम्पूज्य द्विगुणं पूजयेत्ततः।
द्विगुणं हविरेवोक्तं देवीभ्यां च तथा भवेत्।।

चक्रादीनां पृथक् कुर्यात् आसनादीन् पृथक् पृथक्
नन्दीश्वरं तथाऽभ्यर्च्य हविर्भिश्च निवेदयेत्।।

आचार्यो यष्टिमादाय 'भूर्भुवस्सुव'रीरयन्।
उपश्वासय मन्त्रं च जप्त्वा भेरीं सुताडयेत्।।

वादकस्तु शुचिर्भूत्वा वस्त्रमाल्याद्यलङ्कृतः।
सर्ववाद्यसमायुक्तं भेरीमादाय शास्त्रवित्।।

शास्त्रोक्तेन विधानेन चक्राग्रे ताडयेत्तदा।

अ.२९

अत्र भेरीं सुसन्न्यस्य अर्चयित्वा यथाक्रमम्।
वस्त्रं नवं प्रदातव्यं प्रत्येकं तु पृथक् पृथक्।।

अर्चयित्वा विधानेन हविस्सम्यङ्निवेदयेत्।
देवदेवं सुसम्पूज्य पूजाद्विद्रोणगुणमाचरेत्।।

द्विगुणं हविरेवोक्तं देवीभ्यां च तथा भवेत्।
चक्रादीनां हविः कुर्यात् आढकादि पृथक् पृथक्।।

द्विद्रोणं द्रोणमेवोक्तं द्रोणार्धं वापि पाचयेत्।
मुद्गान्नतिलञ्चैव आढकार्धन्तु पाचयेत्।।

पाचयित्वा विधानेन कटाहे प्रक्षिपेद्बुधः।
लाजापूपतिलैस्सार्धं हविः प्रक्षिप्य चात्वरः।।

बलिहा (भा) रकमेवोक्तं शिष्यं वान्यद्द्विजं तु वा।

आचार्यं पूजयित्वा तु वस्त्रयुग्मं प्रदापयेत्।।

वस्त्रं चैवोत्तरीयं च हेमपुष्पाङ्गुलीयकैः।

गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य वादकानां तथा भवेत्।।

शिरसा धारयेद्भेरीं पटहाचार्यको भवेत्।

ब्राह्मं तु प्रथमं जप्त्वा मन्त्रेण तु सुताडयेत्।।

ताडयित्वा त्रिधा चैव आचार्यस्याज्ञया भवेत्।

स.५४.४६, ४७

[अत्र 'नन्दिकेश्वरमात्मानं स्मृत्वा भेरीं च ताडयेत्' इति वर्तते इति विशेषः।]

वि.५१.३४२, ३४३

आग्नेय्यां धान्योपरि न्यस्तभेर्यां 'भूतीशं महाभुजं विष्णुभक्तं गदाधर'मिति भूतेशमावाह्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, वस्त्राद्यैर्वादकमलङ्कृत्य, आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा 'उपश्वासय पृथिवी'मिति भेरीसूक्तं जप्त्वा, यष्टिमादाय दक्षिणेन हस्तेन 'भूर्भुवस्व'रिति वदन् त्रिः सन्ताडयेत्। पश्चाद्वादकस्सर्व-वाद्यसमायुक्तां भेरीं सन्ताडयेत्।

य.३८.५४, ५५ - ५८ ; खि.३२.३५ - ३८ ;
क्रि.१४.२१, २२

ज्ञा.११. १७४

[अत्र 'नन्दीशं महाभुजं रुद्रप्रियं भूतेशमिति नन्दीशमावाह्य -' इति दृश्यते इति विशेषः।]

७.३.१५ भेरीताडनोत्तरहोमः

य.३८.५४, ५५

[1]पश्चादग्निं परिस्तीर्य तत्तन्मन्त्रं सवैष्णवम्।।

हुत्वैव पूर्ववन्मन्त्री अन्तहोमं जुहोति च।

७.३.१६ भेरीताडनोत्तरं बलिहरणम्

य.३९.१

बलिप्रदानमार्गं च प्रवक्ष्यामि पृथक् पुनः।
सायाह्ने तु विशेषेण यजमानसमायुतः।।
(बलिं क्षिपेत्।)

स.५४.४९

७.३.१७ बलिहरणद्रव्यप्रमाणम्

वि.५२.३४३

[2]पश्चादाचार्यो द्रोणैर्द्रोणार्धैराढकैस्तदर्धैर्वा तण्डुलैः पक्वमन्नं कटाहे प्रक्षिप्य,

य.३९.२ ; प्र.२४.९३, ९४

७.३.१८ बलिदानविधिः

य.३९.३ - ३३, ४१ - ४३

मुद्गनिष्पावतिल्वांश्च लाजापूपौ प्रगृह्य च।
हेमपात्रे सुसन्न्यस्य शिष्यस्तच्छिरसा वहेत्।।

---

1. भेरीताडनावसरे भूतेशार्चनान्तरम्। 2. भेरीताडनान्तरम्।

अभिवन्द्य ध्वजं पूर्वमादाय समलङ्कृतम्।
रथे वा शिबिकायां वा यन्त्रेणाऽरोप्य मङ्गलम्।।

हविः पुष्पबलिं पात्रे सङ्गृह्यानुनयेत्पुनः।
चक्रवीशामितान् पश्चान्नाथवद्गमयेत्तथा।।

आचार्यः पुरतो गच्छेत्सर्ववाद्यसमायुतम्।
निशाचरविनाशार्थं सर्ववाद्यसमावृतम्।।

आचार्यरक्षणार्थाय मनसा स्वस्तिवाचनम्।
चक्रं चानुनयेत्तस्य वीशं चामितमेव च।।

पश्चाद्ध्वजं क्रमान्नेयात्सर्वालङ्कारसंयुतम्।
गर्भगेहस्थदेवानां ब्रह्मादीनां च पूर्ववत्।।

निक्षिप्य तद्बलिं पश्चाद् द्वारेशानां पुनः क्षिपेत्।
पुनर्विमानपालेभ्यो लोकपालेभ्य एव च।।

अन्येभ्योऽप्यनपायिभ्यः तत्तन्नाम्ना बलिं ददेत्।
गोपुरेशान् पुनर्गत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

ग्रामं गत्वा तु सम्प्राप्य सन्धौ सन्धौ विशेषतः।
ध्यात्वा बुदध्याऽधिपान् मन्त्री भूमावावाह्य पूर्ववत्।।

अर्घ्यान्तं च समभ्यर्च्य मुष्ट्यन्नं नामभिर्ददेत्।
मध्ये तत्सन्धिमादाय प्राच्यां 'भूतेभ्य' इत्यपि।।

यक्षेभ्यो दक्षिणे पश्चाद्राक्षसेभ्यश्च पश्चिमे।
नागेभ्यश्चोत्तरे वाथ ऊर्ध्वायां दिशि तत्क्रमात्।।

राक्षसेभ्यस्तथा धीमान् पूर्वं तदुदकं पुनः।

पुष्पं बलिं तथाऽधावं सन्ददेच्चक्रसन्निधौ।।

धूपदीपसमायुक्तं घण्टानादसमायुतम्।
नृत्तगेयसमायुक्तमुक्तमुक्तदिशो यथा।।

यस्यां दिशि विमानं चेद् ब्रह्मस्थानादिकं बलिम्।
आचरेदथवा तस्य दिगीशादि बलिं क्षिपेत्।।

पश्चिमादि विमानं चेद्वरुणस्य वायुसोमयोः।
बलिं दत्वाऽथ शम्भोस्तु क्षिपेदन्यानि पूर्ववत्।।

अथवा ब्रह्मवीथिस्तद्ग्राममध्ये भवेद्यदि।
ब्रह्माद्यं चैव दिक्पालांस्तथा भूतबलिं क्षिपेत्।।

अन्यथा शम्भुमेवैते(?) तिर्यग्वीथ्यां व्यवस्थितान्।
तद्दिशाधिपदिग्धाम्नि बलिभेदोऽस्ति तस्य वै।।

धात्रंशात्पूर्ववीथ्यां तन्मध्ये ब्रह्मबलिं ददेत्।
ऐन्द्रेण सार्धं तत्रैव बलिं दत्वा खगाधिपम्।।

नमो ब्राह्मणेभ्यो वाऽत्र ब्रह्मस्थानाऽवृतावपि ?।
देवानां परितः पश्चाद्भूताद्यं पूर्ववत्क्रमात्।।

निक्षिप्यैव बलिं पश्चाच्चक्राग्रे तु गुरुः सुधीः।
नाभिवीथ्यां च परितो दिक्पालांश्च विशेषतः।।

बलिं क्षिप्त्वा तथैशान्यां निर्गम्य मतिमान् गुरुः।
प्रवेश्य मङ्गलां वीथिं नाभिसोमप्रवेशके।।

पुरन्दरबलिं क्षिप्त्वा पावकस्य पुनः क्षिपेत्।
दिगीशयोर्द्वयोर्मध्ये महावीथ्यां विशेषतः।।

सन्धिस्तद्यदि चेत्तत्र भूतानां च बलिं क्षिपेत्।
सन्ध्यन्तरगतां सन्धिमाचरेद्यदि मोहतः।।

कर्मणो वास्तुजातानामनर्थं भवति ध्रुवम्।
प्रागन्तं पश्चिमाद्यं च एकवीथिं च दण्डकम्।।

कुर्यात्तत्र च चक्राद्यैः पश्चिमाद्यं बलिं क्षिपेत्।
वरुणनिर्ऋतिवायुभ्यः पश्चिमे तु बलिं ददेत्।।

धातृयमकुबेरेभ्यः सन्धौ मध्ये बलिं क्षिपेत्।
इन्द्रपावकरुद्रेभ्यः प्राच्यां सन्धौ क्षिपेत् क्रमात्।।

उदगन्तमेकवीथिञ्चेत् दक्षिणाद्यं बलिं क्षिपेत्।
यमनीलानिलेभ्यश्च दक्षिणे मध्यमे तु वा।।

ब्रह्मवारुणशक्रेभ्यश्चोत्तरे च बलिं क्षिपेत्।
कुबेरपवनेशेभ्यो बलिं दद्यात्क्रमेण च।।

बलिमालाऽथ वास्तौ चेदिन्द्रादिभ्यो बलिं ददेत्।
मध्ये वीथिं तथेन्द्रेऽष्टौ गोपुराग्रे उदङ्मुखः।।

ब्रह्माणं च बलिं दद्यात्सर्ववीथ्यां समन्तु वा।
नद्यादिषु विमानं चेत्परितः प्रावरणे ददेत्।।
पूर्वं क्षिप्त्वा बलिं धीमान् -------------।

बलिमेवं च निर्वाप्य प्रदक्षिणवशेन तु।
शकुनसूक्तं पुनर्जप्त्वा प्रविशेदालयं पुनः।।

बलिशिष्टं भूतपीठे 'सर्वभूतेभ्य' इत्यपि।

बलिं तत्तोयशेषं च प्रक्षिपेच्चक्रसन्निधौ।।

धामप्रदक्षिणं कृत्वा ध्वजाद्यैरनपायिभिः।
सार्धं चक्रं च स्वस्थाने स्थापयेन्मतिमान् पुनः।।

प्र.२४.९३ - ११५

द्रोणैर्द्रोणार्धकैर्वाऽपि आढकैर्वाऽथ तण्डुलैः।।

पाचयित्वा कटाहे तु प्रक्षिपेद्बलिमुत्तमम्।
मुद्गनिष्पावतिल्वां लाजाऽपूपौ प्रगृह्य च।।

कटाहे तु सुसन्न्यस्य शिष्यस्तं शिरसा वहेत्।
अभिवन्द्य ध्वजं पूर्वमादाय समलङ्कृतम्।।

रथे वा शिबिकायां वा मन्त्रेणाऽरोप्य मङ्गलैः।
सह पुष्पं बलिं पात्रे सङ्गृह्यानुगतं पुनः।।

चक्रवीशाऽमितान् पश्चान्नाथवद्गमयेत्तदा।
आचार्यः पुरतो गत्वा सर्ववाद्यसमायुतम्।।

गर्भगेहस्थदेवानां ब्रह्मादीनां यथाक्रमम्।
द्वारेषु द्वारपालेभ्यो धामपालेभ्य एव च।।

अन्येषां परिवाराणां स्वे स्वे स्थाने बलिं क्षिपेत्।
आलयस्य बहिर्गत्वा ग्रामे सर्वत्र घोषयेत्।।

मध्यमे चालयं यत्र ब्रह्मादीशान्तमाचरेत्।
यस्यां दिशि भवेद्धाम तद्दिगादि बलिं क्षिपेत्।।

उत्सवभ्रमणं कुर्यात्प्रादक्षिण्यक्रमेण वै।
ग्रामं गत्वा तु संप्राप्य सन्धौ सन्धौ विशेषतः।।

ध्यात्वा बुद्ध्वाधिपान्मन्त्री भूम्यामावाह्य पूर्ववत्।
अर्घ्यान्तं च समभ्यर्च्य मुष्ट्यन्नं नामभिर्ददेत्।।

सन्धौ तत्सन्धिमादाय प्राच्यां 'भूतेभ्य' इत्यपि।
देवेभ्यो दक्षिणे पश्चाद्राक्षसेभ्यश्च पश्चिमे।।

नागेभ्यश्चोत्तरे चाऽथ ऊर्ध्वायां दिशि च क्रमात्।
'ये भूता' इति मन्त्रेण पूर्वं दद्याज्जलं पुनः।।

पुष्पं बलिं तथाऽधावं सन्दद्याच्चक्रसन्निधौ।
यस्यां दिशि विमानं वा ब्रह्माद्येव बलिं ददेत्।।

आचरेदथ वा तस्य दिगीशाद्यं बलिं क्रमात्।
पश्चिमस्थविमानं चेद्वरुणादि बलिं क्षिपेत्।।

अथ वा ग्राममध्ये चेद्दत्वा ब्रह्मबलिं पुरः।
ततो दिक्पालकानां च तथा भूतबलिं क्षिपेत्।

दिगीशयोर्द्वयोर्मध्ये महावीथ्यां विशेषतः।
सन्धिर्यदि भवेत्तत्र भूतानां च बलिं क्षिपेत्।।

सन्ध्यन्तरगतां सन्धिमाचरेद्यदि मोहतः।
कर्मणो वास्तुजातानामनर्थं भवति ध्रुवम्।।

प्रागन्तं पश्चिमाद्यं च एकवीथिं च दण्डकम्।
कुर्यात्तत्रैव चक्राद्यैः पश्चिमाद्यं बलिं ततः।।

वरुणनिर्ऋतिवायुभ्यः पश्चिमे तु बलिं तथा।
धात्रे यमकुबेराभ्यां सन्धौ मध्ये बलिं क्षिपेत्।।

इन्द्रपावकरुद्रेभ्यः प्राच्यां दद्यात्ततः क्रमात्।

उदगन्तैकवीथिश्चेद्दक्षिणाद्यं बलिं क्षिपेत्।।

यमनीलानलेभ्यश्च दक्षिणे मध्यमेऽपि च।
ब्रह्मवारुणशक्रेभ्यश्चोत्तरे च बलिं तथा।।

कुबेरपवनेशेभ्यो बलिं दद्यात्क्रमेण च।
नद्यादिषु विमानं चेत्परितः प्राङ्गणे ददेत्।।

पूर्वं क्षिप्त्वा बलिं धीमान् -------------।

वा.३२

मुद्गयुक्तं चरुं पक्त्वा कटाहे प्रक्षिपेन्नयेत्।
मणिकाद्यनपायान्तं बलिं क्षिप्त्वा यथाक्रमम्।।

अक्षहान्तं विना तत्र अन्यदेवान् बलिं क्षिपेत्।
बलिं च बलिबेरं वा तीर्थं चक्रयुतं तु वा।।

मूर्तचक्रमथैकेन ध्वजस्याग्रे व्रजेत् क्रमात्।

मूर्तचक्रं यदि स्यात्तु बलिबेरं न कारयेत्।
अथवा कुरुते विद्वान् बलिबेराग्रतः क्षिपेत्।।

गोपुरस्य बहिर्गत्वा बलिस्थानं प्रति प्रति।
तिष्ठन् शनैः शनैर्गत्वा बलिं चैव क्रमात् क्षिपेत्।।

चक्रस्याग्रे जपित्वैव यज्ञसूक्तं विचक्षणः।
तद्दिग्दैवत्यसूक्तानि जपित्वात्र प्रयत्नतः।।

तत्र स्थानं सुसम्प्रोक्ष्य 'शुची वो हव्य' मुच्चरन्।
तोयं पुष्पं तथा गन्धं धूपं दीपं चरुं तथा।।

पुनश्चैवोदकं दत्वा नमस्कुर्यादष्टविग्रहैः।

भूतादि चतुरो देवान् तद्दिग्दैवत्यपूर्वकम्।।

एतान् देवान् समभ्यर्च्य तन्नाम्ना मन्त्रमुच्चरन्।
'ये भूता' इति मन्त्रेण चोर्ध्वायां तु क्षिपेद्बलिम्।।

सर्वं क्षिप्त्वा बलिं तत्र पुनर्मध्ये बलिं क्षिपेत्।।

आलयं तत्र देशे तु ग्रामादीनां विशेषतः।
आलयात्प्राङ्मुखे ब्रह्मा तद्दिक्पालं समर्चयेत्।।

ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं बलिं पश्चात् क्षिपेत्सुधीः।
भूतपीठे समाविश्य बलिं क्षिप्त्वा यथाविधि।।

अन्यत् सर्वं यथाप्रोक्तं तथा कुर्याद्विचक्षणः।

यथा नित्यबलिं कुर्यात् भूतान्तं तत्र निक्षिपेत्।

ग्रामादीनां च सर्वेषां भ्रामयित्वैव कारयेत्।
एवं क्रमो मया प्रोक्तः शृणुध्वं तद्विशेषकम्।।

एवं ग्रामे बलिं दत्वा पश्चादालयमाविशेत्।
चरुशेषं समाहृत्य भूतपीठे विनिक्षिपेत्।।

अक्षहन्तेति मन्त्रेण तत्र कार्यं समाचरेत्।

स.५५.४८ - ५५ ; ६४ - ६९

पक्वमन्नं बलिं पात्रे पक्वापूपसमन्वितम्।
पक्वैश्च मुद्गनिष्पावतिलतिल्वैश्च मिश्रितम्।।

पुष्पगन्धाक्षतैर्युक्तं प्रभूतं बलिमाहरेत्।

दिवैव सायात्पूर्वे च घोषणार्थं व्रजेत्क्रमात्।।

अग्रे ततादिघोषँ च कारयित्वा ततो बलिम्।
वाहयित्वाग्रतश्चैव बलिदाता गुरुर्व्रजेत्।।

चक्रं ध्वजं समादाय वाहकौ तदनुक्रमात्।
द्वारेशपरिवारेभ्यो बलिं दत्वा च पूर्ववत्।।

ग्रामं गत्वा बहिर्वीथ्यां तत्र सन्धौ बलिं ददेत्।
विग्रहैरष्टभिः पूर्वं दिग्देवं तं समर्चयेत्।।

मुष्ट्यन्नं संप्रगृह्यैव पक्कापूपादिभिर्युतम्।
नमोऽन्तेनैव तन्नाम्ना दत्वा सर्वेभ्य इत्यपि।।

भूतेभ्यश्चाथ यक्षेभ्यः पिशाचेभ्यस्तथैव च।
राक्षसेभ्यश्च नागेभ्यश्चार्चयित्वा बलिं ददेत्।।

गन्धर्वेभ्यो गणेभ्यश्च नम इत्यष्टदिक्षु वै।
अथवापि जलं पुष्पं बलिं पश्चाज्ज्ञलं ददेत्।।

ग्राममध्ये विमानं चेद्ब्रह्मस्थाने च मध्यमे।।

ब्रह्मणश्च बलिं दत्वा भूतादिभ्यो बलिं ददेत्।
दिग्देवानामथेन्द्रादि प्रादक्षिण्यक्रमेण वै।।

यस्यां दिशि विमानं स्यात्तद्दिक्पूर्वं बलिं ददेत्।
एवं ग्रामे बहिर्वीथ्यां तत्र सन्धौ बलिं ददेत्।।

प्रदक्षिणं क्रमात्कृत्वा प्रविशेद्देवमन्दिरम्।
देवालये पुनः सम्यक्प्रदक्षिणमथाचरेत्।।

बलिशेषं समादाय भूतपीठेऽप्युदङ्मुखः।
'भूतानि तृप्यन्त्वि'त्युक्त्वा भूतेभ्यश्च बलिं ददेत्।।

चक्रस्थाने तु तच्चक्रं पूर्ववत्सन्निवेशयेत्।

अ.२९

अग्रे भूतबलिं दत्वा सहदीपादिभिर्गुरुः।।

ध्यात्वा देवेशमात्मानं चक्रस्यानुगतो भवेत्।
चक्रपृष्ठे ध्वजं गत्वा ध्वजपृष्ठे तु शैषिकम्।।

एवमेवं च गत्वा तु प्रक्षिपेच्च बलिं क्रमात्।
द्वारपालबलिं क्षिप्त्वा विमानपालांस्तथा परम्।।

अन्येषां परिवाराणां स्वे स्वे स्थानबलिं क्षिपेत्।।

मध्ये चालयो यत्र ब्रह्मादीशान्तमाचरेत्।।

यद्दिक्षु, देवतागारं तद्दिक्ष्वादिबलिं क्षिपेत्।
ब्रह्मस्थाने यदि स्याच्चेत् ब्रह्मस्थानादिकं चरेत्।।

सर्वाणि पश्चिमाद्यानि शालान्यन्यत्र पण्डितः।
बलिमार्गवीथिकामध्ये सन्धाद्यं नास्ति चेद्बुधः।।

भूतादिभ्यो बलिं दत्वा नान्त्ये वीथीजने क्षिपेत्।

छत्रपिञ्छवितानाद्यैः चामरादिपरिच्छदैः।
धूपदीपसमायुक्तं घण्टानादसमन्वितम्।।

सर्ववाद्यसमायुक्तं नृत्तगेयसमायुतम्।
सर्वैर्भक्तजनैस्सार्धं यजमानयुतो भवेत्।।

एवं प्रदक्षिणं भूतपीठे बलिं क्षिपेत्।

वि.५१.३४३ ; **खि.३२.३९, ४८**

ज्ञा.९१.१७४, १७५

स गुरुः कटाहे बलिद्रव्यैः युक्तमन्नं प्रक्षिप्य अग्रतो ध्वजपताके ततोऽनु भेरीपटहादीनि वाद्यानि धूपदीपादीन् बलिद्रव्यं ततोऽनु छत्रपिञ्छचामरबर्हिणाद्यैः परिवृतः चक्रं ध्वजं शान्तं च विमानं ग्रामं च प्रदक्षिणं नयेत्।

७.३.१९ उत्सवे देवतावाह्वानकालः

खि.३२.१०, ११

उत्सवस्य च यावन्ति निर्दिष्टानि दिनानि वै।
तानि तु त्रिगुणीकृत्य तदादौ घोषणं चरेत्।।

केचिद्दशदिनात्पूर्वं केचिदेकादशादथ।
उत्सवादिदिने चापि घोषणं सम्प्रचक्षते।।

य.३८.२०, २१

अथ तीर्थदिनात्पूर्वमेकविंशदिने तथा।।

तथैव ध्वजमारोप्य नवाहं चोत्सवं चरेत्।
उत्सवस्य दिनादौ वा घोषयेद्विधिपूर्वकम्।।

प्र.२४.३१

अ.२९

उत्सवान्तदिनात्पूर्वं घोषणादन्यदुत्तमम्।।
प्रतिष्ठादिदिने कुर्यात् तद्दिने घोषणं चरेत्।

क्रि.१४.२७ - २९

पूर्वेद्युरेव पूर्वाह्ने कृत्वा नयनमोक्षणम्।।

रात्रौ होमादिकं कृत्वा प्रातरावाह्य पूर्ववत्।
ध्वजस्यारोहणं कृत्वा मध्याह्ने तु विशेषतः।।

देवानां घोषणं कुर्यात् रात्राविति च केचन।

अ.२९

आलयस्य चतुर्दिक्षु घोषयित्वा यथाक्रमम्।

--।।

आलयस्य बहिर्गत्वा ग्रामादीनिव घोषयेत्।

--।।

यथामार्गं बलिं क्षिप्त्वा तथा मार्गं च घोषयेत्।।

७.३.२० उत्सवे देवादीनां स्थानानि

प्र.२४.१५३ - १६६

आहूतव्या उत्सवार्थे देवाः सम्यक् प्रकीर्तिताः।
देवादीनां च सर्वेषां तेषां स्थानं प्रवक्ष्यते।।

इन्द्रादयो महादिक्षु विदिक्षु च समाश्रिताः।
तथैकादशरुद्राश्च द्वादशाहस्करा अपि।।

वसवस्स्युरथाष्टौ च ओङ्कारश्च वषट्कृतम्।
एते देवास्त्रयस्त्रिंशाः कथिता ब्रह्मणा पुरा।।

अश्विनावपि तत्रेति केचिदाहुर्मनीषिणः।
त्रयस्त्रिंशद्देवतानां स्थानमैशान्यमुच्यते।।

अपरे चापि कर्तव्याः नदीपार्श्वे विशेषतः।
अष्टादशगणानां तु भूतपीठस्य दक्षिणे।।

देवाश्च ऋषयः सर्वे पितरो दैत्यदानवाः।
असुराश्चैव गन्धर्वाः तथैवाप्सरसां गणाः।।

यक्षाश्च राक्षसाश्चैव नागा भूताः पिशाचकाः।
अनावृष्टिगणाश्चैव तथाऽमृतमुचां गणाः।।

मातरश्चैव रोहिण्यः सूर्या अष्टादश स्मृताः।
अष्टादशगणाश्चैते प्रोक्ता वै देवयोनयः।।

अनुक्तानन्यदेवांश्च इन्द्रपार्श्वे समर्चयेत्।
देवानां चैव पत्नीश्च तत्तत्पार्श्वे समर्चयेत्।।

स्कन्दो विघ्नश्च दुर्गा च ज्येष्ठा चैव सरस्वती।
तदालये बलिं दद्यात् प्राकारे चोत्तरेऽपि वा।।

परिवारोक्तदेशे तु रोहिण्यो मातरस्तथा।
ऋषिपत्नीश्च तास्सप्त ऋषिभिस्सह चार्चयेत्।।

सिद्धान् विद्याधरांश्चैव गरुडगन्धर्वकिन्नरान्।
किंपुरुषाश्चारणान् देवान् महादिक्षु समर्चयेत्।।

भूतेभ्यश्चाथ यक्षेभ्यः पिशाचेभ्यस्तथैव च।
राक्षसेभ्यश्च नागेभ्यः सन्धौ सन्धौ बलिं ददेत्।।

राजवेश्माङ्गणे मध्ये इन्द्रं चैव समर्चयेत्।
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु जयश्रीकीर्तीस्समर्चयेत्।।

७.३.२१ देवताह्वानाधारः

प्र.२७. ३६७

मण्डलं च जलं कूर्चमाह्वानाधार उच्यते।

७.३.२२ देवतादीनामाह्वानप्रकारः

य.३९.३३ - ४०

--------------- गद्यैः पद्यैश्च घोषयेत्।।

नगरादौ च गद्यैश्च प्रशंस्योपांशुना बुधः।
तत्तन्मन्त्रं समुच्चार्य घोषयेत्पटहादिभिः।।

'प्रीयतां भगवान्विष्णुः सर्वदेवेश्वरो हरिः।
ब्रह्मेशाभ्यां च सहितश्चोत्सवे नः प्रसीदतु।।

देवाश्च ॠषयः सर्वे पितरश्च ग्रहादयः।
रुद्रादित्याप्सरसः सर्वे अश्विनौ च मरुद्गणाः।।

सिद्धा विद्याधरा यक्षा वसवो दैत्यदानवाः।
भूतयक्षपिशाचाश्च नागा वै राक्षसादयः।।

विष्णुलोकगतास्सर्वे लोकालोकनिवासिनः।
सर्वेऽन्ये देवतास्सर्वा परिवारगणैः सह।।

विश्वे ते विष्णुयागेऽस्मिन् समागच्छन्तु सादराः।
हव्यं बलिं समादाय भुञ्जन्तु शुभदायिनः' ।।

इत्युक्त्वा घोषयेत्सन्धौ चक्रस्याभिमुखे पुनः।
ब्रह्माद्यं स्वस्वतालैश्च घोषयेद्वादकः पुनः।।

ज्ञा.९१.१७५

----(गुरुः) प्राञ्जलिः देवं ध्यायन् एवं ब्रूयात्-
'प्रीयतां सर्वलोकेशः श्रीवत्सकृतलक्षणः।
भृत्यैश्च परिवारैश्चाप्यन्यैर्देवगणैः सह।।
देवेश भक्तवत्सल भक्तैरस्माभिः कृतमुत्सवं प्रतिगृह्णीष्व। अज्ञानात् न्यूनानपचारांश्च क्षमस्व' इति देवेशं प्रार्थयेत्।

'अष्टौ लोकपालाः त्रयस्त्रिंशद्देवाः नवद्वयगणाः सर्वेऽन्यदेवाः तद्देवपत्न्यश्च स्कन्दो विघ्नज्येष्ठारोहिणीगणाः मातृगणाः सर्वेऽप्यृषयः तत्पत्न्यश्च विष्णुभूतान्ताश्चान्ये विष्णुलोकगताः ब्रह्मलोकरुद्रलोकलोकान्तरस्थाः देवाः सिद्धविद्याधरगरुडगन्धर्वकिन्नरकिंपुरुषाः चारणा भूता यक्षा नागा राक्षसा बलिर्वैरोचनिः पूता शृङ्गी पूतना चरकी देवतारिः पिशाचाः पिशाच्यश्चेति सर्वेऽपि स्वैर्गणैः भृत्यैः परिवारैश्च सहैव विष्णुयागार्थमागच्छन्तु। देवेशप्रियकाम्यया समागताः सर्वेऽप्यर्पितं बलिं समादाय भुञ्जन्तु। ते यूयं तद्भुक्त्वा परं हर्षमवाप्स्यथ' इति मध्यादि परितश्चाष्टदिक्षु चोच्चार्योद्घोष्य भेर्यादि वाद्यैश्च घोषयेत्।

अथवा दिग्देवतासूक्तान्युच्चार्य सर्वागमनार्थं वाद्यघोषणमेव कारयेत्। एवं बलिं निर्वाप्याघोष्य ग्रामप्रदक्षिणं कारयित्वा ------------------।

वा.३२

--- पश्चाद्वा गद्यपद्यैश्च घोषयित्वा विचक्षणः।
नानाभाषैः पदैर्गद्यैः तत्तद्देशे तु घोषयेत्।।

ग्रामाग्रहारयोश्चैव केचिद्धोषं न कारयेत्।
नगरी राजधानी च पत्तने खर्वटेऽपि वा।।

दण्डके कुटिकादौ च घोषयेद्देशिकोत्तमः।
दण्डवीथीर्यदि स्यात्तु तद्दिक्पूर्वं समाचरेत्।।

इन्द्रस्थानं शनैर्गत्वा सर्वदेवान् समाह्वयेत्।
------------------------------------ ।।

इन्द्रस्य समतालं तु अग्निमूर्ध्वापफणं भवेत्।
(धातनं तालमग्रये।।)

यमस्य भृङ्गितालं च निर्ऋतेर्मल्लतालकम्।
वारुणं नवतालं च वायव्यां तर्करी तथा।।
(प्रचेतसः भृङ्गं तु मरुतस्संकरी तथा)

कौबेरं बभ्रुतालं च ऐशान्यां वृषतालकम्।
गान्धारं पूर्वभागे तु कौशेयं दक्षिणे तथा।।

पश्चिमे काम्भोजं प्रोक्तं नाटरागं तथोत्तरे।
आग्नेयं नटभाषा च तर्करीं नैर्ऋते पुनः।।

तथा गौलीं च वायव्यां हिन्दोलेशान्यकोणके।
एवं न्यस्यैव तन्मध्ये मच्छरीगेयमुच्यते।।

एवं गानमिति प्रोक्तं घोषयेद् गुरुरत्वरः।
गरुडं तु त्रिधाघोष्य विष्णुतालं ततः परम्।।

ब्रह्मतालादि सङ्घोष्य ऐशान्यान्तादि घोषयेत्।
तथैव वारुणादीनि तद्दिक्पूर्वादि घोषयेत्।।

वि.५१.३४३, ३४४

उत्सवं घोषयेत्। ग्रामे 'यज्ञस्य घोषदसी'त्यादि यथाकामं तत्तद्दिग्देवत्यमन्त्रांश्च घोषयेत्। अन्यत्र गद्यैः पद्यैस्तद्देशभाषयाऽन्यया गाथया च घोषयेत्। 'सर्वे देवास्सर्वा देव्यः, सर्वाः पितृपत्न्यः, सिद्धविद्याधरगरुडगन्धर्वयक्षकिन्नरनाग-भूतासुरराक्षसाद्यष्टादशगणास्सर्वेप्यायान्त्वि'त्युक्त्वा घोषयेत्। एवं ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य शकुनसूक्तं जपन् आलयं प्रदक्षिणीकृत्य विष्वक्सेनानपायिनौ स्वे स्वे देशे प्रतिष्ठाप्य

स.५४.५६ - ६४, ७२, ७३

तस्यां दिशि च तं देवं मन्त्रेणैवाथ घोषयेत्।
'यज्ञस्य घोष'दित्याद्यैरुत्सवाध्वरघोषणम्।।

यथार्हं मन्त्रसूक्तैश्च ब्रह्मेन्द्राद्यधिदेवताः।
ग्रामे कुर्यान्नगर्यादौ गद्यैः पद्यैश्च घोषयेत्।।

'एतेन चोत्सवेनैव प्रीयतां भगवान् हरिः।
ऋषयः पितरस्सर्वे पत्नीभिस्सहिता मुदा।।

आदित्या वसवो रुद्रा मरुतः स्वगणैस्सह।
सर्वे देवाश्च देवीभिर्गरुडासुरपन्नगाः।।

सिद्धविद्याधरा यक्षगन्धर्वा भूतराक्षसाः।
तथा किंपुरुषाश्चैव किन्नराश्चारणा गणाः।।

दुर्गा ज्येष्ठा महाकाली रोहिण्यो मातरस्तथा।
सर्वाश्चाप्सरसश्चैव विष्णुभूताश्च सर्वशः।।

अस्मिन् देवोत्सवे काले समागच्छन्तु सादराः।
बलिमादाय सम्प्रीताः शुभदाश्च भवन्तु ते।।

अलङ्कृताश्च विप्राद्याः सर्वे चायान्तु वै जनाः'।
उत्सवं घोषयेदेवं तत्र सन्धौ पृथक् पृथक्।।

वादकाः सर्ववाद्यांश्च घोषयेयुश्च तत्क्रमात्।

'बलिं भुञ्जन्तु नन्दन्तु निन्दन्तु कुजनान् भृशम्'।
एवमाद्यैश्च पद्यैश्च गद्यैरन्यैश्च मुख्यतः।।

नगर्यादौ घोषयित्वा विष्णोरुत्सवकर्मणि।

खि.३२. ४१ - ४७, ५१

बलिदेवांत्समावाह्य सर्ववाद्यसमायुतम्।।

घोषयेदेवमुच्चैस्तु सर्वत्र बलिसन्धिषु।
'देवेशस्योत्सवं द्रष्टुमागच्छन्त्वत्र देवताः।।

स्वगणैस्सह तिष्ठन्तु बलिं भुञ्जन्तु सादरम्'।
एवमुक्त्वा तु सर्वत्र बलिं तेभ्यः प्रदापयेत्।।

पश्चाद्वदेत् 'उत्सवेन चैतेन सुकृतेन वै।
प्रीयतां भगवान् देव' इति भक्तियुतो गुरुः।।

इन्द्रादिस्थानमासाद्य तत्तन्मन्त्रमुदीरयन्।
पूर्वोक्तविधिना कुर्याद्धोषणं वाद्यसंयुतम्।।

एवं विमानं परीत्य पश्चाद्ग्रामोत्सवं नयेत्।

आलयोक्तक्रमेणैव वीथीषु चतसृष्वपि।।

दिक्ष्वष्टसु दिशां पालान् समावाह्य समर्च्य च।
बलिं दद्यात् घोषयेच्च गद्यपद्यसमन्वितम्।।

-------------------------------------।

आब्रह्मभुवनाद्देवानुत्सवार्थं समाह्वयेत्।।

क्रि.१४.२३, २९, ३०

बलिना बलिबिम्बेन चक्रवीशामितैः सह।
ग्रामसन्धौ बलिं दत्वा तत्तन्मन्त्रैश्च घोषयेत्।।

-------------------------------------।

ध्वजस्यारोहणादूर्ध्वमुत्सवादिदिनादधः।।

रात्रिपूजावसाने तु ग्रामसन्धौ तु पूर्ववत्।
आहूतानाञ्च देवानां बलिं दद्याद्यथाविधि।।

७.३.२३ उत्सवे बलिदानस्य स्थानम्

प्र.२७.३६६, ३६७

देवतावाहनं यत्र देशे प्राक् क्रियते ततः।।

तत्रैव बलिदानं स्याद्यावदुद्वासनं भवेत्।

७.३.२४ ध्वजारोहणप्रकारः

स.५४. ७३ - ७८ ; ८० - ८२

'सुपर्णोऽसि गरुत्मे'ति ध्वजं स्पृष्ट्वा जपेत्पुनः।।

'भूःप्रपद्ये'ति मन्त्रेण स्थापयेदवटे ध्वजम्।
देवाभिमुखमेवैनं गरुडं कल्पयेद् बुधः।।

समुच्छ्रिते ध्वजे तत्र व्याधयोऽप्याधयोऽपि वा।
भयङ्करणि भूतानि विनश्यन्ति न संशयः।।

त्रिवेदिसहितं पीठं ध्वजमूले तु कारयेत्।
पीठोर्ध्वे ध्वजदण्डस्य परितस्तु चतुर्दिशम्।।

तालविस्तारसंयुक्तवेदीनां च पृथक् पृथक्।
उत्सेधं विस्तृतं चापि तालमष्टाङ्गुलं तु वा।।

प्रोक्षणैः प्रोक्षयित्वैव सप्तविंशतिविग्रहैः।
ध्वजे गरुडमभ्यर्च्य मौद्गिकान्नं निविदयेत्।।

-----------------------------------।
निवेदयेद्यथान्यायं नित्यमेवं समर्चयेत्।।

उत्तमं च त्रिसन्ध्यासु हविषस्सन्निवेदनम्।
प्रातर्मध्याह्नयोर्मध्यं मध्याह्ने त्वधमं विदुः।

ध्वजारोहणमेवं तु उत्सवार्थं तु कारयेत्।

वि.५१.३४४

ध्वजस्थानमाविश्य, ध्वजं यानादवरोप्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, अनुमान्य, यन्त्ररज्जुं समादाय, ध्वजं घण्टायुतं 'स्वस्तिदाविशस्पति'रिति बध्नीयात्। आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा स्थित्वा, दण्डाग्रे 'सुपर्णोऽसी'ति यन्त्रेण संयोजयेत्। 'भूरसी'त्यादिना मन्त्रेण ध्वजदण्डस्य मूलं हस्ताभ्यामवलम्ब्य 'ध्वजं प्रतिष्ठापयामी'ति प्रतिष्ठाप्य आसनाद्यैरभ्यर्च्य निवेदयेत्। आसनाद्यैरभ्यर्च्य, पुण्याहं वाचयित्वा, ब्रह्मघोषं च कृत्वा मुद्गान्नं निवेद्य, पानीयाचमनमुखवासं

निवेदयेत्। -- यावत् ध्वजावरोहणं तावद्धविस्त्रिकालं द्विकालमेककालं वा निवेदयेत्। 'जयमत्युच्छ्रितं धन्यं ध्वज'मिति चतुर्भिर्नाममन्त्रैरहरहस्त्रिसन्ध्यं सप्तविंशतिविग्रहैरर्चयेदित्याह मरीचिः।

स.५४.७८ ; क्रि.१४.२५ - २७

प्र.२४.१२४ - १२८, १३० - १५०

ध्वजस्थानं प्रविश्यैव ध्वजमादाय मन्त्रवित्।।

'स्वस्ति दा' इति मन्त्रेण बध्नीयाद्रज्जुना सह।
मन्त्रेण मतिमान् पश्चात्प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः।।

दण्डाग्रे योजयेत्पश्चाच्छङ्खकाहळसंयुतम्।
समाबद्ध्य पुनस्स्निग्धं 'भूरसी'ति जपंस्ततः।।

अभिमन्त्र्य ध्वजं पश्चादासनाद्यैस्समर्चयेत्।
पुण्याहं वाचयेत्पश्चान्मुद्गान्नं तु ध्वजस्य च।।

निवेद्य मुखवासं च प्रणाममपि कारयेत्।
तत्काले मौद्गिकं चान्नं गरुडस्य निवेदितम्।।

ततस्तु तोषयोद्वीशं स्तोत्रैर्ध्यानयुतो गुरुः।।

'नमो नमस्ते पक्षीन्द्र स्वाध्यायवपुषे नमः।
वाहनाय महाविष्णोस्ताराल्यामिततेजसे।।

गरुडाय नमस्तुभ्यं सर्वसर्पेन्द्रमृत्यवे।
वैनतेय महाबाहो महाबल वयोऽधिप।।

विहगेन्द्र नमस्तेऽस्तु समुत्पाटितकल्पक।
आहृतामृतकुम्भाय जननीदास्यमोचिने।।

सुरासुरेन्द्रजयिने नागेन्द्राभरणाय ते।
यदाधारमिदं सर्वं तदाधाराय ते नमः।।

पक्षौ यस्य बृहत्साम रथन्तरमपि द्वयम्।
अक्षिणी चाऽपि गायत्री त्रिवृत्साम शिरस्स्वयम्।।

स्तोम आत्मा नमस्तस्मै वामदेवाङ्गसम्पदे।
नमः प्राणादिवायूनामीशाय गरुडात्मने।।

पक्षीन्द्र पक्षविक्षेपतरङ्गानिलसम्पदा।
निरस्तासुरसन्नाह समरे शत्रुसूदन।।

प्रतिष्ठित पटे तुभ्यं नमः प्रणवमूर्तये।
कर्मणां सिद्धिमाहूतः कुरुष्व विहगेश्वर।।

दोषानपनयास्माकं गुणानावह सर्वशः।
विघ्नानि जहि सर्वाणि आत्मसात्कुरु मामपि।।

स्तुत्वैवं गारुडं मन्त्रं जपेदेकाग्रमानसः।
ध्वजस्यारोहणे यावत् तावन्मूर्त्या विशेषतः।।

त्रिकालं वा द्विकालं वा एककालमथापि वा।
हविस्सम्यङ्निवेद्यैव सप्तविंशतिविग्रहैः।।

पूजयित्वा ध्वजं पश्चात् रात्रौ भूतबलिं क्षिपेत्।
जयम् अत्युच्छ्रयं धन्यं ध्वजं, चेति ध्वजं तथा।।

ध्वजमूले तथेन्द्रादीन् दण्डे बह्माणमित्यपि।
सूर्येन्द्वग्नींस्तु फलकत्रये यष्ट्यां सुदर्शनम्।।

वलये वासुकिं रज्ज्वां त्रिमूर्तीरर्चयेत्ततः।
घण्टायां चैव ब्रह्माणं दर्भदाम्नि सरस्वतीम्।।

इति क्रमेण चावाह्य तन्मन्त्रैरर्चनं चरेत्।
ध्वजारोहणमारभ्य चोत्सवादिदिनादधः।।

सायं प्रातश्च पूजान्ते ध्वजारोहणवद्बलिम्।
शिष्येण गुरुणा चाथ चक्रस्याभिमुखे तथा।।

नित्यं रात्रौ विशेषेण तथा भूतबलिं क्षिपेत्।
वीशामितौ विना धीमान् तीर्थान्तं सर्वरात्रिषु।।

चक्रमेव नयेद्विद्वान् बलिरक्षणहेतवे।
ध्वजावरोहणं यावत् तावन्नित्यं समाहितः।।

त्रिकालं वा द्विकालं वाप्येककालमथापि वा।
पूर्वोक्तेन क्रमेणैव समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

ध्वजस्यारोहणं रात्रावपि कुर्वन्ति केचन।

य.३९.४४ - ४७, ५० - ५४

ध्वजस्थानं प्रविश्यैव ध्वजमादाय मन्त्रवित्।
'स्वस्तिदा' इति मन्त्रेण बध्नीयाद्रज्जुना सह।।

यन्त्रेण मतिमान् पश्चात् प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः।
दण्डाग्रे योजयेत्पश्चाच्छङ्खकाहळसंयुतम्।।

समाबद्ध्य पुनः स्निग्धं 'भूरसी'ति जपन् पुनः।
अभिमन्त्र्य ध्वजं पश्चादासनाद्यं समर्चयेत्।।

पुण्याहं वाचयेत्पश्चान्मुद्गान्नं तु ध्वजस्य च।
निवेद्य मुखवासं च प्रणाममपि कारयेत्।।

ध्वजावरोहणं यावत्तावन्मूर्त्या विशेषतः।
त्रिकालं वा द्विकालं वा एककालमथापि वा।।

हविः सम्यङ्निवेद्यैव सप्तविंशतिविग्रहैः।
पूजयित्वा ध्वजं पश्चाद्रात्रौ भूतबलिं क्षिपेत्।।

ध्वजारोहणमारभ्य चोत्सवादिदिनादधः।
सायमर्चावसानान्ते ध्वजारोहणवद्बलिम्।।

शिष्येण गुरुणा वाऽथ चक्रस्याभिमुखे तथा।
नित्यं रात्रौ विशेषेण तथा भूतबलिं क्षिपेत्।।

वीशामितौ विना धीमान् तीर्थान्तं सर्वरात्रिषु।
चक्रमेव नयेद्वीथ्यां रक्षणाय बलिं तथा।।

ज्ञा.९१.१७४ - १७६

तं ध्वजम् अद्भिः प्रोक्ष्य एकविंशतियमायततालपरिणाहमूले वेणुयुतं वेणुं (?) सङ्गृह्य तद्यष्ट्यामग्रादधः त्रियमे 'स्वस्तिदा'इति ध्वजे बध्नीयात्। पुण्याहान्ते ध्वजदेवमभ्यर्च्य मौद्गिकं हविर्निवेदयेत्। ध्वजावरोहणं यावत्तावद्देवं सप्तविंशतिविग्रहैः नित्यमभ्यर्च्य हविर्निवेदयेत्।

वा.३२

पुण्याहं वाच्य तत्काले ध्वजस्याप्यधिरोहयेत्।
'हविष्मती'ति चोक्त्वा तु 'सुपर्णोसी'ति चोच्चरन्।।
सर्ववाद्यसमायुक्तं तद्ध्वजं चाधिरोहयेत्।

प्रागुत्तरं तु वारुण्यां तद्वीक्षे सर्ववृद्धिदम्।।
वायव्येशान्यवीक्षे तु सर्वधान्याभिवृद्धिदम्।

अन्यास्वाशासु वीक्ष्यं चेन्मरणव्याधिवृद्धिदम्।
एवं संलक्ष्य मतिमान् दिक्फलं सम्परीक्ष्य च।।

उत्सवारम्भदिवसात् पूर्वमेव प्रचोदितम्।
ध्वजस्थं पूजयेद्देवं --------------------।।

पश्चादालयमाविश्य देवदेवं प्रणम्य च।
अधमोत्तममार्गेण स्नपनं कारयेद् बुधः।।

पश्चाद्देवं समानीय तार्क्ष्यस्थानं समाविशेत्।
अष्टोपचारैरभ्यर्च्य घोषयित्वा नियोजयेत्।।

देवदेवं समभ्यर्च्य हविश्चैव निवेदयेत्।

खि.३२. ४८ - ५४, ५६

पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य शान्तादीन् पूर्ववन्न्यसेत्।।

अर्चास्थानं प्रविश्यैव सम्भारानपि सम्भरेत्।
कूर्मपीठे समासीनः पुण्याहमपि वाचयेत्।।

दशदानञ्च कृत्वैव द्विजेभ्यो दक्षिणां ददेत्।
(स्थापितश्चेद्ध्वजः पूर्वं यथाशास्त्रं क्रमेण वै।।
जलेनाभ्युक्षणं कृत्वा ध्वजदण्डं विशोधयेत्।)

'सुपर्णोऽसी'ति मन्त्रेण पटमारोपयेत्सुधीः।
ऊर्ध्वयष्ट्या समारोप्य प्रदक्षिणवशं नयेत्।।

चतुर्दशयमायामामृजुं यष्टिं प्रगृह्य च।
तदग्रात्संव्यपोह्यैव त्रितालं वै विधानवित्।।

पटं तत्रैव बध्नीयात्पाशेन सुदृढेन वै।
नारिकेलयुताग्रञ्च तत्त्वचा कृतरज्जुना।।

तन्तुरज्जुयुतेनापि दर्भरज्ज्वा सवंशया।
यष्ट्याधारत्रये सम्यग्योजयित्वा तु बन्धयेत्।।

ध्वजं पटस्थं गरुडं त्रिषु सन्धिषु पूजयेत्।
द्विकालं मध्यमं प्रोक्तमधमं चैककालिकम्।।

७.२.२५ ध्वजस्थगरुडनिवेदितान्नभक्षणफलम्

स.५४.७९, ८०

ध्वजस्थगरुडस्याथ मौद्गान्नं यन्निवेदितम्।
पुत्रार्थं पिण्डमश्नीयाद्या स्त्री भक्तिसमन्विता।।

पुत्रं सा जनयेच्छ्रेष्ठम् आयुष्मन्तं बलान्वितम्।

वि.५१.३४४ ; य.३९.४८, ४९ ; प्र.२४.१२८ - १३०

वा.३२

तन्निवेद्यं च तच्छेषं पृथक् पिण्डानि कारयेत्।
पुत्रार्थी स्त्रियमाहूय विवाहार्थी तथैव च।।

धनार्थी मृतपुत्री वा रोगी शत्रुजयार्थिनः।
शुचिः समाहितो भूत्वा गरुडं सम्प्रणम्य च।।

पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य स्थित्वा चाग्रे जितेन्द्रियः।
पश्चात्पिण्डं समादाय दत्वा पिण्डं प्रति प्रति।।

यथेष्टकामं स्मृत्वैव गृहीत्वात्र प्रयत्नतः।
'कृतार्थोऽहमि'ति स्मृत्वा भोजयेत्तत्र सन्निधौ ।।

पश्चादाचम्य शुद्धात्मा गरुडं सम्प्रणम्य च।
विपरीतमाचरेदत्र फलं तत्र न विद्यते।।

खि.३२. ५७ - ५९

वीशार्पितं च मुद्गान्नं वन्ध्या या भुञ्जते स्त्रियः।।

तास्सुपुत्रानवाप्यैव भवेयुर्जीवभर्तृकाः।
महाभूतार्पितान्नं च भुञ्जीयाद्योऽपि वा नरः।।

भूतप्रेतपिशाचादिभयान्मुच्येत सोऽनघः।

७.३.२६ ध्वजानुसरणमहिमा

स.५४.८५ - ८७

तत्ध्वजस्यानुयाता ये जनास्ते पुण्यभागिनः।।

शुभेप्सितास्तथा देवमुत्सवेऽनुसरन्ति ये।
अज्ञात्वा विधिमेतं वै कर्तारः सन्ति यत्र वै।।

आधिव्याधिसमायुक्तस्तद्देशश्च भविष्यति।
तस्माज्ज्ञात्वा विधिं सम्यक् आचरन्त्युत्सवं बुधाः।।

७.३.२७ ध्वजारोहणफलम्

स.५४.७५

समुच्छ्रिते ध्वजे तत्र व्याधयोऽप्याधयोऽपि वा।
भयङ्कराणि भूतानि विनश्यन्ति न संशयः।।

७.३.२८ एक-द्वि-त्र्यहोत्सवेषु ध्वजारोहणनिषेधः

क्रि.२६.१९, २०

न ध्वजारोहणं कुर्यात् एकाहे च दिनद्वये।।

दिनत्रयोत्सवे चापि न कुर्यादिति केचन।

प्र.२४.३१ ; स.५४.१२ ; ज्ञा.११.१७६

७.३.२९ ध्वजच्छायालङ्घननिषेधः

प्र.२७.१८१

न लङ्घयेत् ध्वजच्छायां प्रदक्षिणविधिं विना।

७.३.३० ध्वजगरुडे वर्षातपादि बाधे न दोषः

वि.६८.४२१

ध्वजगरुडस्याकाशचारित्वात्तस्य वर्षातपबाधो न दोषाय भवति।

७.३.३१ उत्सवान्तं हविर्निवेदनादीनां विधिः

अ.२९

ध्वजदेवं समभ्यर्च्य त्रिसन्धिं हबिराचरेत्।।

नित्यं रात्रावुत्सवं च द्विसन्धिं चोत्तमो भवेत्।
देवदेवं सुसम्पूज्य पूजां द्विगुणामाचरेत्।।

एवमेवोत्सवं कुर्यात् प्रभूतं च हविर्भवेत्।
नित्यरात्रौ बलिं दद्यात् देवेशं नित्यमर्चयेत्।।

सायं प्रातर्हविर्दद्यात् बलिं चापि सदा क्षिपेत्।
एवमेवं सुसम्पूज्य दिनं प्रति नयेत्क्रमात्।।

घोषणादिदिनादूर्ध्वं तत्तीर्थदिवसादधः।
एवं सर्वदिनेष्वेतत् रात्रौ भूतबलिं क्षिपेत्।।

अहस्स्वेवं बलिं दद्याद्दीक्षाहःप्रभृति बुधः।
चक्रवीशामितैस्सार्धं चक्रेणैकेन रात्रिषु।।

क्रि.१४ २९, ३०

य.३९.५२ - ५४

ध्वजारोहणमारभ्य चोत्सवादिदिनादधः।
सायमर्चावसानान्ते ध्वजारोहणवद्बलिम्।।

शिष्येण गुरुणा वाथ चक्रस्याभिमुखे तथा।
नित्यं रात्रौ विशेषेण तथा भूतबलिं क्षिपेत्।।

वीशामितौ विना धीमान् तीर्थान्तं सर्वरात्रिषु।
चक्रमेव नयेद्वीथ्यां रक्षणाय बलिं तथा।।

★★★

४. आचार्यादिवरणम्

७.४.१ आचार्यशब्दनिर्वचनम्

क्रि.२६.१०६

आचिनोति हि शास्त्रार्थम् आचारे स्थापयत्यपि।
तस्मादाचार्य इत्युक्तः सर्वकार्योपदेशकः।।

७.४.२ उत्सवे वरणीय आचार्यः

प्र.२७.२३८ - २४०

यत्र (येन?) देवालये विष्णुः स्थाप्यते प्रथमं ततः।
तेनैव कारयेत्सर्वमाचार्येणार्चकेन च।।

तदभावे तु तत्पुत्रैः पौत्रैस्तद्वंशजैस्तथा।
तन्नियुक्तैस्तदीयैर्वा पूर्वाभावे परैश्चरेत्।।

अन्यथा क्रियते चेत्तु यजमानो विनश्यति।

७.४.३ उत्सवे आचार्यस्य गर्भदीक्षादोषाभावः

क्रि.२६.२७ - २९

ध्वजारोहणकाले तु आचार्यो गर्भवान् यदि।।

महोत्सवे पवित्रः स्यात् वर्षे वर्षे कृतो यदि।
नित्यकर्म तदाख्यातं गर्भदीक्षा न विद्यते।।

प्रोक्षणाद्यानि कर्माणि नित्यान्यन्यानि चाचरेत्।

७.४.४ आचार्यस्य गर्भदीक्षानियमाः

क्रि.२६.२९ - ३१

गर्भिणीपतिराचार्यः त्रिमासात्प्रभृति द्विजाः।।

श्राद्धान्नं तिलहोमं च दूरयानं प्रतिग्रहम्।
सिन्धुस्नानं गयाश्राद्धं वपनं प्रेतवाहनम्।।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यादिति वै विधिः।

७.४.५ यजमानस्य सपत्नीकत्वनियमाभावः

प्र.२७.२५६, २५७

विधुरे यजमाने तु दीक्षितः पुरुषो भवेत्।
सदारो वाप्यदारो वा दीक्षितः स्यात्कलत्रवान्।।

दम्पती यजमानौ चेदयमभ्युदयो भवेत्।

७.४.६ उत्सवे अपत्नीकस्याचार्यस्य दीक्षानिषेधः

प्र.२७.२५७, २५८

अनग्निमत्यदारे वा गुरौ तं तु न दीक्षयेत्।।

अन्यस्मिन् पदभाजि स्याद् यथासम्भवमादरः।

७.४.७ आचार्यादिषु आशौचवत्सु कर्तव्यक्रमः

य.४७.९२ - ९५

सूतकप्रेतकादौ तु कर्त्रादीनां समागमे।।

पूजयेन्नहि तद्द्रव्यैर्देवब्राह्मणवर्जितैः।

तद्द्रव्यवर्जनेनैव उत्सवं च समाचरेत्।।

हीने चैवोत्सवे शान्तिं पुनरुत्सवमाचरेत्।
आचार्यस्य तथाऽशौचे चोत्सवे च विहीनके।।

आचार्यस्य नियोगेन तस्य शिष्यः समाचरेत्।
पूर्वोक्तशान्तिकं कुर्यात्पुनरुत्सवमाचरेत्।।

७.४.८ उत्सवे आचार्यादीनामाशौचलाभनिषेधः

य.३९.५५, ५६

ध्वजारोहाद्यवरोहान्तमाचार्यस्तु विशेषतः।
आशौचं न लभेद्विद्वान् सूतकं प्रेतकं तु वा।।

तथा पदार्थिनस्सर्वे यजमानस्य तस्य च।
गुरोर्नैवोत्सवार्थं वा भविष्यत्यघमन्यथा।।

प्र.२५.२२ ; वि.५२.३४६

प्र.२७.२५८, २५९

वैधुर्यसम्भवे त्वेषां मध्ये दुष्यन्ति नैव ते।।

वत्सराशौचमितरच्चाशौचं न प्रवर्तते।
मातापित्रोर्मृतौ यत्तु प्रोक्तमभ्युदये पुनः।।

क्रि.२६.१५३ - १५७

उत्सवार्थं तु देवस्य प्रतिष्ठार्थमथापि वा।
कृतेऽङ्कुरार्पणे पूर्वं तत्तत्कर्मावसानतः।।

नैवाशैचं गुरोर्विद्यात् सूतकं प्रेतकं तु वा।

वृतानामृत्विजां तत्तत्कर्मारम्भात्परं न हि।।

तत्तत्कर्मावसानान्तम् इति पूर्वजशासनम्।
जात्युक्ताशौचभाजः स्युः क्षत्रियाद्याश्च सर्वशः।।

मन्त्रवद्वरणं तेषां नास्ति दीक्षा च नान्यतः।
शूद्राणामपि भक्तानां क्षत्रियाणां विशामपि।।

देवकार्याभियुक्तानां नास्त्येवाशौचलाघवम्।

७.४.९ उत्सवे आचार्यादीनां निषिद्धकालेऽपि क्षौरकर्मानुमतिः

क्रि.२६. पृ.३१५

उत्सवार्थं तु देवस्य प्रतिष्ठार्थमथापि वा।।

तद्दिनेष्वर्धरात्रे तु यदीच्छेदुत्सवं नृपः ।
आचार्यस्यर्त्विजां चापि क्षौरकर्म विधीयते।।

अर्धरात्रेऽपि कार्यं स्यादिति शातातपोऽब्रवीत्।
देवकार्ये न दोषः स्यादिति पूर्वजशासनम्।।

७.४.१० आचार्यादीनामलङ्कारावश्यकता

प्र.२५.१०, ११

अलङ्कुर्याच्च गन्धाद्यैर्धूपदीपादिभिस्तथा।।

नववस्त्रोत्तरीयाद्यैस्तथा पञ्चाङ्गभूषणैः।

७.४.११ पञ्चाङ्गभूषणानि

प्र.२५.११ - १४

[1] पञ्चाङ्गभूषणं वक्ष्ये यथा कुर्यादतन्द्रितः।।

दशनिष्कप्रमाणेन कुण्डलाभरणं पृथक्।
षण्णिष्कमानं कटकम् अङ्गदं चाङ्गुलीयकम्।।

एकविंशतिनिष्काढ्यं कटिसूत्रं सलक्षणम्।
तदर्धांशप्रमाणेन ग्रीवालङ्करणं पृथक्।।

अष्टनिष्कप्रमाणेन यज्ञसूत्रं च कारयेत्।
अनेन विधिना कुर्यात् गुरोरर्धार्धमृत्विजाम्।।

७.४.१२ आचार्यादिवरणम्

प्र.२५.१ - ३

आरम्भदिवसात्पूर्वं यजमानो मुदान्वितः।।

पूर्वोक्तगुणसम्पन्नं वरयित्वा गुरुं तथा।
द्विगुणाराधनायैकम् एकं कुम्भार्चनाय च।।

होमार्थं बलिदानार्थं तथा स्थानार्चनाय च।
वृणेत्पदार्थिनः पञ्च तावतः परिचारकान्।।

वि.५२.३४५, ३४६

1.कर्ण-कर-कटि-ग्रीवा-वक्षोरूपपञ्चाङ्गानाम् भूषणानीमानि। करे अङ्गुलीय- कवलयांगदानि त्रीणि धार्यन्ते।

वा.३२

उत्सवारम्भदिवसे यजमानस्तु भक्तिमान्।।

पदार्थपञ्चकं स्मृत्वा वरयेदुक्तमार्गतः।
होमार्थं वरयेदेकं होतारं च तथा पुनः।।

अलङ्कारार्थमेकं स्यात् कुम्भदेवार्चनार्थकम्।
बल्यर्थमेकमेवं स्यात् तत्तत्कर्म नियोजयेत्।।

निष्कृतिश्चावरोपणं यागशालाप्रवेशनम्।
---------------- तीर्थं चैवावरोपणम्।।

पुष्पायागं विशेषेण गुरुणा कारयेत्स्वयम्।
तदभावे तु पुत्रस्य पुत्राभावे तु पौत्रके।।

तदभावे तु शिष्यस्य चान्यमाचार्यमाहरेत्।
अङ्कुरं प्रतिसरं चैव ----------------।।

गुरुं देवसमं दृष्ट्वा पूजयेच्चैव भक्तिमान्।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरोर्हीनं न चाचरेत्।।

७.४.१३ यजमानकर्तृकगुरुप्रार्थना

स.५५.१६ - १९

उत्सवादि दिने प्राप्ते मध्याह्ने च विशेषतः।।

यजमानोऽप्यलङ्कृत्य नववस्त्रादिभिर्गुरुम्।

पूजयित्वाऽर्चकादींश्च पूजयेच्च स्वशक्तितः।।

तानेवमुक्त्वा याचेत 'यूयं भक्त्या मुदा युताः।
अमुमुत्सवयज्ञं च कारयध्वं हरेः प्रभोः।।

अविघ्नेनैव कृत्वा मे प्रसादः क्रियता'मिति।

प्र.२५.४ ; खि.३२.१७९, १८०

७.४.१४ आचार्याभावे उत्सवप्रतिषेधः

क्रि.२६.१०५

यथोक्ताचार्यहीने तु नारभेतोत्सवं हरेः।।

७.४.१५ आचार्यादिभिरनुसरणीयाः नियमाः

वि.५२.३४६

उत्सवादिदिने प्रभाते स्नात्वा आचार्यो यजमानयुतः प्रथमदिनोत्सवाद्यवभृथान्तं हविष्याशी अनन्यतत्परो नववस्त्रोत्तरीयाभरणयुतः पुरुषसूक्तपूर्वमरुण-नारायणाद्यष्टाक्षरपारायणं कुर्यात्।

प्र.२५.२०, २१

ततः प्रभृति सर्वे ते शुद्धदन्तनखास्तथा।
हविष्यभोजिनो दान्तास्त्रिकालस्नायिनोपि च।।

जितेन्द्रिया भवेयुस्ते तथाऽधश्शायिनोऽपि च।
स्त्रीशूद्राभ्यामसंभाष्य नारायणपरायणाः।।

७.४.१६ भगवद्यागादिष्वधिकारिणः

ज्ञा.९३.१८२

एतस्मिन् नित्याग्निहोत्रे यजने चातुर्वर्ण्येषु ब्राह्मणाद्याः त्रैवर्णिकाः शस्ताः। चतुर्थः शूद्रो अनुलोमोऽपि सर्वस्य नेतारं राजानं यजमानं सङ्कल्प्यैव कारयेत्। प्रतिलोमानामन्तरालानां व्रात्यानाञ्च नैवाधिकारः इति काश्यपः।

७.४.१७ शुध्यर्थं पञ्चगव्यप्राशनम्

प्र.२५.८ - ११, १५, १६

यजमानोऽपि धर्मात्मा नित्यकर्म समाप्य च।।

देवालयं प्रविश्यैव पुण्याहं कारयेत्ततः।
श्रीवैखानससूत्रोक्तमधुपर्कविधानतः।।

आचार्यमृत्विजश्चैव सम्पूज्य विधिना ततः।
अलङ्कुर्याच्च गन्धाद्यैः धूपदीपादिभिस्तथा।।

नववस्त्रोत्तरीयाद्यैः तथा पञ्चाङ्गभूषणैः।

आचार्यः प्रोक्ष्य चात्मानं यजमानमथार्त्विजः।
प्राश्नीयात्पञ्चगव्यं च पदार्थिभ्यश्च सादरम्।।

यजमानाय दद्याच्च मन्त्रपूर्वं विशेषतः।

७.४.१८ शुध्यर्थं कूश्माण्डहोमाचरणम्

वा.३२

अङ्कुरार्पणकादूर्ध्वं आरम्भदिवसादधः।

कूश्माण्डहोममब्जाग्नौ कारयेद् गुरुरत्वरः।।

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च श्रीभूसूक्तमतः परम्।
महाव्याहृतिसंयुक्तं यद्देवादि चतुष्टयम्।।

नारायणाय विद्महेति ततः षड्भिश्च वैष्णवैः।
समिदाज्येन चरुणा यजेद्ध्यानसमायुतम्।।

नवाहं चैव सप्ताहं पञ्चाहं त्र्यहमेव वा।
एकाहं वा यजेत्तत्र किल्बिषस्यानुरूपतः।।

यजमानस्य शुद्ध्यर्थं आचार्यस्य विशेषतः।
ऋत्विग्भिः पावनार्थाय कूश्माण्डं प्राहुने(प्राशये?) त्सुधीः ।।

पश्चाद्देवस्य देव्योश्च यागदीक्षां समाचरेत्।

प्र.२५.१६ - १८

ततः पद्माग्निमाधाय परिषिच्य च पावकम्।।

'यद्देवादि' चतुस्सूक्तान्याज्येन जुहुयाद्गुरुः।
वैश्वानरेण सूक्तेन चोपतिष्ठेद्धुताशनम्।।

क्षपयित्वा ततः पापं कर्मार्हास्ते भवन्त्यतः।
कूश्माण्डहोम इत्युक्तः सर्वपापप्रणाशनः।।

७.४.१९ उत्सवकरणाय देवानुमतिप्रार्थना

वा.३२

देवदेवं समभ्यर्च्य हविरन्नं च पूजयेत्।।

पानीयमुखवासान्तं दत्त्वा देवमनुस्मरन्।
आचार्यो यजमानश्च देवदेवं प्रणम्य च।।

'अमुमुत्सवयज्ञस्य (ज्ञं तु ?) कारय त्वं हरे प्रभो।'
इत्यनुज्ञाप्य देवेशं प्राथयेत पुनः पुनः।।

७.४.२० परिचारककर्मनियोजनम्

य.४०.४

परिचारकान् समाहूय स्वस्वकर्म निवेदयेत्।

प्र.२४.१७०

★★★

५. विष्णोरुत्सवे देवतान्तरोत्सवनिषेधः

७.५.१ प्रवृत्ते विष्णोरुत्सवे देवतान्तरोत्सवनिषेधः

य.४०.११ - १३

प्रवृत्ते चोत्सवे विष्णोः सौम्यमार्गेण वास्तुषु।
अन्यदेवोत्सवं तत्र नाचरेच्चेद्विनश्यति।।

अस्मिन्देवोत्सवे यागे तद्वास्तुषु विशेषतः।
सङ्कल्प्य चोत्तरां वेदिं प्रवृत्तेऽन्यानि नाचरेत्।।

यदि (चोत्सव) चेत्सर्वनाशः स्यात्कर्त्ता भर्ता विनश्यति।
तस्मात्परिहरेद्धीमान् तीर्थान्तं तेषु वास्तुषु।।

प्र.२४.१७७ - १७९

स.७९.७, ८

सौम्यस्य देवदेवस्य चोत्सवो यत्र वर्तते।
अन्यदेवोत्सवं तत्र न कुर्यादिति शासनम्।।

तस्मिन् ग्रामेऽन्यदेवानामुत्सवं कुरुते यदि।
उत्सवो निष्फलो ज्ञेयस्सम्भवन्त्यशुभानि च।।

वा.३४

खि.३२.१७६, १७७

यत्रैव क्रियते विष्णोरुत्सवस्सर्वशान्तिदः।।

तस्मिन्देशेऽन्यदेवानामुत्सवं नैव कारयेत्।

वि.५४.३६२

हरेर्देवेशस्योत्सवे प्रवृत्ते तद्वास्त्वङ्गानां देवानाम् उत्सवं न कारयेत्। अन्यदेवोत्सवे प्रवृत्ते सौम्यमूर्तेर्हरेरुत्सवो न दोषाय भवेत्। नराः कल्याणं न कुर्युः।

अ.२९

सौम्ये सौम्योत्सवं केचिदाग्नेयं सर्वदा न वै।।

तस्य मध्ये तथा शैवमाचरेद्यदि नश्यति।
मोहाच्चेत्सर्वनाशः स्यात् तावुभौ सुकृतावपि।।

नश्यतो यजमानेन सह ग्रामो नृपस्तथा।

क्रि.२६.१७७

स.५६.४५ - ४७

सौम्यस्य देवदेवस्य प्रवृत्ते चोत्सवे हरेः।।

अन्यदेवोत्सवं तत्र न कुर्यादिति शासनम्।
उत्सवं यदि कुर्यात्तु ग्रामे तत्रान्यदैवतम्।।

उत्सवौ निष्फलौ स्यातामशुभाश्च भवन्ति च।

७.५.२ प्रवृत्ते विष्णोरुत्सवे मनुष्योत्सवनिषेधः

स.५६. ४७, ४८

देवोत्सवे प्रवृत्ते तु मनुष्यस्योत्सवस्तदा।।

तस्मिन् ग्रामे न कर्तव्यः कुर्याच्चेत् स विनश्यति।

स.७९.२, ३

मातृध्वजं समारोप्य ज्येष्ठायाश्च ध्वजं तथा।

तथा वृषध्वजं वापि विष्णुराजध्वजं तथा।।

बौद्धध्वजादीनारोप्य ग्राममध्ये विशेषतः।

विष्णुध्वजं न कुर्वीत सर्वशास्त्रेषु निश्चयः।।

वा.३४

७.५.३ उत्सवादौ गृहेषु शुभकर्मनिषेधः

खि.३२.१७७, १७८

देवदेवप्रतिष्ठादिदेवकार्ये महोत्सवे।

न कुर्युः शुभकर्माणि गृहेषु ग्रामवासिनः।।

यदि कुर्युः प्रमादाद्वै न सुखं प्राप्नुयुर्ध्रुवम्।

क्रि.२६. १७६ ; स.७९.१

७.५.४ उत्सवे ग्रामवासिनां काम्यनैमित्तिकयोर्निषेधः

प्र.२४.१७५, १७६

तद्ग्रामवासिनस्सर्वेऽलङ्कृताऽनन्यतपराः।

नैमित्तिकादिकं हित्त्वा ध्यायेयुर्मनसा हरिम्।।

तद्ग्रामसीमन्यन्तस्था नित्यकर्मक्रियां विना।

नैमित्तिकानि काम्यानि तीर्थान्तं नाचरेद्बुधाः।।

य.४०.९, १०

अ.२६

[अत्र नित्यहोमं द्विजाः सर्वे कुर्युरित्यधिकं दृश्यते।]

७.५.५ उत्सवमध्ये ग्रामान्तरगमननिषेधः

क्रि.२६.१७८, १७९

आरोपिते ध्वजे विष्णोरुत्सवार्थं विशेषतः।
उत्सवावभृथात्पूर्वं सर्वे तद्ग्रामवासिनः।।

अन्यत्र यदि गच्छन्ति भवन्ति व्याधयो ध्रुवम्।
भवन्ति नैव तद्ग्रामवास्तुबाह्ये निवासिनाम्।।

ज्ञा.९१.१७६

प्र.२४.१५० - १५२

उत्सवारम्भदिवसात्तत्र ये ग्रामवासिनः।।

अन्यकार्यसमासक्ता न गच्छेयुः स्थलान्तरम्।
गच्छेयुरथ वा तीर्थे निवर्तेयुरसंशयम्।।

बहिर्वीथ्यां तु तद्ग्रामे जनास्सर्वे तथैव च।
तावान्न तेषां निर्बन्धस्समीपस्थेषु स स्मृतः।।

य.३९.५७

खि.३२.पृ.४२९

उत्सवारम्भकाले तु ग्रामस्थाः ग्रामवासिनः।
अन्यत्र यदि गच्छेयुः कार्यार्थं शुभकाङ्क्षिणः।।

प्रतिगच्छेयुरेवात्र अर्वाक् तीर्थदिनात्ततः।

७.५.६ क्वचित् युगपदुत्सवानुमतिः

वा.३४

अन्यवास्तुगतानां च राजधान्यां तथैव च।

महाग्रामे च पौराणे नक्षत्रे सन्निकृष्टके।।

सर्वेषाम् उत्सवं कुर्यात् दोषो नास्ति न संशयः।
श्रद्धावित्ते च सम्पन्ने उत्सवं शीघ्रमाचरेत्।।

काल्याश्च इतरस्याश्च ग्रामे चोत्सवमाचरेत्।

क्रि.२६.१७३ - १७५

उत्सवे क्रियमाणे तु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
तस्मिन्ग्रामेऽन्यदेवानां न कुर्यादुत्सवं पुनः।।

अन्यवास्तुगतानां च न दोषश्चोत्सवे भवेत्।
आरोपिते ध्वजे विष्णोरुत्सवार्थं तु तत्र वै।।

अर्वाक् तदवसानात्तु प्रतिष्ठां नाचरेत् बुधः।
तदालयोत्सवाङ्गांश्च स्थापयेदिति केचन।।

७.५.७ निमित्तोत्सवानां पूर्वापरीभावः

य.३८.५ - १०

ग्रामादौ चोत्सवः स्याच्चेत्क्रमेणैव च कारयेत्।
तस्मादुत्पातशान्त्यर्थमादौ काल्युत्सवं क्रमात्।।

अन्येषां क्रूरदेवानां शिष्टभूतगणस्य च।
शान्त्यर्थं कारयेत्पश्चाच्छास्त्रोक्तं शङ्करोत्सवम्।।

विशस्तिगणशान्त्यर्थं सौम्यमार्गेण वास्तुषु।
चक्रसेनेशसंयुक्तं कुर्याद्दुर्गोत्सवं पुनः।।

सर्वेषामपि देवानां मुनीनामपि सर्वशः।

पितॄणां च ग्रहाणां च पत्नीनामपि सर्वशः।।

द्विजानामपि शान्त्यर्थं लोकानामपि सर्वशः।
पुष्ट्यर्थं कारयेत्पश्चाद्देवेशस्योत्सवं क्रमात्।।

अन्यथा चेद्विनाशः स्यात्सर्वेषां न च संशयः।
तस्मात्परिहरेद्विद्वान् ग्रामादौ च विशेषतः।।

प्र.२४.९ - १३

७.५.८ ग्रामादौ रुद्रोत्सवानन्तरं विष्णूत्सवविधिः

स.५६. ४८, ४९

अन्येषां क्रूरदेवानां ग्रामे यत्रोत्सवे कृते।
सौम्यमूर्तेर्हरेस्तत्र कारयेदुत्सवं पुनः।।

देवोत्सवे हरेर्दृष्ट्या वर्धन्ते सर्वसम्पदः।

अ.२६

ग्रामादौ चोत्सवं कुर्यात् पूर्वं रुद्रोत्सवं चरेत्।
पश्चाद्विष्णूत्सवं कुर्यात् राजराष्ट्रविवर्धनम्।।

तत्र रुद्रोत्सवं कुर्यात् विष्णोर्वै उत्सवं विना।
तद्ग्रामस्य तु नाशः स्यात् कर्ता भर्ता विनश्यति।।

७.५.९ उत्सवालङ्काराणामन्योन्यसङ्करनिषेधः

स.७९. ४ - ६

रुद्रादिक्रूरदेवानां ग्रामे पूर्वकृतोत्सवे।
तद्योग्यानप्यालङ्कारांस्तोरणादीन् व्यपोह्य च।।

अन्यैस्सौम्यैरलङ्कारैरलङ्कुर्यात् समाहृतैः।
वैखानसविधानेन विष्णोरुत्सवमाचरेत्।।

अन्योन्यसङ्करे प्राप्ते विनश्यति न संशयः।
अन्येषाम् उत्सवं पूर्वं कुर्याद्विष्णोरनन्तरम्।।

स.७९.१० - १३

अङ्कुरैश्च पताकैश्च छत्रैश्चापि ध्वजैरपि।
तालवृन्तैश्च पिञ्छैश्च पात्रैरन्यपरिच्छदैः।।

यात्रायानाद्यलङ्कारवस्त्रैर्वाप्यन्यभूषणैः।
अन्यदेवार्पितैरत्र प्राप्ते सौम्ये च सङ्करे।।

ग्रामोऽग्निना भवेद्दग्धो नराश्च व्याधिपीडिताः।
वीर्यनाशस्तपोनाशस्तद्ग्रामश्च विनश्यति।।

विष्णोरुत्सवकाले तु तस्मादन्योत्सवं त्यजेत्।

वा.३४

रुद्राद्यन्यदेवानां ग्रामे पूर्वं कृतोत्सवे।
तत्तद्वीथीष्वालङ्कारदर्भमालाश्च तोरणाः।।

कदलीक्रमुकैश्चान्यैः पताकाभिर्ध्वजैर्युतम्।
एतान्सर्वान् व्यपोह्यैव कृत्वा तद्ग्रामशान्तिकम्।।

सौम्योत्सवञ्च कर्तव्यं सर्वसम्पत्समृद्धिदम्।
सर्वत्रैवोत्सवं कुर्यात्सर्वशास्त्रस्य निश्चयः।।

अज्ञानादर्थलोभाद्वा अथवा वैरकारणात्।
अनुक्तालङ्कृते ग्रामे यदि सौम्येत्सवं कृतम्।।

राज्ञो राष्ट्रस्य ग्रामस्य महादोषो भवेद् ध्रुवम्।

वा.३४

काल्याश्च इतराद्याश्च ग्रामे चोत्सवमाचरेत्।
तत्तद्वीथीष्वलङ्कार दर्भमालादितोरणम्।।

व्यपोह्यैव च तत्सर्वं पुनस्सौम्योत्सवं चरेत्।
तोरणैर्दर्भमालाभिः कदली क्रमुकैर्युतम्।।

अङ्कुरैश्च पताकैशच छत्रैश्चापि ध्वजैर्युतम्।

७.५.१० वाद्यसांकर्यानुमतिः

वा.३४

शङ्खभेर्यादिवाद्यैश्च शृङ्गकाहलकादिषु।।

अन्योन्यसङ्करं कुर्यात् दोषस्तत्र न विद्यते।

★★★

६. अङ्कुरार्पणम्

७.६.१ उत्सवे अङ्कुरार्पणकालः

वा.३२

आरम्भदिवसात् पूर्वं पञ्चमे वाऽङ्कुरार्पणम्।

वा.३२

प्र.२४.१८०

उत्सवादि दिनात्पूर्वं सप्तमे पञ्चमेऽथवा।
संस्नाप्य देवदेवेशमङ्कुरार्पणमाचरेत्।।

य.४०.१४

वि.५२.३४६

उत्सवं यद्दिने कर्तुमुद्योगः तद्दिनात्पूर्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे तृतीये वाहनि अङ्कुरार्पणं कुर्यात्।

ज्ञा.९२.१७७

तीर्थदिनात् पूर्वं नवमे सप्तमे पञ्चमे त्र्यहे वा रात्रौ सुमुहूर्ते पूर्वोक्तेन विधिनाङ्कुरानर्पयेत्।

खि.३२.८४, ८५

तीर्थोक्तदिवसात्पूर्वं नवमे वाथ सप्तमे।।

पञ्चमेऽहनि वा कुर्यादेवमेवाङ्कुरार्पणम्।

क्रि.१४.३६ ; य.४०.२६ - ३४

स.५५.३७ ; वा.३२ ; अ.२९

य.४७.४३ - ४५

नवाहं वाथ सप्ताहं [1]द्विधा चोत्सव उच्यते।।

[2]तयोरुत्सवयोरादौ रात्रौ तीर्थाङ्कुरार्पणम्।
अन्येषां चोत्सवानां तु चोत्सवादिदिनं विना।।

तीर्थस्योक्तदिनात्पूर्वं नवमे वाऽङ्कुरार्पणम्।

य.३८.२२

घोषणादिदिनात्पूर्वं कारयेदङ्कुरार्पणम्।।

प्र.२४.३२

ज्ञा.९१.१७३

[3]तत्पूर्वं अङ्कुरानर्पयित्वा

७.६.२ अङ्कुरार्पणस्थानम्

खि.३२.८३, ८४

आलयस्योत्तरे पार्श्वे प्रथमावरणे क्रमात्।
अङ्कुरानर्पयित्त्वा तु उत्सवारम्भमाचरेत्।।

उत्तमं मध्यमं वापि कारयेदुत्सवं ततः।

य.४०.३५

---

1. पाठान्तरं - पञ्चाहं त्रिविधोत्सवः।
2. उत्सवस्यादिरात्रौ तु अङ्कुरार्पणमाचरेत्।।
3. ध्वजारोहणात्

७.६.३ अङ्कुरार्पणार्थं मृत्सङ्ग्रहणम्

वि.५२.३४६, ३४७

[1]सायाह्ने यजमानेन आचार्यः शिष्यैस्सार्धं वस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य, चक्रवीशशान्तान् सप्तविंशतिविग्रहैरभ्यर्च्य, अलङ्कृत्य, यानमारोप्य, शिरसा धारयन् तीर्थाङ्कुरार्थं मृत्सङ्ग्रहणार्थं भक्तानां ब्राह्मणानां शिरोभिः पालिकादीन् धारयन् वस्त्रमाल्यालङ्कृतं खनित्रं चानीय, सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतं 'विष्णुर्मां रक्षत्वि'ति अग्रतो गच्छेत्।

आलयाद् ग्रामाद्वा प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशां गत्वा, संशोध्य, उपलिप्य, तस्मिन् भूलोकवद्वर्तुलमुल्लिख्य, तन्मध्ये महीदेवीं ध्रुवबेरस्य बाहुसमां स्तनान्तां वा ऊर्ध्ववक्त्रामैशान्यां न्यस्तमौलिकां, नैर्ऋत्यां न्यस्तपादां, दक्षिणमाकुञ्च्य वामं प्रसार्य शयानां, द्विभुजां, धृतोत्पलदक्षिणहस्ताम् ऊरुप्रसारितवामहस्तां, यथालाभाभरणाम्बरान्वितां नवतालमानेन कल्पयित्वा, 'आपो हि ष्ठा'द्यैरभ्युक्ष्य, एकादशोपचारैरभ्यर्च्य, तामनुमान्य, ललाटे बाह्वोः स्तनयोर्वा 'मेदिनी'मिति मन्त्रेण 'त्वां खनामी'ति आचार्यः प्राङ्मुखं उदङ्मुखो वा खनित्वा, हेमादिपात्रे मृदं गृहीत्वा, वस्त्रैराच्छाद्य, तत्क्रमेण ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य, देवालयं प्रविश्य, अङ्कुरार्पणस्थाने मृदं सन्यस्य, विधिना अङ्कुरार्पणं कारयेत्।

खि.३२.६० - ८४

उत्सवादिदिने विद्वान् अपराह्ने यथाक्रमम्।

---

1. सायाह्ने - उत्सवादिदिने सायाह्ने इत्यर्थः।

मृत्तिकाग्रहणं कुर्यादङ्कुरार्थं विशेषतः ।।

एतत्पूर्वन्तु मध्याह्ने देवेशस्नपनं चरेत्।
सायं नित्यार्चनान्ते तु आचार्यो देवसन्निधौ ।।

स्वर्णादिपात्रे सन्न्यस्य द्विप्रस्थं तण्डुलं कुशम्।
नालिकेरञ्च ताम्बूलं निष्कं सौवर्णदक्षिणाम् ।।

नी 'त्वोत्सवं कुरुष्वे'ति यजमानेन पूजितः।
आचार्यस्सुप्रसन्नात्मा 'प्रीयतां भगवा' निति ।।

प्रार्थनासूक्तमुच्चार्य देवेशं प्रणमेत्तदा।
शिष्यहस्ते ददेत्पात्रं चक्रशान्तौ समानयेत् ।।

पूर्वोक्तां दिशमुद्दिश्य गच्छेत्सूक्तजपैस्सह।
आचार्यस्साधनैर्युक्तः शिष्येण सहितो व्रती ।।

गोमयेनोपलिप्ते तु पुण्याहजलपाविते।
संस्थाप्य देशे शान्तादीन् पुण्याहं वाचयेत्पुनः ।।

ध्वजतूर्यादिकान् सर्वान् पुरस्कृत्य ततो व्रजेत्।
प्राच्यां सर्वसमृद्धिस्स्यात् आग्नेयां धान्यनाशनम् ।।

याम्ये जनविनाशः स्यात् नैर्ऋत्यां धननाशनम्।
अनावृष्टिश्च वारुण्यां राजकोपश्च पावने ।।

सौम्ये पुत्रसमृद्धिस्स्यादैशान्यां सुखदं भवेत्।
एतासां तु दिशां मध्ये प्रशस्तास्स्युरथान्तराः ।।

नवतालेन मानेन वर्तुलां कल्पयेद् भुवम्।
वाल्मीक्या मृत्स्नया पञ्चवर्णैस्सम्यगलङ्कृताम्।।
समालिखेत्तत्र देवीं हरिणीं हरिवल्लभाम्।
ऊर्ध्ववक्त्रां च शयितां ऐशान्ये न्यस्तमस्तकाम्।।

नैर्ऋतन्यस्तपादाब्जां मेदिनीं परिकल्पयेत्।
पुष्पादिना समभ्यर्च्य प्रोक्षणैः प्रोक्षणं चरेत्।।

'उद्धृतासि वराहे'ति वराहं भावयेद् गुरुः।
एकादशोपचारैश्च भूसूक्तेनार्चयेत्क्रमात्।।

तत्पूर्वे वीशमभ्यर्च्य दक्षिणे चक्रमर्चयेत्।
वस्त्रेण भूषणैर्माल्यैर्गन्धैर्देवीं च भूषयेत्।।

ततोऽनुज्ञाप्य तां देवीं तदङ्गे मृदमाहरेत्।
ललाटे सर्वदोषघ्नं बाह्वोर्बहुसुवर्णदम्।।

स्तनद्वये कुलवृद्धिः जठरे सर्वसम्पदः।
अधःकाये मृदं तत्र नाहरेत कदाचन।।

एवं ज्ञात्वा विधानेन मेदिनीं मनसा स्मरन्।
'त्वां खनामी'ति चोक्त्वा तु खनित्रं घनमाहरेत्।।

उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां खनित्रेण खनेद् भुवम्।
महीं देवीमनुज्ञाप्य तालनिम्नं तु खानयेत्।।

अपोह्योर्ध्वगतां मृत्स्नां तदधोभागगां मृदम्।

उच्चरन् वैष्णवान् मन्त्रान् शुद्धपात्रे तु सङ्ग्रहेत्।।

सौवर्णे राजते वापि ताम्रे कांस्येऽथ मृण्मये।
चक्रशान्तौ समभ्यर्च्य अपूपांश्च निवेदयेत्।।

पश्चाद् गन्धांश्च ताम्बूलं दक्षिणां च विशेषतः।
दद्यादाचार्यपूर्वेभ्यो द्विजेभ्यो देवसन्निधौ।।

सर्ववाद्यसमायुक्तो मृदमादाय वाहने।
शिरसा धारयित्वा वा पुरस्ताच्चक्रशान्तयोः।।

ग्रामप्रदक्षिणं नीत्वा देवालयमुपाव्रजेत्।
आलयस्योत्तरे पार्श्वे प्रथमावरणे क्रमात्।।

अङ्कुरानर्पयित्वा तु उत्सवारम्भमाचरेत्।

वा.३२

आरम्भदिवसात्पूर्वं पञ्चमे वाङ्कुरार्पणम्।
तद्दिने चापराह्ने तु गरुडं समलङ्कृतम्।।

गच्छेत् मृद्ग्रहणार्थाय शिष्यस्य शिरसि धारयेत्।
सुवर्णं रजतं ताम्रं कांस्यपात्रमथापि वा।।

पात्रं खनित्रं सङ्गृह्य शिरस्युपरि धारयेत्।
'विष्णुस्त्वां रक्ष'मुच्चार्य गमयेदग्रतः क्रमात्।।

साङ्कुरैः पालिकैः ग्राह्यं तस्याग्रे शिरसि न्यसेत्।
ग्रामाद्बहिर्गते चैव ऐशान्यं देशमाश्रयेत्।।

अथवा सौम्यदेशे तु अन्यद्देशं न शस्यते।
तत्र स्थानं च सम्प्रोक्ष्य 'दधिक्राव्ण'मुच्चरन्।।

भूरूपं तु तथा लेख्यं 'भूमिर्भूम्ने'ति च ब्रुवन्।
ऐशान्यां च शिरोभागं नैर्ऋत्यां पादमालिखेत्।।

ऊर्ध्वे मुखं प्रदृश्यैव रूपं तत्रैव लेखयेत्।
पुष्पगन्धादिनाभ्यर्च्य स्मृत्वा देवीं प्रणम्य च।।

खनित्रमादाय तत्काले वराहं मनसा स्मरेत्।
'त्वां खनामी'ति मन्त्रेण मृदं सङ्गृह्य बुद्धिमान्।।

ललाटे बाहुदेशे तु हृत्कट्यां तु तथैव च।
स्तनपार्श्वे खनित्वा तु अन्यदेशे न खानयेत्।।

'मेदिनी'ति च मन्त्रेण मृदं सङ्गृह्य बुद्धिमान्।
पात्रमध्ये सुसंन्यस्य पूर्ववच्छिरसि न्यसेत्।।

पश्चाद्देवीं ततोद्वास्य अवटं तत्र पूरयेत्।
अग्रतो गमयेत्पश्चात् ग्रामादीनां प्रदक्षिणम्।।

आलयं सम्प्रविश्यैव प्रदक्षिणमथाचरेत्।
पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य गरुडं सम्प्रणम्य च।।

यथोक्तस्थानमाविश्य अर्चयित्वाष्टविग्रहैः।
पश्चान्मृदं गृहीत्वैव तीर्थार्थं चाङ्कुरार्पणम्।।

उक्तवन्मृच्च गृह्यैव नवाधिकदिनं यदि।
यावत्तीर्थदिनात्पूर्वं नवमे सप्तमेऽथवा ।।

पञ्चमेऽहनि वा कुर्याद्विधिना चाङ्कुरार्पणम्।
(चषके वान्यपात्रे वा संचयेद्देशिकोत्तमः।)

प्र.२५.२३ -४३

स.५५.२० - ३७

तीर्थस्याङ्कुरमुद्दिश्य कुर्यान्मृद्ग्रहणं पुनः।।

सायाह्ने तत्र देवेशं विष्वक्सेनं च भक्तितः।
चक्रं च गरुडं चापि सप्तविंशतिविग्रहैः।।
अर्चयित्वा विधानेन देवदेवं प्रणम्य च।
चक्रं च विष्वक्सेनं च वस्त्रमाल्यादिभूषणैः।।

अलङ्कृत्यैव तच्चक्रं यानेनैव करेण वा।
संनयेद्विष्वक्सेनं च पश्चाद्यानेन संनयेत्।।

वाद्यघोषणसंयुक्तं छत्रपिञ्छादिसंयुतम्।
हस्तेन शिरसा वाऽथ नयेन्मृद्ग्रहणाय तौ।।

तस्यैवानु खनित्रं च वस्त्रपुष्पैरलङ्कृतम्।
पालिकाश्छिद्रकुम्भांश्च भक्तैरेव ततो नयेत्।।

उदीचीं वाप्यथैशानीं प्राचीं वा यदि संव्रजेत्।

तत्र मृद्ग्रहणं सर्वं सुखायैव नृणां भवेत्।।

अन्यासु दिक्षु गच्छेच्चेत् सर्वदुःखाय वै भवेत्।
ग्रामस्य वास्तुनो बाह्ये गत्वा देशे मनोरमे।।

चक्रं च विष्वक्सेनं च प्राङ्मुखं स्थापयेत् पुनः।
प्रमुखे चोपलिप्यैव दशतालक्रमेण वै।।

मेदिनीमूर्ध्ववक्त्रां तामैशान्ये न्यस्तमौलिकाम्।
नैर्ऋते न्यस्तपादां च कल्पयेत्तद्विधानतः।।

एकादशोपचारेण देवीमभ्यर्च्य मन्त्रतः।
पुण्याहं वाचयेत्तत्र ब्रह्मघोषसमायुतम्।।

'मेदिनी देवी'त्युच्चार्य मेदिन्यां मुखदेशतः।
तद्बाह्वोः स्तनयोर्मध्ये जठरे वा मृदं हरेत्।।

मुखे चेत् सर्वदोषघ्ना बाह्वोर्बहुसुवर्णदा।
स्तनयोः कुलवृद्धिस्स्याज्जठरे सर्वसम्पदः।।

भवन्त्येवेत्यधस्ताच्चेत् सर्वनाशाय वै भवेत्।
उदङ्मुखः खनित्रेण प्राङ्मुखो वाऽथ खानयेत्।।

तालमात्रं व्यपोह्यैव मृदमाहृत्य वै ततः।
शुद्धपात्रे गृहीत्वैव शिरसा तां वहन् व्रजेत्।।

ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य देवागारं प्रविश्य च।

स्वस्तिसूक्तं वदन्नेव मृदं सम्यङ् निधापयेत्।।

चक्रं शान्तं यथास्थाने स्थापयेत्पूर्ववद् बुधः।

तन्मृदा पालिकाद्यास्तु पूरयित्वा यथाविधि।।

तत्तीर्थदिनपूर्वस्मिन्नवमे वाऽथ सप्तमे।

पञ्चमेऽहनि वा कुर्याद् भक्तियुक्तोऽङ्कुरार्पणम्।।

ज्ञा.९२.१७७ ; क्रि.१४.३४, ३६

अ.२९ ; य.४०.२७ - ३६

★★★

७. उत्सवसम्भारसङ्ग्रहणम्

७.७.१ उत्सवार्थं यानादीनां सम्भाराणां सम्भरणम्

वि.५२.३४५

शिबिकारथरङ्गडोलायन्त्रमुखमण्टपगजतुरगगरुडसिंहव्यालहंसभ्रमणादीनि यानानि शक्तितः कारयेत्। मालादीपयन्त्रदीपहस्तादिदीपशूलदीपादीन्, भेरीपटहमर्दलगोमुखतालकाहलमुरजशङ्खजर्झरमञ्जुलदर्दुरशङ्खशृङ्गधारावीणावेणुझल्लरीश्च शक्तितः कारयेत्। छत्राणि नानाविधानि पिञ्छान्यनेकविधानि व्यजनानि चामराणि विविधान् ध्वजान् पताकांश्च वितानतरङ्गस्तम्भवेष्टनान्याहृत्य, यथोक्तं समित्पुष्पदर्भहोमद्रव्यबलिद्रव्यपुष्पगन्धधूपदीपार्घ्यद्रव्यं हविर्द्रव्यं नववस्त्रतन्तुहेमरत्नधान्यतण्डुलघृतदधिक्षीराणि दीपार्थं घृतं तैलं वा आहरेत्। हविरर्थं तण्डुलं बहूपदंशगुलफलसहितं भक्तानां ब्राह्मणादीनां भोजनार्थानि यानि द्रव्याणि तानि सर्वाणि च संभरति। नर्तकान् गायकान् भक्तान् परिचारकांश्च यत्नेनाऽऽह्वयेत्।

स.५५.२ - ७, १० - १२

ध्वजमारोप्य पश्चाद्वै संभारानपि संभरेत्।।

रङ्गांश्च शिविकाश्चापि यन्त्रदेवालयांस्तथा।
यन्त्रमन्त्रपिकांश्चैव वृक्षयन्त्राणि चैव हि।।

भ्रमत्तुरङ्गयन्त्राणि खगवाहनयन्त्रकान्।
तथा गरुडयन्त्राणि श्वेतछत्राणि चामरान्।।

छत्राण्यन्यानि सर्वाणि व्यजनानि च सर्वशः।
हस्तदीपांस्तथा यन्त्रमालादीपांश्च कारयेत्।।

दीपार्थं तु घृतं चापि तैलं वाथ समाहरेत्।
हेमपात्राणि रूप्याणि ताम्रकांस्यमयान्यपि।।

मृण्मयानि च पात्राणि यत्नादन्यानि शक्तितः।

दर्भान् पुष्पाणि गन्धांश्च हविर्द्रव्याणि सर्वशः।।

विविधानि च वस्त्राणि तथैवाभरणानि च।
नर्तकान् गायकांश्चापि भक्तानन्यान् बहूनपि।।

आनयेत प्रयत्नेन पश्चादुत्सवमारभेत्।

प्र.२४.१६७ - १६९ ; ज्ञा.९२.१७६ ;
य.४०.१ - ३ ; क्रि.१४.३१ ;

वा.३२

प्रतिष्ठोक्तक्रमेणैव यागद्रव्यं समाहरेत्।
---------------------------------- ।।

प्रणिधीन् कलशादीनि नवानि परिगृह्य च।
विनियुक्तं तु मृद्भाण्डं सर्वं त्यक्त्वा प्रयत्नतः।।

सोपदंशं हविर्द्रव्यं होमद्रव्यं तथैव च।
समिद्दर्भकुशादींश्च स्रुक्स्रुवादींस्तथैव च।।
अष्टमङ्गलमाद्यं च तोरणादीन् प्रगृह्य च।।

रक्तं श्वेतं तथा श्यामं कृष्णं पीतनिभं तथा।
अन्यैर्विविधवर्णानि अम्बराणि प्रगृह्य च।।

गायकान्नर्तकीश्चैव विविधान् वादकानपि।
गणिकाश्चान्यभृत्यांश्च सर्वानाहूय चादरात्।।

चामरैः छत्रपिञ्छैश्च विविधैस्तालपिञ्छकैः।
ध्वजैः पताकैर्विविधैः वितानैर्विविधैरपि।।

महायवनिकादीनि सर्वं सङ्गृह्य चादरात्।
अन्यैर्विविक्तपात्रादि सर्वं संभृत्य यत्नतः।।

ताम्बूलं मुखवासं च क्रमुकस्य फलैर्युतम्।
एलां संभृत्य कर्पूरं धूपद्रव्यं समाहरेत्।।

कर्पूरागरुकोष्ठं च उशीरं गुग्गुलुं तथा।
घनचन्दनसंयुक्तं धूपद्रव्यमिति स्मृतम्।।

अन्यत् सर्वं समाहृत्य नित्यपूजोक्तमार्गतः।

७.७.२ उत्सवे देवयानकल्पनम्

अ.२९

उत्सवार्थं तु देवानां विधिना यानमाचरेत्।
रथरङ्गं तु शिबिकां नानामार्गं प्रकल्पयेत्।।

विमानाकृतिमेवोक्तं गोपुराकारमेव च।
मण्डपाकारमेवोक्तं कूटाकारं च वाऽऽचरेत्।।

शिल्पशास्त्रविधानेन देवोक्तं यानमाचरेत्।

७.७.३ उत्सवे पञ्चद्रव्याणि

य.४७.१२४, १२५

गेयं नृत्यं च वाद्यं च धूपदीपौ तथैव च।।

पञ्चद्रव्यमिति प्राहुस्तद्विना स्यान्न चोत्सवः।

७.७.४ उत्सवे अशक्तानां सम्भाराहरणम्

ज्ञा.९२.१७६

अशक्तश्चेत् परिच्छदान् हविर्द्रव्याणि सम्भारानपि सम्भृत्य

७.७.५ कांस्यादिपात्राणां शोधनम्

वा.३२

पात्रं कांस्यादिकं चैव यथार्हं शोधयेत्पुनः।

★★★

८. कुम्भदेवाराधनम्

७.८.१ उत्सवे आस्थानमण्डपकरणम्

वि.५२.३४४ , ३४५

आलयाभिमुखेऽन्यस्मिन् शुभ्रे देशे वा आस्थानमण्टपं कूटं वा पञ्चहस्तादिभेदेन प्राङ्मुखं दक्षिणामुखं आलयद्वारदिङ्मुखं वा परिकल्प्य, तत्प्रमुखे द्वात्रिंशत्स्तम्भादिशतस्तम्भान्तैः स्तम्भैर्युक्तं नृत्तमण्डपं कूटं प्रपां वा कृत्वा, प्रपायां मध्ये वर्षनिवारणं कूटं युक्तितः कारयेत्।

प्र.२४.१७१ ;　　य.४०.५ ;　　अ.२९ ;

स.५५.७ - ९ ;　　खि.३२. पृ.४२९

७.८.२ आलयाद्यलङ्करणविधानम्

ज्ञा.९२.१७६

उत्सवादिदिने देवालयं सम्मार्ज्य गोमयेनोपलिप्य छत्रचामरपद्मोत्पलादिकुसुमानि पूर्णकुम्भपालिकादीनि गजाश्वसिंहचक्रवाकहंसध्वजपताकाकदलीक्रमुकादि-रूपाणि पैष्टिकादिपञ्चवर्णैः कारयित्वा आलयं सर्वत्र धूपदीपैश्च वितानध्वज-दर्भमालास्तम्भवेष्टनपुष्पदामाद्यलङ्कारैरलङ्कृत्य द्वारेषु क्रमुकपूर्णकुम्भाङ्कुरान् सन्न्यस्य ग्रामवीथीः संशोध्याभ्युक्ष्य कदलीक्रमुकपूर्णकुम्भाङ्कुरध्वजादि-भिरलङ्कृत्य तद्ग्रामवासिनो जना अप्याभरणगन्धमाल्यैरलङ्कुर्युः।

वा.३२ ;　　वि.५२.३४५, ३४६

अ.२९

पत्तनं शोधयित्वा तु सलाजकुसुमैस्तिलैः।।

गृहद्वारेषु सर्वत्र कदलीक्रमुकैर्युतम्।
मुक्तादामैः ध्वजैः पुष्पैः धूपदीपसमायुतम्।।

पूर्णकुम्भसमायुक्तं पताकाध्वजसंयुतम्।
एवमेव प्रकारेण नगरे पत्तने चरेत्।।

तद्ग्रामवासिनस्सर्वेऽलङ्कृतास्तदहर्भवेत्।

स.५५.१२ - १५

आलयं सिकताभिश्च मृष्टसिक्तोपलेपनैः।।

पञ्चवर्णैरलङ्कुर्यात् दर्शनीयं यथा भवेत्।
तद्द्वारे तोरणैश्चापि कदलीक्रमुकैर्ध्वजैः।।

अङ्कुरैः पूर्णकुम्भाद्यैरलङ्कारं च कारयेत्।
शोधयेद् ग्रामवीथीश्च मृष्टसिक्तोपलेपनैः।।

तद्ग्रामे च गृहद्वाराण्यलङ्कुर्याच्च तोरणैः।
अङ्कुरैः पूर्णकुम्भैश्च कदलीक्रमुकादिभिः।।

वा.३२ ; खि.३२ - पृ. ४२९

य.४०.४, ६ - १०

आलयं समलङ्कृत्य तोरणाद्यैर्विभूष्य च।
------------------------------------ ।।

'अवधूते'ति मन्त्रेण ग्रामवीथीर्विशेषतः।
विप्रा वेदविदः शुद्धाः शोधयेयुर्मनोरमम्।।

'आशासु सप्त' इत्युक्त्वा गन्धोदैः सर्वतः शुभम्।
समभ्युक्ष्यैव लिप्यैव तण्डुलानवकीरयेत्।।

कदलीक्रमुकुम्भाद्यैर्द्वारे द्वारे प्रतिप्रति।
वितानाद्यैर्विशेषेण भूषयेत्सर्वतः शुभम्।।

तद्ग्रामवासिनः सर्वेऽलंकृत्वाऽनन्यतत्पराः।
नैमित्तिकान् विना भक्त्या ध्यायेयुर्मनसा हरिम्।।

तद्ग्रामसीमन्यन्तस्था नित्यकर्मक्रियां विना।
नैमित्तिकानि काम्यानि तीर्थान्तं नाचरेद्बुधः।।

प्र.२४.१७२ - १७४

क्रि.१४.३१, ३२

प्रथमेऽहनि पूर्वाह्णे वीथीः सर्वत्र शोधयेत्।।

'अवधूत'मिति प्रोच्य मार्जन्या मार्जनं चरेत्।
अद्भिरभ्युक्षणं कुर्या 'दाशास्वि' ति च मन्त्रतः।।

७.८.३ उत्सवादौ भगवतः स्नपनपूर्वकमाराधनम्

वि.५२.३४६

ततो देवालयं प्रविश्य, देवं प्रणम्य, उत्सवबिम्बं देव्यौ च, तदलाभे स्नापनं, तदलाभे कौतुकं वाऽऽहृत्य, मध्याह्नार्चनान्ते स्नपनोक्तविधानेन यथाशक्तिकलशैः स्नापयित्वा, अथवा शुद्धोदकैरभिषिच्य, हविर्निवेदयेत्। तदालयगतदेवेभ्यः सर्वेभ्यः परिवारदेवेभ्यश्च यावत्तीर्थान्तं तावत् त्रिकालं द्विगुणं हविर्निवेदयेत्। परिवारदेवानां बिम्बाभावे तत्तत्पीठे तथैवाभ्यर्च्य, एककालं वा हविर्निवेदयेत्।

स.५५.१९, २०

खि.३२.६१

एतत्पूर्वं तु मध्याह्ने देवेशस्नपनं चरेत्।

य.४०.१५ - २६

आरम्भः स्नपनार्थं च पूर्वरात्रौ विशेषतः।
सायमर्चावसाने तु देवमादाय मण्डपे।।

विष्टरोपरि संस्थाप्य समभ्यर्च्याष्टविग्रहैः।
राजवन्मुखवासं च तैलं दद्याच्च पूर्ववत्।।

पूर्वोक्तं देवमादाय स्थापयेदासुरे पुनः।
शुद्धस्नानोक्तमार्गेण स्नापयेदव्ययं पुनः।।

योगासने समारोप्य नृत्तगेयावसानकम्।
आसनाद्यं समभ्यर्च्य हविः सम्यङ्निवेदयेत्।।

आलयाद्दक्षिणे पार्श्वे गोमयेनोपलिप्य च।
धान्योपरि प्रतिष्ठोक्तमण्डजादींत्समाहरेत्।।

संप्रोक्ष्यात्रैव देवेशं देवीभ्यां सह वा विना।
समारोप्य समभ्यर्च्य कौतुकं बन्धयेत्तथा।।

तथैव शाययित्वाऽत्र नृत्तगेयादिभिः सह।
ततादिवाद्यैः सर्वैश्च रात्रिशेषं नयेत्क्रमात्।।

प्रभाते देवमुद्बोध्य हविर्नैव समर्च्य च।
स्नपनोक्तप्रकारेण मध्याह्ने स्नपनं चरेत्।।

ततो हविर्निवेद्यैव स्थापयेद्यागमण्डपे।
अर्चास्थानेऽथवा धीमान् चक्राद्यैस्सह चाव्ययम्।।

कौतुकं यदि चेद्धीमान् प्रातरर्चावसानके।
देव्यौ नैव समादाय स्नापयेत्स्नपनं तु वा।।

संस्नाप्यैव समभ्यर्च्य हविः सम्यङ्निवेद्य च।
पश्चात्सन्ध्यार्चनार्थाय स्थापयेद्वेदिकोपरि।।

प्रथमेऽहनि सायाह्ने चक्रवीशामितैः सह।
संस्नाप्य च समभ्यर्च्य हविः सम्यङ्निवेदयेत्।।

अ.२९

उत्सवादिदिने सायमुत्सवार्थं तु पूजयेत्।।

आम्लेन शोधयेद्बिम्बं स्नापयेद्गन्धवारिणा।
प्लोतवस्त्राम्बरं चैव वस्त्रयुग्मं सुयोजयेत्।।

वस्त्रं मृदु नवं चैव कौशेयं तान्तवं हि वा।
हीनं च स्फुटितं दीर्घं पुराणं च विवर्जयेत्।।

चित्रकक्ष्यासमायुक्तं मुक्तादामसमायुतम्।
नानाभूषणसंयुक्तं नानारत्नसमायुतम्।।

गन्धैर्माल्यैरलंकृत्य धूपदीपसमायुतम्।
देवीभ्यां च समभ्यर्च्य चक्रादीनां तथा भवेत्।।

परिवारांस्तथा सर्वान् पूजां द्विगुणमाचरेत्।
तद्ग्रामे देवतास्सर्वा नित्यं च द्विगुणीकृतम्।।

ज्ञा.१२.१७७

अथ प्रदोषे यजमानो गुरुमभिपूज्य देवेशस्य विशेषपूजामुत्सवं च कारयेत्। देवेशं संस्नाप्य प्रभूतं हविः निवेद्य देवीभ्यामर्चकमुनिभ्यां गरुडचक्रविष्वक्से - नानामन्यपरिवारदेवानां च शक्तश्चेद्धविर्निवेदयेत्।

क्रि.१४.३३, ३४

स.५५.३९ - ४१ ; खि.३२.८९, ९० ;

वा.३२

अधमोत्तममार्गेण स्नपनं सम्यगाचरेत्।।

देवं देव्यौ सहादाय श्वेतवस्त्रैरलङ्कृतम्।
कुण्डलाङ्गदहाराद्यैर्भूषणैरपि भूषयेत्।।

श्वेतमाल्यैरलङ्कृत्य श्वेतगन्धानुलेपनैः।
पवित्रं चोत्तरीयं च दत्वा देवं प्रणम्य च।।

राजवच्चोपचारादीन् आचरेद्देशिकोत्तमः।
प्राण्यङ्गजादिभिर्गन्धैर्वजयित्वा समाहितः।।

अन्यभोगं यथान्यायं कृत्वा तद्देशिकोत्तमः।

७.८.४ यागशालायां कुम्भवेद्यादिकल्पनम्

वि.५३.३४८

[1]पश्चादालयाभिमुखे दक्षिणे आग्नेय्यां वा यागशालां षोडशस्तम्भसंयुक्तां पञ्चहस्तादहीनां चतुर्द्वारयुतां एकद्वारयुतां वा मण्टपं कूटं वा कारयति। तां तोरणपूर्णकुम्भवितानध्वजदर्भमालाद्यैरलङ्कृत्य, तन्मध्ये अष्टतालाऽऽयतविस्तारां चतुरश्रां द्वितालोत्सेधां कुम्भवेदिं च कृत्वा, तत्प्राच्यां [2]पूर्ववत्सभ्याग्निकुण्डं कृत्वा, उपलिप्य, पैष्ट्या भूमिमलङ्कृत्य

खि.३२. पृ.४२९

1. पश्चात् - मृत्सङ्ग्रहणानन्तरम्।
2. पूर्ववत् - अग्निकुण्डोक्तलक्षणानुसारम्।

वा.३२

यागशालामलङ्कृत्य आग्नेये दक्षिणेऽपि वा।।

उत्तरे च तथा पूर्वे यज्ञशालां प्रकल्पयेत्।।

प्रतिष्ठोक्तविधानेन वेदिं कृत्वा सलक्षणम्।

य.४०.३६ - ४२

चक्रादीनभिषिच्यैव हविः सम्यङ्निवेद्य च।
स्वे स्वे स्थाने सुसंस्थाप्य यागं पश्चात्समारभेत्।।

आलयाभिमुखे वाऽथ दक्षिणे वा मनोरमे।
यमपावकयोर्मध्ये पावकांशेऽथवा चरेत्।।

ऐशान्यां वाथवा केचित्सोमेशानान्तरेऽथवा।
कल्पयेद्यागशालां च प्रतिष्ठोक्तेन मार्गतः।।

वेदिं तन्मध्यमे पङ्क्तौ पङ्क्तिमानेन कारयेत्।
उत्सवाद्यर्थमात्रं वा रत्निमात्रोदयं क्रमात्।।

पञ्चाग्नीन् कल्पयेद्धीमानुत्तमे चोत्सवे तथा।
त्रेताग्नीन् कल्पयेद्विद्वान् मध्यमे चोत्सवे क्रमात्।।

अधमं यदि चेत्सभ्यं कल्पयेत्पूर्ववत्सुधीः।
त्रेताग्निकल्पनं यत्र प्रधानं गार्हपत्यकम्।।

उभयोरन्ययोस्सभ्यं प्रधानं चाऽचरेत्तथा।

भूमियज्ञेन सर्वत्र शोधयेच्च यथाविधि।।

प्र.२५.४३ - ४९ ; नि.३० ; वा.३२

क्रि.१४.३७ - ४१

प्रदोषे समनुप्राप्ते दक्षिणेऽभिमुखेऽथवा।
यागशालां प्रकल्प्यैव षोडशस्तम्भसंयुताम्।।

मध्ये वेदिं प्रकल्प्यैव पञ्चाग्नीन् [1]उत्तमेऽथवा।
त्रेताग्नीन् [2]मध्यमे कुर्यात् सभ्यमेवाधमे[3] तथा।।

अग्निराहवनीयः स्यात् प्रधानो मध्यमे भवेत्।
अन्ययोः सभ्य एव स्यात् नित्यहोमेऽथवा भवेत्।।

होमस्थाने त्वनिर्दिष्टे निर्दिष्टे स्थानसङ्कटे।
अशक्तस्त्वरितो वाऽथ निर्दिष्टे स्थानकल्पने।।

कर्मणामपि सर्वेषां कल्पयेत्पचनालये।

नि.३०

अ. २९

याज्ञिकैर्दारुमादाय तोरणानि च कारयेत्।।

मण्डपस्य चतुर्दिक्षु तत्तद्द्वारस्य मानतः।
गोपुरद्वारमानं स्यात् तोरणद्वारमानतः।।

प्रासादस्योत्तरतः प्रपां कृत्वाऽतिसुन्दराम्।
प्रासादस्याग्रतो वापि दक्षिणे चोत्तरेपि वा।।

---

1. उत्तमे - उत्तमकल्पोत्सवे।
2. मध्यमे - मध्यमकल्पोत्सवे।
3. अधमे - अधमकल्पोत्सवे।

आस्थानमण्डपं कृत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
द्वितीयावरणे कुर्यात् होमस्थानं प्रकल्पयेत्।।

यमपावकयोर्मध्ये मण्डपादीन् प्रकल्पयेत्।
पञ्च सप्त नवैर्वापि हस्तविस्तीर्ण उच्यते।।

यथा मार्गमलङ्कारं तथा मार्गं च कारयेत्।

७.८.५ यागशालारक्षणार्थक्रिया

वा.३२

पश्चाद्देवं समानीय आस्थाने सम्यगर्चयेत्।
यागशालाभिरक्षार्थं चक्रं गरुडमेव च।।

सेनाधीशं च अभ्यर्च्य पञ्चायुधसमन्वितम्।
तत्तत्काले समभ्यर्च्य तत्तद्धोमं समाचरेत्।।

हौत्रादींश्च बलिं क्षिप्त्वा अजस्रं दीपमाचरेत्।

७.८.६ वेद्यां नवकुम्भसमारोपणम्

वि.५३.३४८, ३४९

वेद्यां द्व्यङ्गुलोत्सेधानि अङ्गुलोत्सेधानि वा धान्यान्यास्तीर्य, नवभागं विभज्य, पुष्पदर्भाक्षतान् अवकीर्य दीपाङ्कुराष्टमङ्गुलपञ्चायुधानि परितो विन्यस्य खण्डस्फुटितकालरहितान् नवान् नवकुम्भान् समाहृत्य, एकं द्रोणद्वयपूर्णं प्रधानकुम्भं, अन्यान् द्रोणपूर्णान् सङ्गृह्य, 'इन्द्रं नरो न', इति तन्तुना यवान्तरमङ्गुल्यन्तरं वा परिवेष्टय, 'शुची वो हव्या', इति प्रक्षाल्य, नादेयं

तोयं दिवा सङ्गृह्य 'धारास्वि'ति वस्त्रेणोत्पूय उशीरादिगन्धैर्वासयित्वा, 'इदमापः शिवा'इति कुम्भान् सम्पूर्य, अक्षतं कूर्चं च निक्षिप्य, पृथक् पृथग्वस्त्र-युग्मेनाऽऽवेष्ट्य, नवरत्नानि विष्णुगायत्र्या मध्यादि कुम्भेषु संन्यस्य, रत्नालाभे सुवर्णं निक्षिप्य, प्रधानकुम्भे पञ्चायुधानि च सौवर्णानि निक्षिप्य तत्क्रमेण वेद्यां विष्णुसूक्तेन कुम्भान् समारोप्य, तान् पिधानैरपिधाय --------।

क्रि.१४.४३ - ४५ ; य.४०.४३ - ४७ ;

प्र.२५.५४ - ५८

वा.३२

सर्वालङ्कारसंयुक्तं द्वारकुम्भादि संन्यसेत्।।

वस्त्राभ्यां कण्ठमावेष्ट्य कुम्भं तत्र समाचरेत्।
नवरत्नं सुवर्णं वा कूर्चयुक्तं तु निक्षिपेत्।।

ध्रुवाग्रे स्थापयेत्कुम्भं देवदेवं समाह्वयेत्।
कुम्भं चोत्सवबिम्बं च संन्यसेत् क्रमतस्ततः।।

मध्याद्यैन्द्रादि सोमान्तं स्थापयेत विचक्षणः।
ऐशान्यान्तं पुनस्स्थाप्य आग्नेयादिषु कोणके।।

७.८.७ नवकुम्भेषु देवताराधनम्

प्र.२५.५९ - ९४

वेद्यामधस्तात्पूर्वे तु वीशं वै पश्चिमामुखम्।
सन्न्यस्य दक्षिणे पश्चाच्चक्रं चैवोत्तरामुखम्।।

पङ्क्तीशं प्राङ्मुखं पश्चात्पश्चिमे चोत्तरेऽथवा।
दक्षिणाऽभिमुखं शान्तं स्थण्डिलोपरि सन्न्यसेत्।।

अभावे गरुडादीनां स्थाने तत्र च तत्र च।
कुम्भांत्सन्न्यस्य तन्मध्ये ध्यात्वैवाऽवाहयेत् क्रमात्।।

यावत्तीर्थाऽवसानं स्यात्तावत्कुम्भे तु पार्षदान्।
सायं प्रातर्विशेषेण पूजयेद्विधिवत्सुधीः।।

पश्चात्सभ्याऽग्निकुण्डे तु विधिनाऽघारमाचरेत्।
उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् गुरुर्वेद्यास्तु दक्षिणे।।

प्राणायामं ततः कृत्वा पूर्ववद्ध्यानमाचरेत्।
प्रधानकुम्भमध्ये तु विष्णुं देव्यौ च सान्वयौ।।

ध्रुवादावाहयेन्मन्त्री प्रागादिषु यथाक्रमम्।
पुरुषं कपिलं सत्यं यज्ञमच्युतमेव च।।

नारायणं चानिरुद्धं ततः पुण्यं समर्चयेत्।
तं रुक्तवर्णं रक्तास्यं रक्तनेत्रं सुखोद्वहम्।।

किरीटहारकेयूरलम्बयज्ञोपवीतिनम्।
कौस्तुभोद्भासितोरस्कं श्रीवत्साङ्कं चतुर्भुजम्।।

दक्षिणेनैकहस्तेन भक्तानामभयप्रदम्।
वामेनाप्यन्यहस्तेन स्वकट्यामवलम्बितम्।।

पराभ्यां तु कराभ्यां तु शङ्खचक्रधरं परम्।
शुकपिञ्छाम्बरधरं विष्णुं प्रणवरूपिणम्।।

तप्तहाटकसङ्काशां पद्मपत्रायतेक्षणाम्।

तिसृभिः पुष्पचुडाभिः ललाटोपरि शोभिताम्।।

सपद्मवामहस्तां तां कक्ष्याबद्धघनस्तनीम्।
प्रसारितेतरकरप्रसन्नेन्दुनिभाननाम्।।

श्रीवत्साङ्किबीजां तां फाल्गुने चोत्तरोद्भवाम्।
विष्णोर्दक्षिणपार्श्वस्थां हंसनिर्याख्यवाहिनीम्।।

वामभागे महीं श्यामां सर्वाभरणभूषिताम्।
वैशाखे रेवतीजातां दधतीं दक्षिणेऽम्बुजम्।।

प्रसारितेतरकरां प्रसन्नेन्दुनिभाननाम्।
महाचातकमारूढां लक्ष्मीपूर्वाक्षरान्विताम्।।

पुरुषः प्राङ्मुखोऽच्छाभः पीतवासाश्चतुर्भुजः।
शङ्खचक्रधरः श्रीमान् सर्वाभरणभूषितः।।

वरदोऽभयदः प्राच्यां श्रीभूमिसहितो हरिः।
कपिलः प्राङ्मुखोऽच्छाभः रक्तवस्त्रोऽष्टबाहुयुक्।।

दक्षिणेनैकहस्तेन भक्तानामभयप्रदः।
अन्यैः चक्रासिहलभृत्सर्वाभरणभूषितः।।

वामेनाप्यन्यहस्तेन स्वकट्यामवलम्ब्य च।
अन्यैश्शङ्खधनुर्दण्डधरः सुन्दरविग्रहः।।

आग्नेय्यां दिशि गायत्र्या सावित्र्या च युतो हरिः।
सत्यो याम्यमुखः श्रीमान् अञ्जनाभश्चतुर्भुजः।।

शङ्खचक्रधरः सौम्यः सर्वाभरणभूषितः।
वरदोऽभयदः साधू रक्तवासा महाहनुः।।

देवीभ्यां धृतिपौष्णीभ्यां युतो याम्यदिशि प्रभुः।
यज्ञः पश्चिमदिग्वक्त्रः तप्तचामीकरप्रभः।।

सप्तहस्तचतुः शृङ्गो रक्तवासा द्विशीर्षकः।
शङ्खचक्राज्यपात्रस्रुक्स्रुवानुपभृतं जुहूम्।।

बिभ्रत् त्रिपादो नैऋत्यां देवः स्वाहास्वधायुतः।
अच्युतः पश्चिमाशास्यः कनकाभश्चतुर्भुजः।।

शङ्खचक्रधरः श्रीमान् सर्वाभरणभूषितः।
वरदोऽभयदः साक्षी सर्वकर्मफलप्रदः।।

युक्तः पवित्रीक्षोणीभ्यां प्रतीच्यां श्यामलाम्बरः।
नारायणः पश्चिमास्यः स्फटिकाभश्चतुर्भुजः।।

शङ्खचक्रधरः श्रीमान् सर्वाभरणभूषितः।
वरदोऽभयदः श्यामाम्बरः श्रीवत्सचिह्नितः।।

संयुतः कमलेलाभ्यां वायव्यां जगतां पतिः।
अनिरुद्ध उदीच्यास्यः प्रवालाभश्चतुर्भुजः।।

अनन्तोत्सङ्ग आसीनः पुष्पाम्बरधरो हरिः।
शङ्खचक्रधरः श्रीमान् सर्वाभरणभूषितः।।

दधत्स्वदक्षिणे वामे प्रमोदादायिनीं महीम्।

वरदोऽभयदो देव उदीच्यां सर्वसिद्धिदः।।

पुण्यः प्रागाननः श्रीमान् तरुणादित्यसन्निभः।
श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः सर्वाभरणभूषितः।।

चतुर्भुजश्शङ्खचक्रवरदाभयचिह्नितः।
श्वेतवस्त्रोत्तरीयोपवीताद्यैस्समलङ्कृतः।।

इन्दिराधरणीनाथ ईशान्यां पुण्यपूरुषः।
एतान् देवान् समावाह्य समभ्यर्च्याष्टविग्रहैः।।

वीशानपायिपङ्क्तीशशान्तान् दिक्ष्वर्चयेत्क्रमात्।
सायं प्रातर्विना कुम्भैः देवं वीशामितैस्सह।।

वेद्यामेव प्रतिष्ठाप्य पूजयेदिति केचन।
होता पश्चात्प्रधानाग्नौ हौत्रशंसनमाचरेत्।।

य.४०.४८ - ५७

प्र.२५.९६ - ९९

वेद्यास्तु पश्चिमे वाथ वायव्यां वा विशेषतः।।

स्थण्डिलं कल्पयित्वात्र चास्तरेदण्डजादिकान्।
यजमानसमायुक्तो गुरुर्देवं प्रणम्य च।।

कुसुमाञ्जलिमुत्सृज्य 'प्रतद्विष्णु'रिति ब्रुवन्।
देवीभ्यां सह देवेशम् आदाय स्थण्डिलोपरि।।

प्राङ्मुखं चैव संस्थाप्य पूजयेदष्टविग्रहैः।

वि.५३.३४९, ३५०

सभ्याग्निकुण्डे त्वाघारं हुत्वा, आचार्यस्तद्वेद्यां दक्षिणे चोत्तराभिमुखस्तिष्ठन् प्राणायामं कृत्वा, समाहितो देवं ध्यायन्, तन्मध्ये प्रधानकुम्भे देवेशं विष्णुं देव्यौ च, प्राच्यां पुरुषं दक्षिणस्यां सत्यं, प्रतीच्यामच्युतम्, उदीच्यामनिरुद्धम्, आग्नेय्यां कपिलं, नैरृत्यां यज्ञं, वायव्यां नारायणम् ऐशान्यां पुण्यं च समावाह्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, अग्निं प्रज्वाल्य ----कुम्भस्थान् देवान् एकादशोपचारैर्वा अभ्यर्च्य, द्विकालं हविर्निवेदयेत्। एकादशोपचारैरष्टोपचारैर्वा अभ्यर्च्य

वा.३२;   खि. ३२. १२७

क्रि.१४.४७ - ५१

यागशालां समासाद्य 'जातवेदस' इत्यथ।।

प्रणीय तेषु नित्याग्निं कुण्डेष्वाघारमाचरेत्।
वेद्यां धान्यं समास्तीर्य कुम्भानारोप्य तत्र वै।।

ध्रुवादावाहयेत्तेषु दीपाद्दीपमिव क्रमात्।
मध्ये कुम्भं तथा विष्णुं प्रागादि पुरुषादिकान्।।

आग्नेयादि तथाऽऽवाह्य कपिलादीन् यथाविधि।
सप्तविंशतिभेदैश्च समभ्यर्च्य प्रणम्य च।।
वीशानपायिपङ्क्तीशशान्तान् दिक्ष्वर्चयेत् क्रमात्।

७.८.८ नवकुम्भदेवार्चने विकल्पः

क्रि.१४.५१, ५२

सायं प्रातर्विना कुम्भैः देवं वीशामितैस्सह।।

वेद्यामेव प्रतिष्ठाप्य पूजयेदिति केचन।

७.८.९ कुम्भेषु विष्णवाद्यावाहनानन्तरं होमः

वा.३२

पश्चादास्थानदेवाग्रे स्थण्डिलं प्रति कल्पयेत्।।
आघारं विधिवद्धुत्वा वैष्णवं च सुहूयताम्।
पश्चाद्धौत्रं प्रशंस्यैव आवाहनमथाचरेत्।।

जुष्टाकारं च पूर्वोक्तं हुत्वा चैव यथाविधि।
तत्र प्रतिसरं बध्वा पूर्वोक्तेनैव कारयेत्।।

अग्निं प्रज्वाल्य तत्काले वैष्णवं च यथोचितम्।
श्रीभूसूक्तसमायुक्तं हुत्वा देवमनुस्सरन्।।

य.४०.५२, ५७

प्रतिष्ठोक्तविधानेन आघारावाहने च वै।
जुष्टाकारं च कृत्वैव स्वाहाकारं च कारयेत्।।

होमक्रमं निरुक्तोक्तं मध्यमोत्तमयोरपि।
तथैव कारयेद्विद्वान् अस्य मार्गः प्रवक्ष्यते।।

उत्तराभिमुखस्तिष्ठन् वेद्यास्तद्दक्षिणे गुरुः।

प्राणायामं च कृत्वाऽत्र प्रतिष्ठोक्तध्यानमारभेत्।।

प्रधानकुम्भमध्ये तु विष्णुं दैव्यौ च पार्षदान्।
ध्रुवादावाहयेन्मन्त्री प्रागादिषु यथाक्रमम्।।

पुरुषं कपिलं सत्यं यज्ञमच्युतमेव च।
नारायणं ततः पश्चादनिरुद्धं पुण्यमेव च।।

प्रागाद्यं च समावाह्य समभ्यर्च्याष्टविग्रहैः।
परिषिच्य पावकं पश्चाद्वैष्णवं जुहुयात्क्रमात्।।

प्र.२५.९४, ९५

होता [1]पश्चात् प्रधानाग्नौ हौत्रशंसनमाचरेत्।
प्रतिष्ठोक्तक्रमेणैव तदालयगतान् सुरान्।।

आवाह्य तत्क्रमेणैव निरुप्याज्याहुतीर्यजेत्।
परिषिच्य पावकं पश्चात् वैष्णवं जुहुयात्क्रमात्।।

क्रि.१४.५२, ५३

७.८.१० उत्सवे तत्तद्बिम्बाभावे प्रतिनिधिः

य.४०.६१ - ७२

उत्सवप्रतिमाभावे स्नापने वा विशेषतः।
स्नापनस्याप्यभावे तु कौतुके वा चरेत्तु वा।।

कौतुके यदि चेद्देव्यौ नैवाऽदाय तथा चरेत्।

---

1. पश्चात् - नवकुम्भारोपणान्तरम्।

नाचरेन्नित्यवैकल्यं विसर्गावाहने तथा।।
आचरेदुत्सवं विद्वान् नित्यार्चां वा यथाक्रमात्।
अस्ति चेन्नित्यवैकल्यं सर्वनाशो भवेद्ध्रुवम्।।

स्नापने यदि चेद्विद्वान्मध्यमे चोत्सवस्य तु।
स्नपने यदि सम्प्राप्ते कौतुके स्नपनं चरेत्।।

स्नपनप्रतिमाभावे स्नपनं यदि चोत्सवे।
(आचरेत्तत्प्रवृत्तेन्यमौत्सवोत्तममध्यमे।।)

सम्भवेत्स्नपनं ? चात्र कौतुके चोत्सवं विना।
आचरेत्कर्मसाङ्कार्यं नाचरेदुभयोर्बुधः।।

उत्सवे वर्तमाने तु कौतुके स्नपनं यदि।
सम्भवेदुक्तकाले तु क्रमात्कर्माणि वाऽऽचरेत्।।

पुराप्रवृत्तकार्यस्य नास्ति दोषोऽत्र केचन।
कौतुकं चेद्यथैकाग्नौ बहुकर्माणिवच्चरेत्।।

गृहे त्रेताग्निवन्नित्यं प्रणीयारोपणं विना।
स्नापनोत्सवबेरौ तु कौतुकेन दिनं प्रति।।

आरोपणं यदि भवेद्ध्रुवे तत्कर्मपूर्वतः।
आवाह्य कर्मणामन्ते तथा सायं विसर्जयेत्।।

प्रातरावाहनं नित्यमर्चनादौ विशेषतः।
विसर्ज्यं सायमर्चान्ते कौतुके हि यथा तथा।।

तथा चोत्सवदीक्षादौ समावाह्य ध्रुवात्सुधीः।

विसर्गं नाचरेन्मध्ये तीर्थान्ते तं समाचरेत्।।

प्र.२५.९९ - ११०

नि.२९

उत्सवबेरहीनं चेत् कौतुके चोत्सवं चरेत्।।

कौतुके कारयेद्यस्तु प्रातस्सन्ध्यावसानके।
प्रतिसर्यादीनि ? सर्वाणि सम्यभाव तु ? कारयेत्।।

रात्रौ प्रतिसरं बद्ध्वा चक्रं चैव तु कारयेत्।

ज्ञा.९२.१७८

७.८.११ चक्रादिबिम्बाभावे प्रतिनिधिः

प्र.२७.४०३ - ४०५

चक्रवीशामितादीनां बिम्बाभावे पृथक् पृथक्।।

तण्डुलोपरि पात्रेषु कूर्चेष्वावाह्य मन्त्रतः।
तत्तद्रूपं तु संस्मृत्य समभ्यर्च्य विधानतः।।

हुत्वा च तत्तद्दैवत्यं पश्चादुत्सवमाचरेत्।

७.८.१२ उत्सवबेरादीनां प्रतिसरबन्धनम्

वि.५३.३४९

[1]पश्चादौत्सवं बिम्बमासाद्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, पुण्याहं वाचयित्वा, हेमादिपात्रे तण्डुलोपरि न्यस्तं सौवर्णं तान्तवं प्रतिसरं [2]पूर्ववद् बध्वा,

य.४०.७४, ७५ ; क्रि.१४.४७ ; नि.३०

1. पश्चात् - नवमूर्त्यावाहनोत्तर अग्निप्रज्वालनान्तरम्।

2. पूर्ववत् - प्रतिसरबन्धोक्तविधानानुसारम्।

प्र.२५.१११, ११२

अर्चनान्ते विशेषेण पुण्याहमपि वाचयेत्।
हेमपात्रे तु सौवर्णं कौतुकं तण्डुलोपरि।।

सन्न्यस्य पूर्ववत् धीमान् बन्धयेद्दक्षिणे करे।
कुम्भान् देव्यौ च चक्रादीन् समाबध्य समर्चयेत्।।

खि.३२.१२१ - १२६

स्वर्णादि पात्रे द्विप्रस्थतण्डुलान् न्यस्य तत्र च।।

नारिकेलं तदुपरि सौवर्णं कौतुकं न्यसेत्।
तस्मिन् शेषं समावाह्य स्वस्तिसूक्तं तथा बुधः।।

'कृणुष्व पाज' सूक्तं च जप्त्वाऽलङ्कारसंयुतः।
आचार्यो यजमानश्च सर्ववाद्यसमायुतः।।

घण्टानादेन च तथा कृत्वा सद्मप्रदक्षिणम्।
उद्दिष्टस्थानमावेश्य देवेशं सम्प्रणम्य च।।

अथवा मण्डपे स्थाप्य प्रणम्य च यथाविधि।
देवस्य दक्षिणे हस्ते देव्योर्वामकरे तथा।।

गरुत्मदमितारीणां गुरोश्चैव पदार्थिनाम्।
बध्नीयाद्दक्षिणकरे रक्षासूत्रं समन्त्रकम्।।

७.८.१२ सप्रतिसरबन्धस्य देवस्य हविर्निषेधः

वि.५३.३४९

यस्य देवस्य यजनार्थं प्रतिसरबन्धः कृतः, तस्य हविः प्रतिषिद्धं

तस्माद्रात्रावुत्सवान्ते स्नानकाले प्रतिसरं विमोच्य स्नापयित्वा, अभ्यर्च्य, हविर्निवेदयेत्।

नि.२९

७.८.१३ उत्सवबेराभावे कौतुके सद्यः प्रतिसरबन्धनम्

क्रि.२६.१४५ - १४६

उत्सवं चौत्सवाभावे कौतुके कारयेद्यदि।
प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते तु सद्यः कौतुकबन्धनम्।।

कृतोत्सवं च तीर्थं च सद्य एव समाचरेत्।

७.८.१४ [1]देव्युत्सवे विशेषः

क्रि.२६.१८० - १८५

[2]स्वप्रधानं यदि भवेत् उत्सवस्य विधिक्रमे।
विशेषमत्र वक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः।।

यागशालामलङ्कुर्यात् मध्ये वेदिं च कारयेत्।
एकं कुम्भं च सन्न्यस्य तत्पूर्वे गरुडं तथा।।

दक्षिणे वाहनं चापि ? पश्चिमे चक्रमेव च।

---

1. इदं सार्धं श्लोकपञ्चकं देव्युत्सव विषय एव स्यादित्यालोच्यते। प्रकरणं विच्छिन्नं। अथापि लिंगादेवमतुमीयते।

2. देवीप्रधानमित्यर्थः स्याद्वा

उत्तरे विष्वक्सेनञ्च कल्पयित्वा विधानतः।।

कुम्भे तथैव देव्यौ च समावाह्य समर्च्य च।
परिवारपीठे तद्देवान् समभ्यर्चेद्यथाविधि।।

एवमेव विधानेन सायं प्रातर्दिने दिने।
कुम्भवेद्यां तु तत्प्राच्यां तत्तदग्निं प्रकल्पयेत्।।

एष एव विशेषः स्यात् अन्यत्सर्वं खिलोक्तवत्।

★★★

९. उत्सवाङ्गहोमाः

७.९.१ उत्सवे पञ्चाग्निहोमस्य उत्तमत्वम्

अ.२९

उत्सवे चोत्तमे तत्र पञ्चाग्नीन् साधयेत्क्रमात्।।

७.९.२ पौण्डरीकश्रामणकाग्न्योः होमे मध्यमत्वम्

अ.२९

मध्यमं चोत्सवं स्याच्चेत् पौण्डरीकाग्निमाचरेत्।
श्रामणाग्निं च कृत्वा तु ------------------ ।।

७.९.३ औपासनाग्नौ होमे अधमत्वम्

अ.२९

--------------- [1]अन्ये चौपासनं भवेत्।।

७.९.४ उत्तमादिभेदभिन्नेषु उत्सवेषु होमे नियमः

क्रि.१४.८० - ८२

आज्येन साज्यचरुणा समिद्भिश्चोत्तमे हुनेत्।
आज्येन साज्यचरुणा मध्यमे होममाचरेत्।।
आज्येनैवाधमे होमं साज्येन चारुणाऽथवा।

आज्येन वाथ चरुणा सायं प्रातर्यजेद् बुधः।।

प्रथमोत्सवमारभ्य तीर्थान्तं जुहुयात्क्रमात्।
विना कुम्भैश्च देवैश्च नित्याग्नौ होममाचरेत्।।

७.९.५ होमकालस्यानिर्देशे कालविधानम्

क्रि.१४.४२

कालेऽनुक्ते तु मध्याह्नः -------------।।

७.९.६ उत्सवे अग्निकुण्डानिर्देशे कुण्डविधानम्

क्रि.१४.४१

अग्निकुण्डे त्वनिर्दिष्टे कुण्डमौपासनं चरेत्।।

७.९.७ होमद्रव्यानिर्देशे द्रव्यविधानम्

क्रि.१४.४२

होमद्रव्ये त्वनिर्दिष्टे गव्यं घृतमुदाहृतम्।

७.९.८ उत्सवाङ्गहोमे आज्यालाभे प्रतिनिधिः

वि.५३.३५०

आज्यालाभे आज्यमिश्रचरुणा होतव्यम्।

७.९.९ होमपात्रस्यानिर्देशे स्रुवविधानम्

क्रि.१४.४२

------------ पात्रेऽनुक्ते स्रुवं भवेत्।।

७.९.१० होमस्थानस्यानिर्देशे स्थानविधानम्

क्रि.१४.४०, ४१

होमस्थाने त्वनिर्दिष्टे निर्दिष्टस्थानसङ्कटे।
अशक्तस्त्वरितो वाथ निर्दिष्टस्थानकल्पने।।

कर्मणामपि सर्वेषां कल्पयेत् पचनालये।

७.९.११ देवताभेदेन द्रव्यहोमपात्रयोः भेदः

वि.५३.३४९, ३५०

उत्सवाधिदैवत्यं स्रुवेणाज्येन, तिथिदैवत्यमुपभृता साज्येन पक्केन, वारदैवत्यमाज्येन अग्निहोत्रहवण्या, नक्षत्रदेवत्यमाज्येन जुहुयात्।

सर्वालाभे तत्तत्स्मृत्वा स्रुवेण होतव्यम्। यावत्संख्याहुतिः तावत्समिद्धोमं चरुहोमं च कुर्यात्। --------------- दधिक्षीराज्यमिश्रं लाजमुपजुह्वाऽऽदाय वैष्णवेन जुहुयात्।

७.९.१२ नवाहोत्सवे होमे दिनभेदेन समिद्भेदः

वि.५३.३५०

प्रथमदिने पलाशं, द्वितीये बैल्वं, तृतीये शमीं, चतुर्थे नैयग्रोधं, पञ्चमे औदुम्बरं, षष्ठे चाश्वत्थं, सप्तमे खादिरं, अष्टमे प्लाक्षं, नवमे पालाशम्, इध्मं जुहुयात्। एतेषामलाभे पालाशमश्वत्थं वा जुहुयात्।

७.९.१३ नवाहोत्सवे अर्चनादौ दिनभेदेन पुष्पभेदः

वि.५३.३५०

देवस्य द्विगुणार्चनार्थं, कुम्भदेवाराधनार्थं, होमार्थं, आस्थानार्चनार्थं, बलिदानार्थं च, प्रथमदिने पद्मं, द्वितीये बिल्वपत्रं, तृतीये करवीरं, चतुर्थे कुमुदं, पञ्चमे

नन्द्यावर्त्तं, षष्ठे तुलसीं, सप्तमे स्थलारविन्दम्, अष्टमे विष्णुक्रान्तं, नवमे पङ्कजम्, एतेषामलाभे करवीरं, तुलसीं वा आहरेत्।

वा. ३२

७.९.१४ एकविंशतिदिनोत्सवे प्रत्यहं समिद्विशेषाः

क्रि.१४.७३ - ७९

प्रथमेऽहनि पालाशं द्वितीये बैल्वमेव च।
तृतीये तु शमी चैव न्यग्रोधं तु चतुर्थके।।

औदुम्बरं पञ्चमे च षष्ठे चाश्वत्थमेव च।
सप्तमे खादिरं प्रोक्तम् अष्टमे प्लाक्षमुच्यते।।

अपामार्गं तु नवमे दशमे चाम्रमेव च।
एकादश्यां कुशं चैव द्वादश्यां दौर्वमेव च।।

त्रयोदशे चामलकं पाटलं च चतुर्दशे।
पनसं पञ्चदशके कोविदारं तु षोडशे।।

सप्तदशे तु पुन्नागं समिद्भिरिति हूयते।
अष्टादशे तु मन्दारं वकुलमेकोनविंशके।।

चम्पकं विंशतितमे जुहुयाच्च यथाक्रमम्।
एकविंशतिके चैव कापित्थं जुहुयात् क्रमात्।।

इत्येतैश्च समिद्भिश्च क्रमेण जुहुयाद् बुधः।

प्र.२५.१३७, १३८

पलाशबिल्वशामीलन्यग्रोधोदुम्बरास्तथा।।

अश्वत्थखदिरप्लक्षब्रह्मवृक्षाः क्रमादिमे।
समिधां ग्राह्यवृक्षास्तु पर्णमश्वत्थमेव वा।।

वा.३२

७.९.१५ होमे निर्दिष्टसमिदलाभे प्रतिनिधिः

वा.३२

अलाभे तु समित्सर्वं लब्धं वापि च कारयेत्।।

काश्यपीयोक्तमार्गेण कारयेदिति शासनम्।

७.९.१६ उत्सवदिनेषु नित्यहोमक्रमः

प्र.२५.११३ - १२०

परिषिच्य पावकं पश्चात् वैष्णवं विष्णुसूक्तकम्।
जुहुयात्पौरुषं सूक्तं श्रीभूसूक्तसमन्वितम्।।

दिनसन्ध्याधिदैवत्यं तिथिवारर्क्षदैवतम्।
तथा मासाधिदैवत्यं अब्ददैवत्यमेव च।।

तदालयगतानां च जुहुयान्मूर्तिभिः क्रमात्।
व्याहृत्यन्तं प्रधाने स्यात् तत आहवनीयके।।

नृसूक्तं दक्षिणाग्नौ च वैष्णवं विष्णुसूक्तकम्।
गार्हपत्ये तु जुहुयात् श्रीसूक्तं वैष्णवं तथा।।

आवसथ्ये महीसूक्तम् एकाक्षरमतो यजेत्।
जुहुयात्पौण्डरीकाग्नौ 'अतो देवादि' वैष्णवम्।।

विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं यद्देवादिसमन्वितम्।

पारमात्मिकमन्त्रांश्च ब्राह्ममैन्द्रं च वारुणम्।।

जुहुयाद्विष्णुगायत्र्या श्वेताब्जं च घृताप्लुतम्।
अष्टोत्तरशतं चैव सर्वदोषोपशान्तये।।

एकाग्निमथवाऽऽधाय जुहुयादधमाधमम्।
सभ्यहोमं च पूर्वोक्तम् वैष्णवादि विधानतः।।

७.९.१७ मूर्तिहोमः

वि.५३.३४९, ३५६

पश्चाद्यज्ञशालामागत्य, अग्निं प्रज्वाल्य, परिषिच्य, हौत्रं प्रशंस्य, अतो देवाद्यैः विष्णोर्नुकाद्यैः सहस्रशीर्षाद्यैः देवादितदालयगतपरिषद्देवानां मूर्तिमन्त्रैश्च हुत्वा, उत्सवाधिदैवत्यं तिथिवारनक्षत्रदैवत्यं च, क्रमाज्जुहुयात्। --------------- वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं तदालयगतपरिषद्देवानां मूर्तिमन्त्रांश्च आज्यमिश्रचरुणा वैष्णवान्तं सायं प्रातर्जुहोति।

खि.३२.९१, ९२ ; वा.३२ ; य.४०.७५, ७६

स.५५.४२ - ४४

अग्निं तं परिषिच्यैव मूर्तिहोमश्च हूयताम्।।

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च पुरुषसूक्तं तथैव च।
देवस्य मूर्तिमन्त्रैश्च देव्योर्मुन्योस्तथैव च।।

सर्वेषां परिवाराणां मूर्तिमन्त्रैश्च हूयताम्।

क्रि.१४.६८ - ७३

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च नरसूक्तं यजेद् बुधः।
श्रीभूसूक्तं ततो हुत्वा महीसूक्तं यजेत् क्रमात्।।

मूर्तिहोमं च जुहुयात् नित्यमेवं क्रमं विदुः।
वैष्णवं विष्णुसूक्तं च नरसूक्तसमन्वितम्।।

दिनसन्ध्यादिदैवत्यं तिथिवारर्क्षदैवतम्।

समिद्भिर्जुहुयात् सभ्ये साज्येन चरुणा बुधः।
जुहुयात् पौरुषं सूक्तमैन्द्रमाहवनीयके।।

अन्वाहार्ये विष्णुसूक्तं श्रीसूक्तेन समन्वितम्।
वैष्णवं गार्हपत्याग्नावावसथ्ये ततः परम्।।

एकाक्षरादिसूक्तं च महीसूक्तं तथा यजेत्।

नि.२९

अ.२९

अग्न्यालयं प्रविश्यैव आघारं पूर्ववच्चरेत्।
ब्राह्मं रौद्रं पार्षदादीन् वैष्णवं च सुहूयते।।

श्रीभूमिभ्यां मुनिभ्यां च परिवाराधिदैवतान्।
दिनाधिदेवता हुत्वा सायं प्रातर्यजेद्गुरुः।।

खि.३२. १२८

अत्रिप्रोक्तक्रमेणैव मूर्तिहोमं हुनेत्ततः।
निवेदयेद्धविस्सम्यक् देवदेवाय शार्ङ्गिणे।।

७.९.१८ नवाहोत्सवे दिनाधिपहोमः

वि.५४.३५५

प्रथमे ब्राह्मं, द्वितीये चाऽऽर्षं, तृतीये रौद्रं, चतुर्थे वासवं, पञ्चमे सौम्यं, षष्ठे

वैष्णवं, सप्तमे सर्वदेवत्यं अष्टमे याम्यं नवमदिने वारुणं च जुहुयात्।

वा.३२

[अत्र नवमं दौर्गमेवेति इति पाठः दृश्यते।]

नि.२९ ; प्र.२५.१२१, १२२ ; ज्ञा.९२.१७९ ;

य.४२.२१ - २४ ; अ.२९

ज्ञा.९२.१७७

तद्दक्षिणेऽग्निकुण्डे अग्निं परिषिच्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं मूर्तिमन्त्रानाज्येन देवेशाय हुत्वा तद्दिनाधिपमन्त्रपूर्वं तदालयगतपरिषद्देवेभ्यः सर्वेभ्यो मूर्तिमन्त्रैः हुत्वा आज्यमिश्रेण चरुणा च तथैव जुहुयात्।

७.९.१९ पञ्चदशाहोत्सवे दिनाधिदेवताहोमः

स.५६.५० - ५५

उत्सवोक्तदिनानां तु वक्ष्याम्यत्राधिदैवतम्।
प्रथमं ब्राह्ममुद्दिष्टं द्वितीयं चार्षकं मतम्।।

रौद्रं तृतीयं संप्रोक्तं चतुर्थं वासवं स्मृतम्।
पञ्चमं सौम्यमाख्यातं वैष्णवं षष्ठमुच्यते।।

सप्तमं सर्वदैवत्यमष्टमं वसुदैवतम्।
नवमं त्वाष्ट्रकं प्रोक्तं दशमं सौरमुच्यते।।

कौबेरमेकादशमं वायव्यं द्वादशं स्मृतम्।
त्रयोदशं तु कौमारं वैघ्नं चैव चतुर्दशम्।।

ततः पञ्चदशाहं तु वैष्णवं परिकीर्तितम्।
तद्दिनाधिपदैवत्यं दिने तस्मिंश्च हूयते।।

एवमेव विधानेन विष्णोरुत्सवमुत्तमम्।
भक्त्यैव कारयेद्यस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात्।।

७.९.२० एकविंशतिदिनोत्सवे दिनाधिदेवताहोमः
क्रि.१४ - ५४ - ६१

तत्राहस्तिथिवारर्क्षवाहनानां विशेषतः।
अधिदेवाश्च तन्मन्त्राः क्रमश्चैव प्रवक्ष्यते।।

प्रथमे ब्राह्मदैवत्यं द्वितीये चार्षमेव च।
तृतीये रुद्रदैवत्यं चतुर्थे वासवं तथा।।

पञ्चमे सोमदैवत्यं षष्ठे वैष्णवमाचरेत्।
सप्तमे सर्वदैवत्यम् अष्टमे याम्यमेव च।।

नवमे वारुणं प्रोक्तं दशमे वायुदैवतम्।
एकादशे तु कौमारं द्वादशे नैर्ऋतं यजेत्।।

त्रयोदश्यां तु वाराहं चतुर्दश्यां तु रौहिणम्।
गारुत्मतं पञ्चदश्यां षोडश्यां दौर्गकं यजेत्।।

सप्तदश्यां तु कौमारं जुहुयाद्देशिकोत्तमः।
अष्टादशे तु होतव्यं नरसूक्तं तु वित्तमैः।।

एकोनविंशतिदिने नरसूक्तं यजेद्बुधः।
विंशतितमे दिने चैव भूसूक्तं जुहुयाद् बुधः।।

एकविंशदिने चैव जुहुयात्पारमात्मिकम्।
एवमुत्सवदैवत्यं क्रमेण जुहुयाद् बुधः।।

खि.३२.९२ - ९७

प्रथमं ब्रह्मदैवत्यमार्षं स्यात्तु द्वितीयकम्।।

तृतीयं वै रौद्रमाहुश्चतुर्थं वासवं स्मृतम्।
पञ्चमं सोमदेवत्यं षष्ठं वैष्णवमुच्यते।।

सप्तमं सर्वदेवत्यमष्टमं याम्यमेव च।
नवमं चार्षकं प्रोक्तं दशमं सौरमुच्यते।।

कौबेरमेकादशकं वायव्यं द्वादशं स्मृतम्।
त्रयोदशं स्यात्कौमारं रौहिणं तु चतुर्दशम्।।

ततः पञ्चदशं चैव वैष्णवं परिकीर्तितम्।
सौरं तु षोडशं सप्तदशं कौबेरमुच्यते।।

अष्टादशं नृसूक्तं कौमारमेकोनविंशकम्।
वैघ्नं विंशतिकं प्राहुरेकविंशञ्च वैष्णवम्।।

७.९.२१ दशमादित्रिंशद्दिनान्तोत्सवे दिनाधिपदेवताहोमः

ज्ञा.९२.१७९

दशमादित्रिंशद्दिनान्तानां सूर्याग्निकुबेरकुमारवायुविष्णुप्रजापति बृहस्पति-गरुडदुर्गाचक्रनिरृतिश्रीमहीविष्वक्सेनपाञ्चजन्याश्विनीविश्वेदेवाग्नीषोमपितृसर्वदेवा इत्येताः यथाक्रमेण दिनानामधिदेवाः। तस्माद्दिनदैवत्यपूर्वमेव होतव्यम् इति। एतेषु अवभृथदिने सर्वदैवत्यं होतव्यमिति केचित्।

नि.२९

७.९.२२ दिनाधिपहोमद्रव्यम्

वा.३२

चरुणाज्येन समिधा हुनेत्तत्तद्दिनाधिपान्।

७.९.२३ तिथिदैवत्यहोमः

वि.५४.३५५, ३५६

प्रथमतिथावाग्नेयं, द्वितीयायां प्राजापत्यं, तृतीयायां कौबेरं, चतुर्थ्यां वैघ्नं, पञ्चम्यां श्रीदैवत्यं, षष्ठ्यां कौमारं, सप्तम्यामादित्यम्, अष्टम्यां रौद्रं, नवम्यां दौर्गं, दशम्यां याम्यं, एकादश्याम् ऐन्द्रं, द्वादश्यां वैष्णवं, त्रयोदश्यां मातृदेवत्यं, चतुर्दश्याम् ऐशं, पञ्चदश्यां सौम्यं च जुहुयात्।

क्रि.१४.६२ - ६६ ;   प्र.२५. १२२ - १२४

७.९.२४ वारदैवत्यहोमः

वि.५४.३५६

सूर्यवारादिषु तत्तद्दैवत्यं जुहुयात्।

क्रि.१४.६६

७.९.२५ नक्षत्रदैवत्यहोमः

वि.५४.३५६

[1]अग्नये कृत्तिकाभ्यः स्वाहेत्युत्यादि तत्तन्नक्षत्रे जुहुयात्।

क्रि.१४.६७ ;   प्र.२५.१२५

1. शिष्टानां नक्षत्राणां होममन्त्रः कृष्णयजुर्वेदब्रह्मणे नक्षत्रेष्टिकाण्डे द्रष्टव्याः।

७.९.२६ वाहनाधिदेवताहोमः

क्रि.१४.६७

तत्तद्वाहनदैवत्यं तत्तन्नाम्ना च हूयताम्।।

७.९.२७ सन्ध्यादेवताहोमः

ज्ञा.९२.१७९

प्रातःसन्ध्याधिपा इन्द्राणी सायमीशाना वारुणी। एवं सन्ध्याधिपदैवत्ययुक्तं परिषद्देवानां मूर्तिहोमं जुहुयात्।

७.९.२८ द्वारदेवताहोमः

प्र.२५.१२४

तत्तद्द्वारे तु जुहुयात् मन्त्रैर्द्वाराधिपोचितैः।।

७.९.२९ त्रिसन्धिषु होमः

प्र.२५.१२५

त्रिसन्धिषु हुनेदैन्द्रं सौरं बार्हस्पतं क्रमात्।।

७.९.३० मासदैवत्यहोमः

प्र.२५.१२६

मासर्क्षाधिपदैवत्यं मासदैवत्यमुच्यते।

७.९.३१ योगदैवत्यहोमः

प्र.२५.१२६ - १२९

याम्यं च वैष्णवं सौम्यं ब्राह्मं बार्हस्पतं तथा।।

सौम्यमैन्द्रं वारुणं च शेषाग्न्यादित्यभौतिकम्।

मारुतं भृगुदैवत्यं वारुणं वैघ्नमेव च।।

रौद्रं कौबेरकं त्वाष्ट्रं मैत्रं कौमारमेव च।
सावित्रीं श्रीदैवत्यं च गौरीदैवत्यमेव च।।

आदित्यं पैतृकं चैवाऽदितिदैवत्यमेव च।
योगदैवत्यमेतत्स्यात् जुहुयाद्विधिना पुनः।।

७.९.३२ करणदैवत्यहोमः

प्र.२५.१३०, १३१

ऐन्द्रं च प्राजापत्यं च मैत्रमार्यमणं तथा।
भूतश्रीयाम्यदैवत्यं भार्गवं वृषदैवतम्।।

कौबेरं वायुदैवत्यं जुहुयात् करणेषु वै।

७.९.३३ पक्षदैवत्यहोमः

प्र.२५.१३१

देवेभ्यः पितृभ्यश्चेति पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।।

७.९.३४ अयनदैवत्यहोमः

प्र.२५.१३२

सौरं चान्द्रं च जुहुयात् क्रमादयनयोर्द्वयोः।

७.९.३५ ऋतुदैवत्यहोमः

प्र.२५.१३२

मधुश्च माधवश्चेति जुहुयादृतुषु क्रमात्।।

७.९.३६ षष्टिसंवत्सराधिदैवत्यहोमः

प्र.२५.१३३ - १३६

विष्णुः प्रजापतिश्शूली विघ्नेशः सप्त चर्षयः।
अष्टौ लोकाधिपाः पञ्चभूता विश्वम्भरादयः।।

वसवोऽष्टौ च रोहिण्यः सप्त श्रीश्चण्डिका गुहः।
सूर्यः सोममश्विरञ्जीवी कालीवीशपुरन्दराः।।

चक्रश्शान्तो गुरुर्भौमबुधशुक्रशनैश्चराः।
हविःपालो ह्यनन्तश्च गङ्गा ज्येष्ठा च मातरः।।

प्रभवादिक्रमादेते विज्ञेया वत्सराधिपाः।

७.९.३७ उत्सवदिनेषु प्रातः सायं च होमाचरणम्

प्र.२५.१४२, १४३

एवमेव विधानेन द्विकालं होममाचरेत्।।

प्रातः सन्ध्यावसाने तु सायमर्चावसानके।
होमं कृत्वा बलिं दद्यात् द्विकालं चोत्सवं चरेत्।।

७.९.३८ उत्सवे भगवतो दूरयात्रायां होमाद्याचरणक्रमः

क्रि.१४.१४८, १४९

उत्सवे दूरमध्वानं देवेशं प्रापिते सति।
द्विक्रोशे वापि त्रिक्रोशे ग्रामान्तरगतेऽथवा।।

अपरेद्युः प्रकर्तव्या होमबल्यर्चनाक्रिया:।
पूर्वेद्युरेव कृत्वा ता गच्छेदिति च केचन।।

★★★

१०. उत्सवाङ्गबलिप्रदानम्

७.१०.१ बलिप्रदानकालः

वा.३२

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण बलिं दत्त्वा तु बुद्धिमान्।।

उदयात्पूर्वकाले तु चोत्सवं कारयेद्बुधः।
तथैव चापराह्ने तु दिवा चैवोत्सवं चरेत्।।

मध्याह्ने चार्धरात्रे च उभसन्धौ बलिं क्षिपेत्।
एवमेव क्रमेणैव दिनं प्रति समाचरेत्।।

काले बलिद्वये वाथ सहैवोत्सवमाचरेत्।

७.१०.२ रथ्याबलिदानाय शिलादिमयपीठकल्पनम्

प्र.२७.३६८

रथ्यासु बलिदानाय पीठं शैलादिभिर्भवेत्।

७.१०.३ बलिद्रव्यम्

ज्ञा.९२.१७८

द्रोणैः द्रोणार्धैः आढकैर्वा तण्डुलैः पक्वमन्नं कटाहे प्रक्षिप्य मुद्गनिष्पाव-कुलुत्थतिलतिल्वैः पक्वैः अपूपैः लाजैश्च युक्तं कृत्वा तद्बलिद्रव्यं तोयपुष्पगन्ध-धूपदीपाक्षतांश्च सङ्गृह्य।

अ.२९

बल्यर्थं पाचयित्वा तु द्विद्रोणं द्रोणमेव च।
मुद्गमाषतिलं चैव पाचयित्वा सहैव तु।।

पाचयित्वा विधानेन कटाहे प्रक्षिपेद्बुधः।
लाजापूपैस्सक्तुभिश्च पुष्पतोयसमायुतम्।।

खि.३२.१०१ - १०३

द्रोणैः द्रोणार्धकैर्वापि तदर्धैर्वापि तण्डुलैः।।

निष्पावैश्च कुलुत्थैश्च सलाजैस्सक्तुभिस्तथा।
पाचयित्वा विधानेन मुद्गतिल्वसमन्वितम्।।

अपूपैरपि संयुक्तं कटाहे प्रक्षिपेद्बलिम्।

वा.३२

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव कटाहे प्रक्षिपेच्चरुम्।
मुद्गं निष्पावकं चैव कुलुत्थं माषमेव च।।

तिलैरपूपलाजैश्च यवान् सक्तून् यथाक्रमम्।
मुद्गादि सक्तुपर्यन्तं दिनं प्रति बलिं क्षिपेत्।।

एतद्द्रव्यस्य चालाभे शुद्धान्नं तत्र निक्षिपेत्।

प्र.२५.१४१, १४२

मुद्गं निष्पावकं चैव कुलुत्थं माषमेव च।
तिलानपूपान् लाजांश्च यवान् सक्तून् यथाक्रमम्।।

बलिद्रव्यणि चोक्तानि सर्वाभावे तु मौद्गिकम्।

७.१०.४ बलिदाने त्रिसन्ध्यं द्रव्यभेदः

अ.३१

त्रिसन्ध्यं च हविः कुर्यात् मध्याह्नेऽन्नबलिर्भवेत्।
सायं पुष्पबलिं कुर्यात् बलिं चैव यथाक्रमम्।।

७.१०.५ अन्नमूर्तिकल्पनम्

अ.१७

बल्यर्थं पाचयेदन्नं बलिपात्रे क्षिपेत्तथा।।
घृतेन दधि संयुक्तं मर्दयित्वा यथोचितम्।
दीपज्वालोपमं बिम्बं कौतुकाग्रे सुसन्यसेत्।
तच्छक्त्यावाहनं तत्र दीपान्तं च समर्चयेत्।।

७.१०.६ उत्तमादिभेदेन बल्यन्नमानम्

अ.२९

द्रोणार्धमुत्तमं विद्यात् मध्यमं चाढकं भवेत्।
अधमं चाढकार्धं तु पाचयित्वा विधानतः।।

७.१०.७ बल्यन्नस्वरूपम्

अ.२९

बलिपात्रे क्षिपेदन्नं अन्नरूपं प्रकल्पयेत्।
द्वात्रिंशदङ्गुलं श्रेष्ठं चतुर्विंशाच्च मध्यमम्।।
अधमं द्वादशाङ्गुल्यं त्रिविधं मानमुच्यते।

त्रिगुणं मूलनाहं च द्विगुणं मध्यमं भवेत्।।

तत्समं चोर्ध्वमित्युक्तं कल्पयित्वा यथाक्रमम्।

७.१०.८ बलिदानप्रयोगः

ज्ञा.९२.१७८

चक्रशान्तगरुडान् बलिञ्च क्रमेण नीत्वा एतेषां बिम्बाभावे दारुणा पीठानि कृत्वा तदालये तत्तन्मूर्तिमन्त्रैः पात्रेष्वाराध्य नयेत्। द्वारपालादितदालयगतदेवेभ्यो बलिं निर्वाप्य ग्रामेऽप्यष्टदिक्सन्धिषु तद्दिग्देवलोकपालेभ्यो देवेभ्यो भूतेभ्यो नागेभ्यो राक्षसेभ्यो वैरोचनगणेभ्यश्च मध्ये प्रागाद्यष्टदिक्षु च तत्तन्नाम्ना नमोऽन्तेन तोयं पुष्पगन्धधूपदीपाक्षतादि दत्वा बलिं निर्वाप्य तोयं दद्यात्। पूर्वं तोयं ततः पुष्पं बलिमन्ते तोयं दद्यादिति। एतद्बलिं दत्वा 'देवालये अत्राऽगताः सर्वे वैष्णवं बलिं भुञ्जन्ताम्। तदमृतं यथेष्टं सगणाः भवन्तो भुञ्जन्ताम्' इत्युक्त्वा प्रदक्षिणं गच्छेत्। भूतेभ्यो यक्षेभ्यो राक्षसेभ्यो नागेभ्यः पिशाचेभ्यः सर्वभूतेभ्य इत्युक्त्वा प्राग्दक्षिणमध्यमोत्तरावकाशेषु यथाक्रमं बलिं दद्यादित्यन्ये। ग्रामसन्धिषु सर्वत्रैवं बलिं निर्वाप्य आलयं प्रविश्य भूतपीठे बलिशेषं निर्वपेत्।

स.५५.४७ - ५३

[अत्र 'विष्वक्सेनं च चक्रं च स्वस्थाने संनिवेश्य च' इत्यधिकतया वर्तते इति विशेषः।]

क्रि.१४.८३

अ.२९

देवस्याभिमुखे न्यस्य आवाह्यार्चनमाचरेत्।।

भूषणं चोत्तरीयं च बल्यन्नं शिरसा धरेत्।
वीशं शैषिकचक्रं च याने चारोपयेत्क्रमात्।।

अग्रे भूतबलिं गत्वा चक्रं सानुगतो भवेत्।
पश्चादन्नबलिं गत्वा गरुडानुगतो भवेत्।।

शैषिकं च ततो गत्वा गत्वा चैव बलिक्रमात्।
धूपदीपसमायुक्तं घण्टारवसमायुतम्।।

बलिं प्रक्षिप्य तत्काले बलिवाद्यं सुघोषयेत्।
प्रथमं द्वारपालेशो द्वितीयं भूतमेव च।।

तृतीयं गरुडं चैव न्यक्षादीनां चतुर्थकम्।
पञ्चमं लोकपालानां षष्ठं चक्रबलिं क्षिपेत्।।

सप्तमं शङ्खमेवोक्तं अष्टमं ध्वजदेवतम्।
गोपुराणां बलिं दत्वा गोपुरद्वारदेवताम्।।

बलिं दत्वा यथान्यायं पश्चाद्ग्रामं प्रवेशयेत्।
इन्द्रादिलोकपालानां तत्तद्दिक्षु बलिं क्षिपेत्।।

तत्तद्दिक्षु बलिं तत्र ब्रह्मादीशान्तमाचरेत्।
यद्दिक्षु देवातागारं तद्दिगादिबलिं क्षिपेत्।।

इन्द्रपावकयोर्मध्ये भूतानां च बलिं क्षिपेत्।
यमपावकयोर्मध्ये यक्षाणां च बलिं क्षिपेत्।।

यमनैर्ऋतयोर्मध्ये राक्षसेभ्यो बलिं क्षिपेत्।

नीलवारुणयोर्मध्ये 'पिशाचेभ्य' इति ब्रुवन्।।

वरुणोदानयोर्मध्ये उरगाणां बलिं क्षिपेत्।
उदानसोमयोर्मध्ये गन्धर्वेभ्यो बलिं क्षिपेत्।।

कुबेरेशानयोर्मध्ये वैरोचनगणान् क्षिपेत्।
ईशानेन्द्रयोर्मध्ये अष्टादशगणान् क्षिपेत्।।

चतुष्कोणे त्रिकोणे वा द्विकोणेषु च सन्धिषु।
सन्धौ सन्धौ च सर्वेषां प्रक्षिपेच्च यथाक्रमम्।।

वि.५३.३५० - ३५२

[1]तद्वेद्यां पश्चिमे विष्टरे देवेशं दक्षिणे चक्रं, उत्तरे विष्वक्सेनं च संस्थाप्य, अभ्यर्च्य, पश्चिमे देवाभिमुखे धान्यपीठे बलिरक्षकं च आराध्य, मुखवासं प्रदाय, देवेशमभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, विधिना अन्नबलिम् अर्घ्यबलिं पुष्पबलिं वा आराध्य, चक्रमग्रे वीशं शान्तं बलिबेरञ्च क्रमेण नयेत्।

पूर्ववद्बेराभावे चक्रादीन् पात्रेषु समावाह्य, अभ्यर्च्य नयेत्। अथवा चक्रं बलिबेरं च नयेत्। [2]पूर्ववत्प्रभूतं बलिमाहृत्य, शिष्येण वाहयित्वा, पुष्पगन्धधूपदीपाक्षतयुतं बलिदाता अग्रतो गच्छेत्। [3]पूर्ववद्द्वारपालादिभ्यः बलिं दत्वा, ग्रामस्य बाह्यवीथ्यां, महत्वे अभ्यन्तरवीथ्यां वा, प्रदक्षिणवशेन दिक्पालानां मध्ये ब्रह्मणश्च बलिनिर्वापं कारयेत्। ग्राममध्ये विमानं चेत्, मध्यादिनवदिक्षु बलिं दद्यात्। पश्चिमादिविमानेषु ब्रह्मबलिं विना दद्यादित्येके।

1. तद्वेद्याम् - कुम्भवेद्याम्।
2. पूर्ववत् - ध्वजारोहणाङ्गबलिदानवत्।
3. पूर्ववत् - ध्वजारोहणाङ्गबलिदानवत्।

यत्र वास्तुविन्यासविशेषो नास्ति, तत्राष्टदिक्षु, नवदिक्षु वा, बलिं क्षिपेत्। पौराणिकी श्रेणी चेत्, चतुष्कोणेषु सन्धिषु सर्वत्र क्षिपेत्। दण्डकश्चेत् पश्चिमे वरुणनिर्ऋतिवायुभ्यो मध्ये ब्रह्मयमकुबेरेभ्यः पूर्वे इन्द्रानिलेशेभ्यो दद्यात्। दक्षिणोत्तरं चेत् दक्षिणे यमनिर्ऋतिपावकेभ्यो मध्ये ब्रह्मवरुणेन्द्रेभ्यः उत्तरे कुबेरपवनेशेभ्यो बलिं दद्यात्। नदीतीराद्रिस्थाने (षु) आवरणाद्बहिरष्टदिक्षु क्षिपेत्। अथवा ग्रामो योजनादर्वाक् चेत्, तत्र गत्वा बलिमाचरेत्।

---------------------- तत्तन्नाम्ना पूर्वमुदकं पुष्पं बलिमुदकञ्च दद्यात्। एवम् इन्द्रादीशानान्तं सर्वेषु स्थानेषु एकं विष्टरं निधाय, तस्मिन् बलिनिर्वापं कुर्यादिति केचित्। ---------------- एवं क्रमात् प्रदक्षिणवशेन बलिं दत्वा, आलयमाविश्य, भूतपीठे बलिशेषं निर्वपेत्।

य.४०.७७, ७८

नि.३०

पुष्पमालासमायुक्तं देवेशं सम्प्रणम्य च।
शिष्यं गरुडवद्ध्यात्वा सोष्णीषं सोत्तरीयकम्।।

गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य बृहस्पतीति च मन्त्रतः।
पूजको बलिमुद्धृत्य शिष्यस्य शिरसि न्यसेत्।।

गृह्णीयाच्छिरसा शिष्यः वैष्णवं मन्त्रमुच्चरन्।
तेन मन्त्रं समुच्चार्य बलिमेवं समुद्धरेत्।।

देवमादाय हस्ताभ्यां तं शिष्यः शिरसा वहेत्।
'उद्यन्त'मिति चोक्त्वा तु गच्छेद्गेहं प्रदक्षिणम्।।

छत्रपिञ्छवितानाद्यैः चामराद्यैश्च संयुतम्।
धूपदीपसमायुक्तं शकुनसूक्तसमन्वितम्।।

पूर्वं शङ्खध्वनिं कुर्याद्द्वितीयं काहलादिकान्।
पटहादिसर्ववाद्यैश्च घोषयेच्च महाध्वनिम्।।

मण्डपस्य च बाह्ये च प्रच्छत्पटादि संयुतम्।
प्रथमं प्रदक्षिणं कुर्यात् बलिदानं प्रकल्पयेत्।।

भेरीमाच्छाद्य संयुक्तं गेयवाद्यसमन्वितम्।
पूर्वापरं च नृत्यन्तं यष्टिप्रहरनृत्तकम्।।

ईशाग्रे धूम्रदालीदलाण्डं शृङ्गमाचरेत्।
गोपुरस्य बहिर्गत्वा निश्शष्दं च विनिर्गमेत्।।

भूतपीठसमायुक्तं तृतीयं तु प्रदक्षिणम्।
गान्धारं पञ्चमं चैतल्लारागं च कैशिकम्।।

दशातारी मरूत्कोल्लिमल्लरी गौहमेव च।
एतैर्गतस्वरैर्वाद्यैः अष्टदिक्षु च घोषयेत्।।

प्रथमावरणे चैकं द्वितीये तु द्वितीयकम्।
तृतीयावरणे हीने द्वितीयावरणे सति।।

प्रथमायां सकृत्कृत्वा द्वितीयायां द्वितीयकम्।
क्रमेणैव तथा कृत्वा तृतीयं प्रथमे पुनः।।

प्रथमावरणे हीने द्वितीयायां विहीनके।
प्रथमे च तथा कुर्यात्तृतीयं च प्रदक्षिणम्।।

बलिपीठमुखायामे यदि चावरणाद्बहिः।

पूर्वमावरणं कृत्वा पश्चात्पीठेऽपि कारयेत्।।

आवरणं न चात्रैव क्रमशस्सञ्चरेद्बुधः।
तस्यां गर्भालये द्वारे तद्दिश्यादिप्रदक्षिणम्।।

सर्ववाद्यसमायुक्तं पश्चाद्देवं प्रवेशयेत्।
वीशशैषिकयोर्मध्ये तिष्ठेद् देवनिरीक्षणम्।।

प्रणवेनैव चाभ्यर्च्य बलिदेवं विसृज्य च ।
पादुके च सुसन्न्यस्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमर्चयेत्।।

समारोप्य तथा युक्त्वा दर्शयित्वा प्रदापयेत्।
हस्ताभ्यां देवमादाय पूर्वस्थाने तु सन्न्यसेत्।।

बलिमादाय गत्वा तु भूतपीठे बलिं क्षिपेत्।
पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य देवागारं प्रविश्य च।।

अनुगच्छन्ति भक्त्या ये बलिं ते पुण्यभागिनः।
पदे पदे यज्ञफलं लभेयुरिति शासनम्।।

अ.३१

शिष्यं गरुडवद्ध्यात्वा उष्णीषं चोत्तरीयकम्।
गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य धूपदीपसमन्वितम्।।

बृहस्पतेति, मूर्ध्ना च आचार्यश्च सुबुद्धिमान्।
आदाय भूषणैर्जुष्टं तद्बिम्बं शिरसा धरेत्।।

छत्रपिञ्छवितानाद्यैः चामरैरुपवीजयेत्।

धूपदीपसमायुक्तं घण्टानादं च ताडयेत्।।

प्रथमं शङ्खध्वनिं कुर्यात् बिम्बं तालं प्रकल्पयेत्।
पूर्वापरनृत्तं च यष्टिप्राहारनृत्तकम्।।

द्वितीयं प्रदक्षिणं चैव इन्द्रस्य समतालकम्।
अग्निमद्वारुणं (मन्दारुणं?) चैव यमस्य ग्रहतालकम्।।

नैर्ऋत्यां कोटितालं च वारुणे नवतालकम्।
वायव्यां वृषभं लध्वी(दल्ली) सोमे झल्लरितालकम्।।

इशे तु मेड्तालं च तालान्ते शङ्खमाचरेत्।
गोपुरं च ततो गत्वा निश्शब्दं च विनिर्गमेत्।।

भूतपीठे बलिं दत्वा कृत्वा च त्रिः प्रदक्षिणम्।
शङ्खादिसर्ववाद्यानां घोषणं च समाचरेत्।।

पादप्रक्षालनं चैव द्वारवाह्ये प्रकल्पयेत्।
पादरक्षां समर्पयित्वा पाद्याद्यर्घ्यान्तमाचरेत्।।

स्वे स्थाने स्थापितं चैव देवदेवं नमस्कृतम्।
अन्नरूपं ततः पश्चात् उद्वाहनमथाचरेत्।।

विष्वक्सेनालयं विश्य बल्यन्नं चैव खण्डितम्।
चरकी देवता चैव पूतना पापराक्षरी।।

विष्वक्सेनबलिं पश्चात् बलिं तोयसमायुतम्।
तच्छेषं भूतपीठे तु विसृजेज्जलसंयुतम्।।

पात्रप्रक्षालनं कृत्वा पादौ प्रक्षाल्य चाचमेत्।

खि.३२.१०३ - ११२

पुष्पं तोयं धूपदीपगन्धाक्षतयुतं तथा।।

घण्टानादसमायुक्तं सर्ववाद्यसमन्वितम्।
बलिद्रव्यं समादाय द्वारपालपुरस्सरम्।।

बलिं दद्यात् विधानेन चक्रस्य पुरतो व्रजेत्।
चक्रस्य पश्चिमे वीशं तत्पृष्ठे चामितं नयेत्।।

बलिर्देयः प्रत्यत्नेन बलिवाद्यसमन्वितम्।
आचार्यो हरिरूपः स्याच्छत्रचामरसंयुतः।।

सर्वालङ्कारसंयुक्तः सर्ववाद्यसमन्वितः।
जनैः परिवृतो गच्छेद्यजमानश्च हर्षितः।।

चतुष्कोणे त्रिकोणे च द्विवीथ्यन्तरवीथिषु।
सन्धौ सन्धौ बलिं दद्यात् भूतादिभ्यो यथाक्रमम्।।

मध्यमं सन्धिमास्थाय भूतेभ्यः सर्वतः क्षिपेत्।
यक्षेभ्यो दक्षिणे दद्यात्पिशाचेभ्यश्च पश्चिमे।।

उत्तरे नागमुखेभ्य इत्युक्त्वा मन्त्रवित्तमः।
'ये भूते'ति मन्त्रेण दिश्यूर्ध्वायाञ्च निक्षिपेत्।।

तोयं दत्वा तु पूर्वं वै पुष्पं च तदनन्तरम्।
गन्धान् दद्यात्ततः पश्चात् धूपं दीपं ततः परम्।।

बलिं पश्चात् क्षिपेत्तत्र पश्चात्तोयं समर्पयेत्।
एवं प्रदक्षिणवशात् बलिं ग्रामे विनिक्षिपेत्।।

७.१०.९ ग्रामादौ बलिदानक्रमः

वा.३४

अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रामादीनां बलिक्रमम्।

------------------------------------।
याम्यपार्श्वे विमानं चेत् पूर्वं ब्रह्मणि निक्षिपेत्।।

सर्वेषामन्यदेवानां प्रादक्षिण्यवशेन तु।
वास्तुभेदा न हन्यं तु बलिमेव विशेषतः।।

देवेशस्योत्सवे चैव पृथगेव यथाक्रमम्।

------------------------------------।
[1]उत्सवे त्रिविधे चैव ध्वजारोहणपूर्वकम्।।

द्विकालानां बलिं दद्यात् केवलं चक्रमूर्तिना।
बलिबेरं च शान्तं च वीशं चैव विना चरेत्।।

अन्यत्सर्वत्र कर्मसु पूर्वोक्तेनैव कारयेत्।
वास्त्वङ्गालयदेवाग्रे बलिं दत्वा पृथक् पृथक्।।

तद्देवनाममन्त्रैश्च सकृद्दत्वा बलिं क्षिपेत्।
आरम्भदिवसादूर्ध्वमवसानदिनादधः।।

---

1. शान्त्युत्सव - भक्त्युत्सव - कालोत्सवाख्ये त्रिविधे उत्सवे इत्यर्थः।

कालद्वयं बलिं दद्यात् दिनं प्रति तथैव च।
सर्वद्रव्यबलिं दद्यात् मूर्तचक्रस्य सन्निधौ।।

ब्रह्मादीशानपर्यन्तं कुर्यान्मध्यालयेपि च।
तथापि पश्चिमे कुर्यात् वरुणादिक्रमात् क्षिपेत्।।

प्रमुखे मूर्तचक्रस्य चौत्सवस्य बलिं क्षिपेत्।
मृदुवाद्यसमायुक्तं तेन कर्म समाचरेत्।।

उत्सवं चक्रहीनं तु न कुर्यादिति शासनम्।
भूतादि चतुरो देवाः दिग्दैवत्यसमायुताः।।

गन्धर्वैश्चाप्सरोभिश्च सप्तैते सन्धिदेवताः।

असुरैः पन्नगैर्युक्तां नवदेवाश्च केचन।
इन्द्रादीशानपर्यन्तं आलये तु पृथक् पृथक्।।

प्रथमं यत्र दृश्येत तद्दिग्दैवत्यपूर्वकम्।
द्विकालमुत्सवं चैव बलिवीथ्यां न शक्यते।।

क्षुद्रमेव बलिर्वीथ्यामुत्सवं सर्वमाचरेत्।

७.१०.१० राजधान्यां बलिदानक्रमः

खि.३२.११३ - ११८

राजधानी यदि भवेत् राजवेश्माङ्कणेऽपि च।
इन्द्राय तु बलिं दद्यात् बलिमन्त्रमुदीरयेत्।।

'इन्द्राय विष्णवे तुभ्यं नमोऽस्तु पृथिवीपते।
रक्षस्व जगतीमेतामपि माम्' इति चोच्चरेत्।।

जयश्रियै च तत्पार्श्वे शचीदेव्यै च निक्षिपेत्।
शङ्खपद्मनिधिभ्यां च तत्रैव द्वारपार्श्वयोः।।

पश्चादैन्द्रादिकं स्थानमासाद्य तु क्षिपेद्बलिम्।
पश्चादालयमाविश्य बलिशेषं प्रगृह्य च।।

भूतपीठे विनिक्षिप्य पश्चादभ्यन्तरं विशेत्।
चक्रादींश्च प्रतिष्ठाप्य तत्तत्स्थाने यथाक्रमम्।।

बलिं पश्चाद्यथापूर्वं तथैव च विसर्जयेत्।

य.४०.७८ - ८० ; वि.५३.३५२

वा.३४

राजधान्युत्सवं चेत्तु बलिक्रम इहोच्यते।।

पूर्वोक्तेन विधानेन द्वारपालान् विनिक्षिपेत्।
पश्चाद्वेश्म प्रविश्यैव चादिभूमेस्तु मध्यमे।।

सर्वभूतबलिं दत्वा ब्रह्मणश्च बलिं क्षिपेत्।
पूर्वे तु यक्षराराजाय बलिं दद्यात् स्वनामतः।।

द्वारस्य दक्षिणे चैव शङ्खस्य तु बलिं क्षिपेत्।
वामे पद्मनिधेश्चैव बलिं दत्वा यथाक्रमम्।।

वेश्मनिर्गमने चैव ऐन्द्रस्थानं प्रविश्य च।
इन्द्रादिलोकपालानां बलिं दत्वा यथाक्रमम्।।

प्रदक्षिणं तथा वेश्म प्रविशेदालयं पुनः।
यस्यां दिशि विमानं स्यात् तद्दिक्पूर्वं बलिं क्षिपेत्।।

अथवा जनवासे च रक्षायै तु बलिं क्षिपेत्।
महावीथी बलिं चैव उत्सवे न तु शक्यते।।

राजवेश्मबलिं चैव वास्तुदेशे विशेषतः।
अन्येषामपि देवानां राजवेश्मबलिं क्षिपेत्।।

तत्तत्सूक्तं जपित्वैव घोषयेद्देशिकोत्तमः।
महावीथीगते चैव इन्द्रादीनां बलिं क्षिपेत्।।

सन्धौ सन्धौ बलिं क्षिप्त्वा भूतादिभ्यो बलिं क्षिपेत्।
पश्चादालयमाविश्य भूतपीठे बलिं क्षिपेत्।।

एवं बलिक्रमं पश्चादुत्सवं तत्र कारयेत्।

७.१०.११ उत्सवदिनेषु सायं प्रातः बलिदानम्

प्र.२४.१४५ - १४८

ध्वजारोहणमारभ्य चोत्सवादि दिनादधः।।

सायं प्रातश्च पूजान्ते ध्वजारोहणवद्बलिम्।
शिष्येण गुरुणा चाथ चक्रस्याभिमुखे तथा।।

नित्यं रात्रौ विशेषेण तथा भूतबलिं क्षिपेत्।
वीशामितौ विना धीमान् तीर्थान्तं सर्वरात्रिषु।।

चक्रमेव नयेद्विद्वान् बलिरक्षणहेतवे।

७.१०.१२ बलिदानकाले सुराङ्गनानृत्तम्

अ.३१

बलिकाले च नृत्ते च सुराङ्गनाः प्रकल्पयेत्।।

हीनाङ्गी च विरूपी च अतिवृद्धाऽल्पबालिका।
वर्जयेच्च सुरां कन्यां सम्यङ् नृत्ते प्रकल्पयेत्।।

सर्वलक्षणसम्पन्नां सर्वसौन्दर्यसंयुताम्।
कुलजातिप्रसूतां च कल्पयेन्नृत्तनृत्ययोः।।

प्रातःस्नानं तु कृत्वा सा दन्तधावनमाचरेत्।
अञ्जनं चानुलेपं च ताम्बूलेनास्यशोधनम्।।

शुद्धवस्त्रसमायुक्तां नानाभूषणभूषिताम्।
नृत्तशालां प्रवेश्यैव प्रमुखे मण्डपे न्यसेत्।।

तन्मध्ये भवमभ्यर्च्य 'रुद्रमन्ये' ति चोच्चरन्।
अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैः मण्डलस्थं हरिं प्रभुम्।।

'आपोहिष्ठा' ऋचा पश्चात् प्रोक्षयेच्च सुराङ्गनाम्।
सुराङ्गना च बाहुभ्यां पुष्पमालावलम्बितम्।।

हस्तेन पुष्पतोयं सुराङ्गनायां सुसन्न्यसेत्।
प्रथमं पुष्पाञ्जलिं च गरुडनृत्तं प्रकल्पयेत्।।

हस्तौ पादौ च दृष्ट्वा तु करणं भूमिमाचरेत्।
मध्याह्ने सायमभ्यर्च्य बल्यादीनां च पूर्ववत्।।

मध्ये रात्रौ हविर्दद्यात् बल्यादींश्च न चाचरेत्।
नृत्तमार्गमलङ्कारं रङ्गरोहणलक्षणम्।।

खिलाधिकारमार्गेण सर्वं सम्यक् समाचरेत्।

७.१०.१३ बलिदानम् उत्तमम्

वि.५३.३५१

[1]तस्मिन् स्थाने दर्भान् विकीर्य, तत्तद्दिगीशाय बलिं दत्वा, प्रागाद्यष्टदिक्षु सर्वेभ्यो देवेभ्यो, भूतेभ्यो, न्यक्षेभ्यो, राक्षसेभ्यः, पिशाचेभ्यो, नागेभ्यो, गन्धर्वेभ्यो, अष्टादशगणेभ्यश्च बलिं दद्यात् उत्तमम्।

७.१०.१४ बलिदानम् मध्यमम्

वि.५३.३५१ - ३५२

[2]तस्मिन् स्थाने दर्भान् विकीर्य, तत्तद्दिगीशाय बलिं दत्वा, ------- प्रागादि चतुर्दिक्षु सर्वेभ्यो भूतेभ्यो यक्षेभ्यो राक्षसेभ्यो बलिं दद्यान्मध्यमम्।

७.१०.१५ बलिदानम् अधमम्

वि.५३.३५१, ३५२

[3]तस्मिन् स्थाने दर्भान् विकीर्य --------- तन्मध्ये तद्दिगीशाय बलिं दद्यात् अधमम्।

★★★

1 तस्मिन् स्थाने - बलिदानस्थाने।

2 तस्मिन् स्थाने - बलिदानस्थाने।

3 तस्मिन् स्थाने - बलिदानस्थाने।

११. ग्रामप्रदक्षिणम्

७.११.१ शिबिकादौ भगवतो ग्रामप्रदक्षिणम्

प्र.२५.१४४ - १६७, १७१ - १९०

उत्सवभ्रमणं वक्ष्ये देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
बलिनिर्वापणान्ते तु सायं प्रातर्विशेषतः।।

देवदेवमलङ्कृत्य वस्त्राद्यैर्भूषणैः शुभैः।
सुगन्धपुष्पमालाभिर्गन्धैरपि मनोहरैः।।

रथे वा शिबिकायां वा वीशस्कन्धेऽपि वा तथा।
गजाश्वान्दोलिकादौ वा वाहने समलङ्कृते।।

'अहमेवेद'मन्त्रेण देवमारोप्य निश्चलम्।
अष्टोपचारैरभ्यर्च्य लाजापूपादिकांस्तथा।।

संस्कृतान् गुडसंमिश्रान् निवेद्य मुखवासकम्।
दत्वा वाद्यैस्समायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

दासीभिर्वादकैश्चैव नृत्तगेयसमन्वितैः।
ब्राह्मणैर्वेदविद्भिश्च समायुक्तं शनैश्शनैः।।

ध्वजैश्छत्रैरातपत्रैस्तोरणैश्च तथैव च।
सम्भृतैस्संयुतं चान्यैः सर्वैः शृङ्गारलक्ष्मभिः।।

वालव्यजनहस्ताभिर्दासीभिः पार्श्वयोर्द्वयोः।
वीज्यमानं विशेषेण तथा भक्तवरैरपि।।

वाहयेयुर्द्विजा देवं ब्राह्मणा वेदपारगाः।
दीपैरुदग्रैर्बहुभिः परिषिक्तैर्घृतादिना।।

परस्सहस्रैस्सर्वत्र दीपयेच्च शतावरैः।
विप्रैस्त्रयीमधीयानैः जपस्तुतिपरायणैः।।

नृत्यता गायता चापि गाणिक्येन सुसेवितम्।
वीणादिवादिभिश्चैव वन्दिभिश्च तथा परैः।।

षड्जादिगीतिनिपुणैः वाद्यवादनकोविदैः।
गद्यं पद्यं तथा मिश्रं पठद्भिस्स्तोत्रमुज्ज्वलम्।।

वैतण्डिकैस्तथा जल्पैः निपुणैर्वादशिक्षितैः।
तथा तत्त्वकथानिष्ठैः पदार्थज्ञैश्च तार्किकैः।।

मीमांसकैर्याज्ञिकैश्च छान्दसैः सांख्यकोविदैः।
योगज्ञैश्च पुराणज्ञैः शाब्दिकैस्तत्त्ववेदिभिः।।

मौहूर्तिकैश्च गणशः परस्परजिगीषुभिः।
तत्तच्छास्त्रोक्तमार्गेण प्रमेयं च बहुस्थितम्।।

उच्चैर्ब्रुवाणैर्विद्वद्भिः पञ्चकालपरायणैः।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कथयद्भिश्च सात्वतैः।।

शास्त्रेषु नैपुणं सर्वं प्रदर्शयितुमुद्यतैः।
देवस्य पुरतः पृष्ठे पार्श्वतश्च स्थितैर्जनैः।।

सेनया सर्वतो दिक्षु चतुरङ्गबलाढ्यया।
देवस्य पार्श्वयोः पूर्वे लाक्षारञ्जितमस्करैः।।

यन्त्रैर्दारुमयैश्चित्रैः पक्ष्याकारैरितस्ततः।
देवताकृतियन्त्रैश्च तथा .यन्त्रैः गजादिभिः।।

निषादिभिस्समारूढैः स्त्रीभिश्च भरतोदितैः।
मार्गैर्बहुविधैर्नृत्तं दर्शयन्तीभिरद्भुतम्।।

लेखायन्त्रैः स्त्रियारूढैः यन्त्रैरन्यैस्तथाविधैः।
गतागतानि कुर्वाणैरनुयातं समाकुलैः।।

शनैर्नयेज्जगन्नाथं यथाशक्तिसमन्वितैः।
आरभ्यावरणादाद्यात् एषा परिवृतिर्भवेत्।।

देवेन सार्धमाचार्यो यानमारुह्य तत्र तु।
रक्षार्थं देवदेवस्य ध्यायन्नुपविशेद्धरिम्।।

अर्चकश्च तथासीनः सम्यगर्चनमाचरेत्।

तत्काले देवमायान्तं भक्ता भागवता जनाः।
स्वगृहप्राङ्गणे चैव प्रत्युत्थाय पुनः पुनः।।

प्रणम्य चोपहारांश्च दद्युर्बहुविधान् बहुन्।
पत्रं पुष्पं फलं पूगं नागवल्लीदलान्यपि।।

दक्षिणां च विशेषेण यथाशक्ति यथारुचि।
नीराजनादि कुर्युश्च बालवृद्धातुरास्तदा।।

तपोभिर्बहुभिर्गम्ये स्वयमेव परात्परे।
भक्तानुकम्पया देवे स्वगृहद्वारमागते।।

को न नन्दति मूढात्मा तस्य का निष्कृतिर्भवेत्।
तत्काले चार्पितं द्रव्यं यदपक्कं प्रगृह्य च।।

अमन्त्रं तु निवेद्यैव भगवत्प्रियमाचरेत्।
उपहारेषु तत्रार्धं गृह्णीयाद्भागमर्चकः।।

नागवल्लीदलं पुष्पं क्रमुकं दक्षिणादिकम्।
सर्वमर्चकसर्वस्वं गृह्णीयादर्चकः स्वयम्।।

तत्काले भक्तिनम्रेभ्यः सम्प्राप्तेभ्यश्च सन्निधिम्।
भगवत्पादुकां दद्यात् शिरसि श्रद्धया गुरुः।।

शिरसा धारणे मर्त्यैः स्पृष्टिदोषो न विद्यते।
न नयेत्पादुकां विष्णोर्दूरीकृत्य तु सन्निधिम्।।

न गृहद्वारसीमान्तं नयेत्तां गृहिणां गुरुः।
इष्टं राजगृहे स्त्रीभिः पादुकाधारणं यदि।

देहलीमनतिक्रम्य नयेत्तां दीपिकान्विताम्।
तदा दीपैस्तथाऽन्यैश्च राजार्हैश्च परिच्छदैः।।

नेया स्यात्पादुका विष्णोः प्रणिधिस्सा यतो हरेः।
तत्सन्निधिमतिक्रम्य पूजकस्तु न जातुचित्।।

आदानायोपहाराणां प्रयायात् गृहिणां गृहान्।
नापि कार्यान्तरासक्तः पञ्चहस्तानतिक्रमेत्।।

एष श्रेष्ठोपचारस्स्यात् यतः सम्मान्यते हरिः।
एवं प्रदक्षिणं नीत्वा निवर्तेतालयं प्रति।।

गोपुराग्रे तु देवेशं कृत्वा देवोन्मुखं क्रमात्।
अर्घ्यपाद्यादिनाऽभ्यर्च्य निवेद्य पृथुकादिकम्।।

धामप्रदक्षिणं नीत्वा पुनराविश्य चाऽलयम्।
अवरोप्य च देवेशं स्थाप्य चास्थानमण्डपे।।

पाद्यमाचमनं दत्वा मुखवासं प्रदाय च।
कौतुकं तु विसृज्यैव शुद्धोदैःस्नापयेत्प्रभुम्।।

विमृज्य प्लोतवस्त्रेण समलङ्कृत्य पूर्ववत्।
कौतुकं पुनराबद्ध्य हविः पश्चान्निवेदयेत्।।

कुर्याद्राजोपचाराणि स हि राजा जगत्प्रभुः।
विनोदं कारयेच्चैव नृत्तगीतादिभिर्बहु।।

ततः प्रणम्य देवेशं पूर्वस्थाने निवेशयेत्।
प्रथमेऽहनि साये तु कर्तव्यमिदमीरितम्।।

नि.२९

वि.५३.३५२ - ३५४

शिबिकायानं वस्त्रगन्धमाल्याद्यैरलङ्कृत्य, देवेशं नानावर्णाम्बरैर्नवैः कौशेयाद्यैः सूक्ष्मकार्पासतन्तुकृतैश्च रत्नयुतमकुटाङ्गदमकरकुण्डलकेयूरहारकटि-सूत्रोदरबन्धनाङ्गुलीयकमुक्तादामप्रलम्बयज्ञोपवीताद्याभरणैः सुगन्ध-माल्यैर्नानाविधगन्धैश्चालङ्कुर्यात्। अज्ञानादर्थलोभाद्वा देवस्यालङ्कारे हीने सर्वहानिर्भवेत्। यत्नेनालङ्कुर्यात्।

वस्त्रं जीर्णं स्फुटितमुपयुक्तं वा यो दद्यात् तस्य महत्तरो दोषो भवति।

नवं मृदु सूक्ष्मं वस्त्रं यो दद्यात् स कुलैस्सप्तभिर्युक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात्।

भक्तियुक्तैश्शूद्रैरनुलोमैर्वाहयित्वा न दोषो भवति। तत्प्रतिलोमैर्भक्तियुक्तैर्वाहनं दोषाय भवति। अकिञ्चनब्राह्मणैर्वाहनं तन्मुख्यं भवत्यनन्तरजैर्मध्यम-मनन्तरजैरधमम्।

देवेशं प्रणम्य 'वेदाह'मिति यानमारोप्य, सौवर्णैः पुष्पैरन्यैर्वा प्रभामण्टप-मलङ्कृत्य योजयेत्। नर्तकगायकवादकाः चामरव्यजनमयूरताल-वितानवृन्तादिधराः हेमरजतताम्रपरिच्छदढक्कावितानध्वजपताकादिधराः तोयविक्षेपकाश्च जनाः पुरतो गच्छेयुः। छत्रधराः धूपदीपधराः परितो गच्छेयुः। वेदान् जयशब्दान् स्तोत्रादीनि च पठन्तोऽनुगच्छेयुः। -------- तद्ग्रामवासिनो जना यानस्थं देवं स्वेषु गृहेषु दीपाङ्कुराद्यैः प्रत्युत्थानं कृत्वा नमस्कुर्युः। कदलीचूतपनसनालिकेरापूपलाजपृथुकादीनि ब्राह्मणानीतानि सङ्गृह्यामन्त्रकं निवेदयेत्। शूद्रानुलोमानीतान्यपक्वानि निवेदयेत्। प्रतिलोमानीतनि तानि सर्वाणि वर्जयेत्। एवं ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य, शकुनसूक्तेनाऽऽलयमावेश्य, आस्थानमण्डपे सिंहासने विष्टरे वा देवं संस्थाप्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, मुखवासं दत्वा राजवदुपचारं कृत्वा शुद्धस्नपनविधिना संस्नाप्य, अभ्यर्च्य, महाहविः प्रभूतं वा निवेद्य पानीयाचमनमुखवासं दत्वा, द्वितीयाहः प्रभृति नित्यं सायं प्रातर्नित्यार्चनान्ते द्विगुणार्चनं हविर्निवेदनं कुम्भदेवाराधनं होमं बलिदानं च कृत्वा, सायंप्रातः एवमेवोत्सवं कारयेत्।

ज्ञा.९२.१७८, १७९

स.५५.५४ - ८२

सौवर्णमुक्ताभरणैर्बहुवर्णाम्बरैरपि।
पुष्पैश्च बहुभिर्गन्धैरलङ्कारैः स्वशक्तितः।।
अलङ्कृत्योत्सवं बिम्बं दर्शनीयं च सुन्दरम्।

शकुनसूक्तेन चानीय रथन्तरमिति ब्रुवन्।।

देवमारोपयेद्रङ्गे शिबिकायां रथेऽथवा।
सौवर्णैरुत्पलैः पुष्पैरलङ्कुर्यात् प्रभां ततः।।

पद्मैर्वा कुमुदैर्वाथ पुष्पैरन्यैश्च शक्तितः।
पुष्पैर्गन्धसमायुक्तैरलङ्कृत्य प्रभामपि।।

प्रभां संयोज्य देवेशं यानेनैव च संनयेत्।
अश्वा गजा जनास्सैन्या व्रजेयुस्तदनुक्रमात्।।

ध्वजांश्चापि पताकांश्च वहन्तोऽनुव्रजन्ति वै।
यन्त्रारूढाश्च नृत्यन्तो योषितश्च व्रजन्त्यनु।।

वाद्यानां घोषकाः सर्वे घोषयन्तोऽनुयान्तु ते।
नृत्यन्तो नर्तकाश्चापि गायन्तो गायकास्तथा।।

ततोऽनुगच्छेद्देवेशं शार्ङ्गपाणिं खगध्वजम्।
छत्रैः पिञ्छैर्वितानाद्यैर्भक्तियुक्तः स्वशक्तितः।।

श्वेतच्छत्रैस्तथान्यैश्च हेमाभैर्हरितैरपि।
नानावर्णैश्च परितश्चोर्ध्वे सञ्छादयेद्धरिम्।।

हेमरक्तसमायुक्तैश्चामरैश्च सितैरपि।
व्यजनैर्विविधैश्चापि पिञ्छैरन्यैश्च संयुतैः।।

तालवृन्तैश्च सर्वत्र देवेशमुपवीजयेत्।
राजतानि च हैमानि पात्राणि परितो नयेत्।।

धूपं बहूंश्च दीपांश्च देवस्य परितो नयेत्।

वीणावेणू तथा सम्यग् वादयेयुश्च सुस्वरम्।।

भक्ता जनाश्च विप्राद्याः स्तोत्रैश्च स्तुतिभिस्तथा।
स्तुवन्तोऽनुव्रजन्त्येनं पार्श्वतश्चाप्यलङ्कृताः।।

देवेशं येऽनुसेवन्ते पुण्यलोकमवाप्नुयुः।
एवमेव क्रमाद्गच्छेत्पूर्वोक्तेन पथा तथा।।

पूर्वोक्तैरपि सर्वैस्तमलङ्कारैः समायुतम्।
यानस्थमुत्सवं देवं गच्छन्तं च प्रदक्षिणम्।।

स्वे स्वे तत्र गृहाभ्याशे विप्राद्यास्तु मुदान्विताः।
दीपाङ्कुरोदकुम्भाद्यैः प्रत्युत्थायैव भक्तितः।।

स्ववंश्याश्च नमस्कृत्य पाद्यपुष्पानुलेपनैः।
पूजयेयुश्च तैर्नित्यं भक्ष्यमाणं प्रगृह्य च।।

विष्णवे नम इत्युक्त्वा तत्र देवं निवेद्य च।
आचमनं प्रदायैव मुखवासं निवेदयेत्।।

एवमेव तु तद्ग्रामं कारयेत प्रदक्षिणम्।
तथा प्रदक्षिणं कृत्वा प्रविशेदालयं पुनः।।

देवस्यालोकनेनैव श्रीरारोग्यं प्रजास्तथा।
धनधान्यानि सर्वाश्च सम्पदश्च भवन्ति च।।

अशुभानि च सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः।
अवरोप्याथ यानाच्च देवमादाय पूर्ववत्।।

प्रविश्य मन्दिरं तत्र मण्टपेऽलङ्कृतेऽथवा।

पीठे संस्थाप्य देवेशं पूजयेदष्टविग्रहैः।।

उत्तमैः कलशैर्देवं चतुर्विंशतिभिः क्रमात्।
पूर्ववत्स्नापयेदद्भिः केवलैर्मध्यमेऽधमे।।

संस्नाप्य पीठे संस्थाप्य देवं सिंहासनेऽथवा।
प्लोतवस्त्रोत्तरीयाद्यैर्भूषणैश्च विभूष्य च।।

सुगन्धैरथ माल्यैश्च गन्धैर्देवमलङ्कृतम्।
आस्थानमण्टपे सम्यगलङ्कारैः समायुतम्।।

देवं संस्थाप्य पाद्याद्यैरर्चयित्वा प्रणम्य च।
महाहविः प्रभूतं वा पूर्ववत् संनिवेदयेत्।।

अपूपादीनि भक्ष्याणि फलान्यपि निवेदयेत्।
कर्पूराद्यैर्यथाशक्ति मुखवश्रसं निवेदयेत्।।

अथवाऽप्यर्चनापीठे स्थापयित्वा यथाविधि।
अर्चयित्वा प्रभूतं च हविस्सम्यङ् निवेदयेत्।।

एवमेवोत्सवं कुर्याद्यथावित्तानुसारतः।
एवं रात्रौ च कृत्वैव---------------।।

य.४०.८१ - ९५

पश्चादालयमाविश्य देवदेवं प्रणम्य च।
अलङ्कृत्यैव वस्त्राद्यैश्चान्यैर्नेत्रमनःप्रियम्।।

'वेदाह'मिति मन्त्रेण यानमारोप्य पूर्ववत्।
देवीयुक्तं वियुक्तं वा बलिमार्गे प्रदक्षिणम्।।

कुर्याद्भक्तजनैस्सार्धं सर्वालङ्कारसंयुतम्।
राजचिह्नसमायुक्तं तोयधारापुरस्सरम्।।

ग्रामप्रदक्षिणे काले बलिमार्गं विनान्यतः।
न गच्छेद्यदि चेच्छून्यं परचक्रभयं भवेत्।।

गृहप्रवेशने स्वे स्वे विप्रास्तद्ग्रामवासिनः।
कुर्युर्दीपादिभिस्सार्धं प्रत्युत्थानं ससम्भ्रमम्।।

देवेशं ये तु सेवन्ते ते जनाः पुण्यभागिनः।
पदे पदे क्रतुफलं लभन्त्येते न संशयः।।

कृत्वा प्रदक्षिणं सम्यक् प्रविशेदालयं पुनः।
अवरोप्य यानाद्देवेशमास्थाने विष्टरोपरि।।

संस्थाप्य च समभ्यर्च्य संस्नाप्य कलशोदकैः।
रक्षाबन्धं विसृज्यैव स्नापयेत्पूर्ववत्सुधीः।।

श्वभ्रादादाय देवेशं यागशालां प्रविश्य च।
संस्थाप्य पश्चिमे कुम्भाद्देवीभ्यां सह पूजयेत्।।

कुम्भांश्चक्रादिकानन्यान् देवानपि जनार्दनम्।
हविः सम्मङ्निवेद्यैव शान्तिमग्नौ यजेत्पुनः।।

प्रणम्य देवमादाय देवीभ्यां सह पूर्ववत्।
जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य प्रणम्यैवानुमानयेत्।।

कौतुकं यदि तत्काले वेद्यां संस्थाप्य पूर्ववत्।
समाराध्य च पूर्वोक्तं ध्रुवे चारोपयेत् क्रमात्।।

औत्सवं यदि चेन्नैवमत्रोद्वासनविग्रहः।
यावत्तीर्थावसानं स्यात्तावुभौ नाचरेद् बुधः।।

यदि चेत्सर्वनाशः स्याद्विसर्गावाहनद्वयम्।
कर्म तन्मध्यमे सद्यो विच्छिन्नं स्यात्तथोत्सवे।।

प्रथमेऽहनि सायाह्ने एवमेव विधानतः।
कारयित्वा समाप्त्यैव प्रणाममपि कारयेत्।।

अ.२९

आम्लेन शोधयेद्बिम्बं स्नापयेद्गन्धवारिणा।
प्लोतवस्त्राम्बरं चैव वस्त्रयुग्मं सुयोजयेत्।।

वस्त्रं मृदु नवं चैव कौशेयं तान्तवं हि वा।
हीनं च स्फुटितं दीर्घं पुराणं च विवर्जयेत्।।

चित्रकक्ष्यासमायुक्तं मुक्तादामसमायुतम्।
नानाभूषणसंयुक्तं नानारत्नसमायुतम्।।

गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य धूपदीपसमायुतम्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारशोभितम्।
गजयन्त्रैश्च यन्त्रैश्च चक्रवाकाख्यहंसकैः।।

नानावस्त्रसमायुक्तं नानालङ्कारसंयुतम्।
अप्सराणामलङ्कृत्य छत्रारोपणमाचरेत्।।

गेयनृत्तसमायुक्तं वाद्यध्वनिसमायुतम्।

विमानस्याग्रतश्चैव यानं चैव सुसन्यसेत्।।

'प्रतद्विष्णुस्तवत' इति यानस्थं देवसंस्थितम्।
यानेष्वारोपयेद्देवमालयं च प्रदक्षिणम्।।

देवीभ्यां सहितं वाथ रहितं वा यथोचितम्।
नृत्तगेयसमायुक्तं वाद्यध्वनिसमायुतम्।।

धूपदीपसमायुक्तं स्तोत्रध्वनिसमायुतम्।
सर्वालङ्कारसंयुक्तं पश्चाद्ग्रामं प्रवेशयेत्।।

नगरे च तथा कुर्यात् पत्तनादौ तथैव च।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा वीथीमभ्यन्तरं क्रमात्।।

बाह्यवीथीः पुरा कुर्यात् गत्वा चैव प्रदक्षिणम्।
भक्ष्याणि विविधांश्चैव देवाय च गृहे गृहे च।।

प्रकुर्वीत यथाशक्ति यथान्यायसमन्वितम्।
ताम्बूलादि निवेद्यैव यानस्थं देवीसंयुतम्।।

भक्ष्यान्वितं निवेद्यैव देवमानम्य चादरात्।

खि.३२.१३४ - १४८

रङ्गे वा शिबिकायां वा वस्त्रमाल्यादिशोभिते।
रथे वाऽऽरोप्य यत्नेन 'प्रतद्विष्णु'रिति ब्रुवन्।।

चामरैर्व्यजनैरन्यैः छत्रैः पिञ्छैस्समन्वितम्।
ग्रामं प्रदक्षिणीकुर्याद्वाद्यघोषसमन्वितम्।।

तत्राऽचार्यं पुरस्कृत्य वेदस्तुतिपरायणाः।
नृत्तगेयमहावीणागीतवादित्रवादकाः।।

अनुगच्छेयुरानन्दवशास्ते सिद्धिमाप्नुयुः।
उत्सवे येऽनुगच्छन्ति चतुर्वर्णसमुद्भवाः।।

ते सर्वे वैष्णवा ज्ञेयाः स्पर्शदोषोऽत्र नो भवेत्।
अन्नं भक्ष्याणि पक्वानि भोज्यानि विविधानि च।।

महानसात्सुसिद्धानि समादाय निवेदयेत्।
फलानि नारिकेलञ्च गुलं ताम्बूलमेव च।।

अपक्वानि तु वस्तूनि विना मन्त्रं समर्पयेत्।
देवे तु वाहनारूढे तत्पीठे पूजकस्सदा।।

आसीनोऽप्यथवा तिष्ठन् यथोक्तं पूजयेद्धरिम्।
ततः प्रविश्य चागारं पाद्याद्यैरभिपूज्य च।।

तिष्ठते देवदेवाय घटदीपं प्रदर्शयेत्।
आचार्यो वाऽप्यर्चको वापि हरिद्राचूर्णमिश्रितान्।।

'अतो देवादि' मन्त्रैस्तु अन्नपिण्डान् प्रगृह्य वै।
हस्ताभ्यां देवदेवन्तु परीत्य त्रिः प्रदक्षिणम्।।

भ्रामयित्वा चतुर्दिक्षु क्रमेणैव समुत्क्षिपेत्।
घटकुम्भं समादाय गणिका समलङ्कृता।।

सर्ववाद्यसमायुक्तं कारयेत् त्रिः प्रदक्षिणम्।

पश्चात्पक्वमपक्वं वा भक्ष्यं दद्यात्तदा रहः।।

अन्तः प्रवेशयित्वा च पुण्याहं वाचयेत्ततः।
स्नापयित्वा ततो देवं सन्ध्यापूजां समाचरेत्।।

प्रातःकालेऽर्चनं कृत्वा कारयेत्प्रातरुत्सवम्।
तथा सायार्चनान्ते वै रात्र्युत्सवमथाचरेत्।।

एवमेव क्रमेणैव शिष्टाहेषु च श्रद्धया।
कारयेदुत्सवं सायं प्रातर्देवस्य शार्ङ्गिणः।।

वा.३२

रथं वा यात्रायानं वा आलयाग्रे प्रतिष्ठितम्।।

यथामनोहरं स्यात्तु तथा चैवाप्यलङ्कृतम्।
देवदेव्यौ सहानीय स्वस्तिसूक्तं समुच्चरन्।।

तत्र देवं प्रतिष्ठाप्य यानाद्यारोपयेत् क्रमात्।
ताम्रं वाऽप्यायसं वा तु नाराचं योजयेद्दृढम्।।

त्रिपुटे रज्जुभिर्बद्ध्वा 'विष्णुस्त्वा'मिति चोच्चरन्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं छत्रपिञ्छाद्यलङ्कृतम्।।

शङ्खकाहलसंघोषैरन्यैस्सुषिरघोषणैः।
चक्रं वा बलिबेरं वा शिष्यः शिरसि धारयेत्।।

आलयं सम्परीत्यैव बलिं दत्वा तु पूर्ववत्।
बलिं दत्वाऽग्रतो गच्छेत् देवेशस्योत्सवैः सह।।

अपक्वं पक्वमादाय प्रोक्षयित्वा विचक्षणः।
अमन्त्रकं निवेद्यैव ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्।।

अथवान्यजनैर्भक्तैः दत्वा यात्राबलिक्रमः।
प्रलापाद्यन्यकलहं वर्जयेद्देवसन्निधौ।।

एवं शनैः शनैर्गत्वा ग्रामादौ वीथिषु क्रमात्।

दर्शनाकाङ्क्षिणस्सर्वे शूद्राश्चैवान्त्यजातयः।
सर्वान् जनान् समं स्पृष्ट्वा स्मृत्वा तान्वेदपारगान्।।

पदे पदे क्रतुफलं तत्र तत्रैव सिद्ध्यति।
अन्योन्यस्पर्शनाद्दोषो मारुतेन विशुध्यति।।

शङ्कितश्च कृतस्नानी शीघ्रं स नरकं व्रजेत्।
तस्माद्विप्रसमास्सर्वे विष्णोरुत्सवकांक्षिणः।।

शुद्धात्मानो भवेयुश्च विशेषाद्धरिसन्निधौ।
महापातकयुक्ताश्च सर्वे विगतकल्मषाः।।

पदे पदे यज्ञफलं लभेरन् नात्र संशयः।
पश्चाद्देवं समानीय पूर्ववच्चेदलंकृतम्।।

आस्थाने स्थापितं देवं पाद्यमाचमनं ददेत्।
नित्यस्नानोक्तमार्गेण देवेशं स्नापयेत्पुनः।।

उक्तमार्गं समालोड्य सर्वान्भोगान्पदे क्रमात्।
सप्राण्यङ्गपुरीषादि लेपयेद्देशिकोत्तमः।।

नृत्तं गेयं तथा स्तुत्यं पाद्यादीन् सम्यगर्चयेत्।
हविस्समङ्निवेद्यैव शङ्खचक्रादिना सह।।

पानीयं मुखवासादीन् दत्वा देवमनुस्मरन्।
उपलाल्य च भक्तानां गीर्भिस्सन्मानपूर्वकम्।।

औपचारिकमन्त्रान्ते कार्यं विज्ञापयेत् प्रभोः।
तत्कार्यं वैष्णवानान्तु क्रमयेत्पूजकः स्वयम्।।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यवाक्यं न लंघयेत्।
पश्चादग्निं परिस्तीर्य उक्तवद्देशिकोत्तमः।।

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च पुरुषसूक्तयुतं यजेत्।
श्रीभूसूक्तं च हुत्वा तु दिग्देवत्यसमन्वितम्।।

अथान्तः परिषेकं च कृत्वा तत्र व्रजेद्गुरुः।
तथैव चापराह्णे तु दिवा चैवोत्सवं चरेत्।।

क्रि.१४.८५ - ८८ ; १२६ - १३३; १४१ - १४७ ; १५२ - १६५

रथे वा शिबिकायां वा वीशयन्त्रेऽथवा हरन्।।

गजयन्त्रान्दोलिकासु डोलायन्त्रेऽथवा पुनः।
'अहमेवे'ति मन्त्रेण देवमारोप्य निश्चलम्।।

अष्टोपचारैरभ्यर्च्य लाजापूपादिकानि च।
संस्कृतान् गुडसंमिश्रान् निवेद्य मुखवासकम्।।

दत्वा, वाद्यैस्समायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्।

मुखवासं निवेद्यैव वीथीश्चापि नयेद्बुधः।।

द्विकालमेककालं वा उत्सवः क्रियते यदि।
यानारूढे देवदेवे रथ्यास्वानायितेपि च।।

दासीभिर्वादकैश्चैव नृत्तगेयसमन्वितैः।
सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

ब्राह्मणैर्विष्णुभक्तैश्च भाषास्तुतिपरायणैः।
पुराणस्तुतिपाठैश्च वास्तुशास्त्रपरायणैः।।

एतैस्सर्वैस्समायुक्तम् अग्रे चोत्सवमाचरेत्।
ध्वजैश्छत्रैरातपत्रैः तोरणैश्च तथैव च।।

यानि शृङ्गारचिह्नानि प्रभुचिह्नानि यानि च।
गृहीत्वा तानि चिह्नानि ब्राह्मणाः शुचयस्तथा।।

देवस्याग्रे तु गच्छेयुः सर्वालङ्कारसंयुताः।
तेषामपरभागे तु यानाधिष्ठितकेशवम्।।

सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्वाभरणभूषितम्।
रक्तैः पीतैस्सितैश्चैव निबद्धैः कनकाम्बरैः।।

हेमदण्डसमायुक्तैः चामरैर्व्यजनैस्तथा।
दासीभिर्विष्णुभक्तैर्वा पार्श्वयोः वीजयेत् क्रमात्।।

वेदाध्ययनमन्यच्च मङ्गलस्तुतिपाठनम्।
वेदस्यापरभागे तु विशेषेण समाचरेत्।।

ब्राह्मणा विष्णुभक्ताश्च होत्रध्वर्युपुरस्सराः।
देवेशमनुगच्छेयुः वेदाध्ययनतत्पराः।।

एषामपरभागे तु देवस्य तु विशेषतः।
गजपृष्ठे समारोप्य दुन्दुभिः झल्लरीं तथा।।

घोषयित्वाऽनुगच्छेयुः वादका दृढवादनाः।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा प्रथमावरणादिषु।।

बहिरावणे वाथ ग्रामं कुर्यात् प्रदक्षिणम्।
सन्धौ सन्धौ तु देवेशं पाद्याद्यैरष्टविग्रहैः।।

निवेदयेत् समभ्यर्च्य मुखवासं समन्त्रकम्।
तदा वस्तून्यपक्वानि ब्राह्मणैराहृतान्यपि।।

दद्याद्भक्ष्याण्यपक्वानि पक्वं विप्राहृतं तथा।
शुद्धेन वारिणा प्रोक्ष्य अमन्त्रं च निवेदयेत्।।

एवं प्रदक्षिणं कृत्वा पुनरन्तः प्रविश्य च।।

आस्थाने देवमास्थाप्य विष्टरे सोत्तरच्छदे।
पाद्यमाचमनं दत्त्वा नीराजनमतश्चरेत्।।
जलेन सहितं पात्रं शाल्यन्नं पुष्पसंयुतम्।

आचार्यश्चाग्रतः स्थित्वा देवदेवस्य मूर्धतः।।

पादान्तं भ्रामयेत्पात्रं शनकैः त्रिः प्रदक्षिणम्।
हरिद्रासहितं तोयं शाल्यन्नं पुष्पसंयुतम्।।

कांस्यपात्रे समापूर्य दासीभिः भ्रामयेत्तथा।
आचूडात्पादपर्यन्तं भ्रामयेदिति चाङ्गिराः।।

द्वारबाह्ये विसृज्यैव रक्षां कृत्वा ललाटके।
आस्थाने देवमास्थाप्य विष्टरे सोत्तरच्छदे।।

पाद्यमाचमनं दत्वा नारिकेलफलाम्बु च।
अपूपसक्तुलाजादिभक्ष्याणि विविधानि च।।

निवेद्याष्टाक्षरेणैव मुखवासं निवेदयेत्।
नीराजनक्रियान्ते तु देवस्य जयशंसिभिः।।

नानाभाषाप्रबन्धैश्च स्तुतिं स्तोत्रैः प्रकल्पयेत्।
(दर्शयेद्देवदासीभिः मार्गनृत्तं ततः क्रमात्।।)

शुद्धस्नानोक्तमार्गेण स्नापयित्वा ततः परम्।
समभ्यर्च्य निवेद्यैव जीवस्थाने निवेशयेत्।।

अत्र केचित्प्रशंसन्ति क्षमस्वेति नमेदिति।
देवस्य दक्षिणे वापि प्रमुखे वा महासने (?)।।

मन्दिरं सुन्दरं कृत्वा दृढबद्धकवाटकम्।
अन्तर्गृहस्य परितः दर्पणादि निवेश्य च।।

तन्मध्ये देवदेवेशं प्रतिष्ठाप्य समर्चयेत्।
अत्रानुक्तानि सर्वाणि खिलोक्तविधिना चरेत्।।

एवमेवोत्सवः प्रोक्तः दिनयोः प्रथमान्त्ययोः।
द्विकालमेककालं वा दिनेष्वन्येषु चोत्सवम्।।

७.११.२ भगवतो वीथीभ्रमणानन्तरमुपचारः

वा.३२

[1]पश्चाद्देवं समानीय पूर्ववच्चाप्यलङ्कृतम्।
आस्थाने स्थापयित्वा तु पाद्यमाचमनं ददेत्।।

नारिकेलफलैरन्यैः मन्दतक्रं निवेदयेत्।
आचामं च ततः कृत्वा ताम्बूलं च निवेदयेत्।।

नित्यस्नानोक्तमार्गेण देवेशं स्नापयेत् पुनः।
उक्तमार्गं समालोच्य सर्वं भोगं ददेत्क्रमात्।।

सप्राण्यङ्गपुरीषादीन् लेपयेद्देशिकोत्तमः।
नृत्तं गेयं तथा वाद्यं पाद्यादीन् सम्यगाचरेत्।।

हविः सम्यङ्निवेद्यैव वीशं चक्रादिना सह।
पानीयमुखवासादीन् दत्वा देवमनुस्मरन्।।

उपलाल्य च भक्तानां प्रीतिसम्मानपूर्वकम्।

1. पश्चात् - यात्रानन्तरम्।

औपचारिकमन्त्रान्ते कार्यं विज्ञापयेत् प्रभोः।।

तत्कार्यं वैष्णवानां तु श्रावयेत् पूजकः स्वयम्।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दिव्यं वाक्यं न लङ्घयेत्।।

७.११.३ वादकादीनां गन्धर्वादिभावना

क्रि.१४.१५० - १५२

वादकान् नर्तकादींश्च गन्धर्वान् भावयेत्सदा।
जयाद्यप्सरसश्चैव भावयेद्देवयोषितः।।

स्त्रियौ चामरधारिण्यौ मायां संह्लादिनीं स्मरेत्।
किष्किन्धसुन्दरौ वाथ पुरुषौ यदि तौ स्मरेत्।।

स्मरेत् गरुडवत्सर्वान् रथयन्त्रादिवाहकान्।

७.११.४ अस्पृश्यस्पर्शस्नाननिषेधः

क्रि.२६.१०९ - १११

विष्णोरुत्सवसेवार्थम् आगताः तत्र ये जनाः।
ते तु विप्रसमास्सर्वे प्रतिलोमादयोपि च।।

तस्मादस्पृश्यसंस्पर्शः न दोषाय प्रकल्पते।
उत्सवे देवदेवस्य यः स्नाति स्पर्शहेतुना।।

स्वर्गस्थाः पितरस्तस्य पतन्ति नरके ध्रुवम्।

वा.३२ ; खि.३२.१३७, १३८

वि.५३.३५३

उत्सवे देवेशं ये सेवन्ते ते सर्वे पदेपदे यज्ञफलं लभेरन्निति भृग्वादयो वदन्ति। तस्मादस्पृश्यस्पर्शनं न दोषाय भवेत्।

७.११.५ ग्रामप्रदक्षिणानन्तरं देवप्रत्यागमनविलम्बे नित्यार्चनम्

प्र.२७.३८२, ३८३

यानात्काले यागशालां देवे न प्रतिगच्छति।।

भवेन्नित्यार्चनं तत्र यत्र देवोधिवासितः।

ध्रुवार्चनं यथापूर्वं न तत्रास्ति व्यतिक्रमः।।

७.११.६ शिबिकाद्यभावे उत्सवप्रतिषेधः

क्रि.२६.९७, ९८

रथरङ्गे डोलिकायां शिबिकायामथापि वा।।

हीनेषु देवदेवस्य चान्यालङ्करणेषु च।

हविषि द्विगुणे हीने चोत्सवं नाचरेद्बुधः।।

७.११.७ देवदर्शनफलम्

नि.२९

देवस्यालोकनेनैव श्रीरारोग्यं प्रजास्तथा।।

धनधान्यादि सर्वस्य सम्भवश्च भवन्ति च।

अशुभानि च सर्वाणि विनश्यन्ति न संशयः।।

क्रूरदृष्टिविनाशाय वेदवैदिकवर्धनम्।
सर्वपापानि नश्यन्ति समस्तदुरितापहम्।।

एवमाद्याश्च दोषास्तु विनश्यन्ति न संशयः।
तत्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रणम्य च मुहुर्मुहुः।।

-----------------------------------।

देवेशं ये तु सेवन्ते ते जनाः पुण्यभागिनः।
सर्वयज्ञफलञ्चापि लभते नात्र संशयः।।

सर्वसम्पत्समृद्धिः स्याद्देवस्यालोकनेन वै।
सर्वेऽशुभाश्च नश्यन्ति------ श्चोपसर्वतः।।

स.५५.७३, ७४

★★★

१२. द्वितियाहः प्रभृत्युत्सवाः

७.१२.१ द्वितीयाहः प्रभृति उत्सवाचरणम्

य.४१.१ - ६५

द्वितीयाहं समारभ्य प्रातरर्चावसानके।
कुम्भानाराध्य विधिवद्धविः सम्यङ्निवेदयेत्।।

पश्चात्प्रणम्य देवेशं देव्यौ नैव विचक्षणः।
याने वा डोलके वाऽथ समारोप्यैव राजवत्।।

आस्थानमण्डपे वाऽथ स्नपनालय एव वा।
भक्तैः सर्वजनैस्सार्धं राजवत्सम्प्रवेशयेत्।।

अत्रैव पूर्ववद्धीमान् कल्पयेच्चतुरासनम्।
पूर्वोक्तं समलङ्कृत्य तापसे स्थापयेत्पुनः।।

स्नानात्पूर्वोपचाराणि कुर्यात्सर्वाणि तत्र वै।
स्नानाङ्गानि च सर्वाणि कारयेदासुरे तथा।।

ततः क्रमेण देवेशं प्लोतवस्त्रान्तमेव च।
योगासने समारोप्य वस्त्राद्यैरपि भूषयेत्।।

पुनरर्घ्यान्तमभ्यर्च्य पाद्याद्यं पूर्वमन्त्रतः।
अक्षताङ्कुरदूर्वाश्च साम्बुना पूर्वहाटके।।

पात्रे तस्मिन्त्समभ्यर्च्य सोमं पश्चात्प्रगृह्य च।
प्रणवाकृतिवद्धीमान् मौलेरुपरि वैष्णवैः।।

प्रदक्षिणं समावर्त्य शिष्यहस्ते ददेत्पुनः।
साक्षतं पुष्पमादाय मुष्टिमात्रं विशेषतः।।

मुकुटोपरि सत्कृत्वा प्रदक्षिणं विसृजेद्दिशि।
वेदानामपि तृप्त्यर्थं नमोन्तं वेदमूर्तिना।।

'विष्णुस्त्वामि'ति मन्त्रेण दर्पणं दर्शयेत्पुनः।
'देवस्य त्वे'ति मन्त्रेण रक्षां कृत्वाथ चाक्षतैः।।

छत्रं तेनैव दत्वाऽन्ते चामरादिपरिच्छदान्।
संयोज्य परितो धीमान् वेदानध्यापयेत्क्रमात्।।

पुराणस्तोत्रसूत्राणि कल्पं च विदिशासु च।
प्रमुखे गेयनृत्ते च कृत्वा चान्यैश्च घोषयेत्।।

द्विप्रस्थं तण्डुलं पात्रे तिलं प्रस्थं प्रगृह्य च।
प्रस्थपादं घृतं चैव ताम्बूलं सम्प्रगृह्य च।।

देवस्य दर्शनार्थाय दूर्वामुष्टिं पृथक् पृथक्।
पात्रे सङ्गृह्य देवस्य प्रमुखे सन्न्यसेत्क्रमात्।।

ऋग्वेदं तण्डुलेऽभ्यर्च्य यजुर्वेदं तिले तथा।
घृते साम त्वथर्वाणं ताम्बूले पूजयेत्क्रमात्।।

दूर्वायां चक्रमभ्यर्च्य तामादाय च मन्त्रवित्।
देवं प्रदक्षिणं तेन कृत्वा गोभ्यः प्रदापयेत्।।

तत्तद्वेदविदो विप्रान्समाहूयाग्रतो हरेः।
अर्चनोक्तप्रकारेण मण्डलं च ददेत्क्रमात् ?।।

ताम्बूलं च ददेत्पश्चात्पुराणाद्यं च भूसुराः।
संस्तूय पश्चाद्देवेशं प्रणामं कारयेद्गुरुः।।

पाद्यमाचमनं पश्चाद्दत्वाऽत्र प्रमुखे तथा।
मण्डलं चोपलिप्यैव प्रभूतं पूर्ववद्ददेत्।।

प्रणम्यैवानुमान्यैव देवमादाय चाऽऽसनात्।
सकृत्प्रदक्षिणं कृत्वा यागशालां प्रवेशयेत्।।

वेद्यास्तु पश्चिमे भागे विष्टरे समलङ्कुते।
संस्थाप्य देवदेवेशं समभ्यर्च्याष्टविग्रहैः।।

तत्तत्कुम्भान् समाराध्य देवानन्यान् त्सपार्षदान्।
समभ्यर्च्य हविः सम्यङ्निवेद्य मुखवासकम्।।

दत्वा सभ्यं समासाद्य परिषिच्य च पूर्ववत्।
तद्दिनाधिपदैवत्यं पूर्वोक्तं मन्त्रमेव च।।

हुत्वान्ते बलिमादाय चक्रवीशामितैः सह।
बलिबिम्बसमायुक्तमन्नदेवसमायुतम्।।

सर्वालङ्कारसंयुक्तं पूजयेत्तु यथाविधि।
धात्रादिभूतपर्यन्तं परिषद्भ्यो बलिं ददेत्।।

पश्चाद्ग्रामं प्रविश्यैव बलिं निर्वाप्य पूर्ववत्।
पुनरालयमाविश्य भूतपीठे समाचरेत्।।

पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य देवदेवं प्रणम्य च।
संस्नाप्यैव चक्रादीन् शालायां सन्न्यसेत्तथा।।

हविर्भिः सन्निवेद्यैव पावकं च सुरक्षयेत्।
पुनर्देवं समादाय योगस्थानान्मनोरमे।।

मण्डपादौ सुसन्न्यस्य वस्त्रैश्च विविधैरपि।
हाराद्याभरणैरन्यैः पुष्पमालादिभिः क्रमात्।।

समलङ्कृत्य देवेशं हविश्चैवात्र राजवत्।
निवेद्यैव यथाशक्ति दधि चात्र निवेदयेत्।।

मर्दयेच्चन्दनेनैव देवहस्तौ पुनर्गुरः।
बहुलं मुखवासं च दत्वा देवं प्रणम्य च।।

स्वस्तिगानसमायुक्तं भक्तैरन्यैस्समावृतम्।
राजवच्छिबिकायां च समारोप्यैव मन्दिरम्।।

सकृत्प्रदक्षिणं कृत्वा ग्रामवीथिं प्रवेशयेत्।
पुनस्तदासनाद्देवं शिबिकायां रथेऽथवा।।

तुरगे वा गजे वाऽथ देवं संस्थाप्य राजवत्।

प्रणम्य मुखवासं च दत्वा शृङ्गारसंयुतम्।।

ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा धाममात्रगतेऽपि वा।
नाभिवीथ्यां यदि भवेद्ब्रह्मस्थानं प्रदक्षिणम्।।

कृत्वा पश्चान्महावीथिं बलिमार्गेण राजवत्।
कृत्वा प्रदक्षिणं पश्चादालयं सम्प्रवेशयेत्।।

अवरोप्य यानाद्देवेशं पश्चाद्धामप्रदक्षिणम्।
कृत्वा पूर्ववद्धीमानास्थाने स्थापयेत्ततः।।

राजवत्सम्प्रणम्यैव पाद्यं दत्वाऽथ पादयोः।
कुर्यादाचमनं तत्र मुखवासं ददेत्पुनः।।

यवनिकया तिरस्कृत्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमेव च।
पूजयित्वाऽथ देवेशं जह्याद्यवनिकां पुनः।।

नीराजनं च पूर्वोक्तं दासीभी राजवत्सुखम्।
कृत्वान्ते मुखवासं च बहुलं सन्ददेत्पुनः।।

लोकयात्राकथाश्चान्या भक्तैर्विज्ञापयेद्गुरुः।
तत्तदुक्तानि वाक्यानि गुरुस्तत्स्वयमेव च।।

श्रावयेत्तस्य वाक्यं च विष्णोर्वाक्यमिति स्वयम्।
स्मृत्वोक्तानि च कार्याणि सर्वे कुर्युश्च पण्डिताः।।

प्रणम्यैव गुरुः पश्चान्माल्यादीन्त्सम्प्रगृह्य च।
विष्वक्सेनं प्रपूज्यैव वस्त्रैरन्यैश्च शिष्टकैः।।

मुखवासं पुनर्दत्वा श्वेतवस्त्रेण बुद्धिमान्।
स्कन्धोपरि समाच्छाद्य अलकान्त्संविकीरयेत्।।

तैलं शिरसि संस्राव्य राजवन्मर्दयेत्पुनः।
शनैस्तदलकान् बध्य पुष्पमालां च वेष्टयेत्।।

विसृज्य स्कन्धवस्त्रं तदङ्गेष्वभ्यञ्जनं शनैः।
कृत्वा देवं प्रणम्यैव चन्दनेनानुलेपयेत्।।

मुखवासं च दत्वान्ते स्नानार्थं सम्प्रणम्य च।
संयोज्य पादुके पश्चाद्राजवत्पादयोरपि।।

हस्ताभ्यां देवमादाय स्थापयेदासुरे पुनः।
पाद्यमाचमनं दत्वा पूर्वोक्तविधिना बुधः।।

संस्नाप्य गन्धतोयेन प्लोतेन विमृजेत्ततः।
योगासने समारोप्य समलङ्कृत्य पूर्ववत्।।

गेयनृत्तावसानान्ते हविः सम्यङ्निवेदयेत्।
महाहविर्यदि भवेत्पूर्वोक्तं सम्प्रकल्प्य च।।

तस्य पश्चिमभागे तु संस्थाप्य प्रभुमव्ययम्।
निवेदयित्वा पूर्वोक्तं पानीयाचमने तथा।।

दत्वा तस्मात्समादाय स्थापयेत्परमासने।
अपूपादीनि भक्ष्याणि चान्यानि विविधानि च।।

बहुभिर्नालिकेरैश्च विष्णुगायत्रिया बुधः।
निवेद्य विधिना पश्चाद्गन्धं दत्वाऽथ पूर्ववत्।।

मुखवासं च दत्वान्ते प्रणाममपि कारयेत्।
कथाभिस्तत्पुराणैश्च वेदैर्वाद्यैर्विशेषतः।।

विनोदं कारयित्वान्ते देवमादाय पूर्ववत्।
सकृत्प्रदक्षिणं कृत्वा यागशालां प्रवेशयेत्।।

पूर्वस्थाने सुसंस्थाप्य समभ्यर्च्य हविर्ददेत्।
कुम्भानन्यान्निवेद्यैव होमं कृत्वा पुनस्तथा।।

चक्रमेकं समादाय बलिद्रव्यं प्रगृह्य च।
बलिं निर्वाप्य पूर्वोक्तमालयं सम्प्रवेशयेत्।।

देवं प्रणम्य पूर्वोक्तमलङ्कृत्य मनःप्रियम्।
रथे वा शिबिकायां वा समारोप्य च पूर्ववत्।।

ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा मन्दिरं संप्रविश्य च।
यानादादाय देवेशं कृत्वा धामप्रदक्षिणम्।।

संस्नाप्य स्नानवेद्यां च वस्त्रमाल्यं विसृज्य च।
पाद्यमाचमनं दत्वा पूर्वोक्तविधिना बुधः।।

गन्धोदैरभिषिच्यैव प्लोतं दत्वाऽथ पूर्ववत्।
तस्मादादाय देवेशं जीवस्थाने विशेषतः।।

संस्थाप्यैव समभ्यर्च्य देवीभ्यां सह चाव्ययम्।
हविः सम्यङ्निवेद्यैव मुखवासं ददेत्पुनः।।

'अपराधं क्षमस्वे'ति देवदेवं प्रणम्य च।
स्वे स्वे स्थाने च चक्रादीन् स्थापयेन्मतिमान् बुधः।।

द्वितीयाहः प्रभृत्येवं सायं प्रातर्दिने दिने।
प्रातर्नित्यार्चनस्यान्ते द्विगुणार्चनमाचरेत्।।

स.५५.८२ - ८५

---------------------द्वितीयाहः प्रभृत्यपि।।

प्रातः सन्ध्यार्चनान्ते च सायमर्चान्त एव च।
अर्चयित्वा हवींष्येवं निवेद्यैव विशेषतः।।

होमं हुत्वा बलिं दत्वा देवस्योत्सवमाचरेत्।
आदौ रात्रिक्रमेणैव द्विकालं सर्वमाचरेत्।।

एवमेवाचरेन्नित्यं सायं प्रातस्तथोत्सवम्।

अ.२९

द्वितीये तु दिने चैवं प्रातस्सन्ध्यार्चनान्तरे।।

बलिं दत्वा यथान्यायं तत्काले चोत्सवं नयेत्।
तथा सायार्चनान्तेषु बलिं दत्वा यथाविधि।।

तत्काले चोत्सवं कुर्यात् सायार्थं तु विशेषतः।
सायं प्रातस्तथार्चान्ते सायं प्रातस्तथोत्सवम्।।

कारयेदथवा धीमान् बलिं दत्वा यथाविधि।
अथवा पररात्रे च कारयेदुत्सवं यथा।।

अथवा प्राप्तकाले तु बलिं दद्यात् यथाक्रमम्।

प्र.२५.१९१, १९२

द्वितीयाहः प्रभृत्येव सायं प्रातश्च नित्यशः।
नित्यार्चनान्ते द्विगुणम् अर्चयेच्च निवेदयेत्।।

कुम्भदेवान् समाराध्य ध्वजदेवार्चनं चरेत्।
होमं बलिं च दत्वा तु कारयेदुत्सवं तथा।।

७.१२.२ अशक्तानां द्वितीयादिदिनकृत्यम्

य.४१.६६, ६७

एवं कर्तुमशक्तश्चेत्पूर्ववद्द्विगुणार्चनम्।
हविर्निवेदनं होमं कुम्भदेवसमर्चनम्।।

बलिदानं तथा कृत्वा द्विकालं चाथवाव्ययम्।
एककाले च सायाह्ने चोत्सवं कारयेत्तथा।।

वि.५४.३५४

[1]एवं कर्तुमशक्तश्चेत्, पूर्ववत् द्विगुणार्चनं हविर्निवेदनं कुम्भदेवाराधनं होमं बलिदानं च द्विकालं कृत्वा, देवेशं सायाह्ने [2]पूर्ववदलङ्कृत्य, उत्सवं कारयेदिति।

७.१२.३ नवाहोत्सवे वाहनक्रमः

खि.३२.१२९ - १३३

(प्रथमेऽह्नि प्रभायां वा हंसे वाऽऽरोहयेत्प्रभुम्।
कण्ठीरवे द्वितीये तु तृतीये तु हनूमति।।

तुरीये पक्षिराजे स्यादनन्ते पञ्चमेऽहनि।
षष्ठेऽहनि गजेन्द्रे तु रोपयित्वोत्सवं चरेत्।।

---

1. उत्सवविधानानुसारम्।

2. उत्सवोक्तमार्गेण।

सप्तमेऽहनि मध्याह्ने निशाचूर्णेन स्नापयेत्।
प्रभायामुत्सवं कुर्यात्सायंकाले विशेषतः।।

विमाने पुष्पके रात्रौ तुरगेन्द्रे तथाऽष्टमे।
नवमे देवदेवस्य प्रभाते स्याद्रथोत्सवः।।

शिबिकान्दोलिकाव्यालपुन्नागा गोपवर्धनम्।
सायमेवं तथा प्रातरुत्सवे स्याद्दिने दिने)।।

७.१२.४ एकविंशत्युत्सवे प्रत्यहं वाहनक्रमः

क्रि.१४.८९ - १०६

उत्सवे देवदेवस्य वाहनक्रम उच्यते।
प्रथमे चोत्सवे प्रातः शुकवाहनमाचरेत्।।

तद्रात्रौ देवदेवस्य हंसवाहनमाचरेत्।
द्वितीये दिवसे चैव मृगेन्द्रं शरभं चरेत्।।

कपीन्द्रं च प्रभां चैव तृतीये चोत्सवं चरेत्।
चतुर्थे दिवसे चैव कल्पकं पञ्चगं ? चरेत्।।

पञ्चमे चोत्सवे चैव पक्षीशं चार्धचन्द्रकम्।
षष्ठेऽह्नि चोत्सवे प्राप्ते गजं पाशिं ? तथैव च।।

सप्तमे चोत्सवे चैव पुष्पकं कमलं चरेत्।
अष्टमे चोत्सवे प्राप्ते डोलामश्वं समाचरेत्।।

नवमे दिवसे चैव विमानं यानमाचरेत्।

दशमे चोत्सवे प्राप्ते शिबिकारोहणं चरेत्।।

तद्रात्रौ च महोत्सेधं गजलक्ष्मीं प्रकल्पयेत्।
एकादशदिने प्रातः कच्छपं वाहनं चरेत्।।

तद्रात्रौ तु महोत्सेधं पुन्नागं वाहनं चरेत्।
द्वादशे तु दिने प्रातः कृष्णसारं समाचरेत्।।

तद्रात्रौ तु महारूपं मत्स्यवाहनमाचरेत्।
त्रयोदशदिने प्रातः कूर्मयन्त्रं प्रकल्पयेत्।।

तद्रात्रौ तु विशेषेण श्रीभूमिसहितं तथा।
तल्पे चैव समारोप्य उत्सवं तु समाचरेत्।।

चतुर्दशदिने प्रातः कौतुकं रथमाचरेत्।
तद्रात्रौ तु महारूपं शार्दूलं वाहनं चरेत्।।

सप्ताष्टदिवसे प्रातश्चरेत् कुण्डलिवाहनम्।
तद्रात्रौ तु शुभाकारं गण्डभेरुण्डमाचरेत्।।

षोडशे दिवसे प्रातः प्रभापीठं प्रकल्पयेत्।
तद्रात्रौ तु महारूपमैन्द्रं च परिकल्पयेत्।।

नवाष्टदिवसे प्रातर्गिरिवाहनमाचरेत्।
तद्रात्रौ तु शुभाकारं पनसं वाहनं चरेत्।।

अष्टादशदिने प्रातः कालियं वाहनं चरेत्।
तद्रात्रौ तु विशेषेण चक्रवाहनमाचरेत्।।

एकोनविंशदिवसेऽप्यातपं वाहनं चरेत्।

तद्रात्रौ तु महोत्सेधं पारिजातं प्रकल्पयेत्।।

दिने विंशतिके प्रातर्ध्वजवाहनमाचरेत्।
तद्रात्रौ तु महारूपं शङ्खवाहनमाचरेत्।।

एकविंशदिने प्रातः रथयात्रां समाचरेत्।
इत्येवं वाहनं प्रोक्तं क्रमेणैवोत्सवं चरेत्।।

७.१२.५ गरुडोत्सवः

प्र.२५.१९३

तृतीये पञ्चमे वाह्नि प्रातः स्याद्गरुडोत्सवः।

७.१२.६ गजवाहनम्

क्रि.१४. १३६ - १४०

आरोहणे गजेन्द्रस्य देवदेवं विशेषतः।
वस्त्राभरणपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य यथार्हकम्।।

देवेशं पूर्वमारोप्य पृष्ठपार्श्वे गजस्य तु।
आदायाङ्कुशमाचार्यो गजपृष्ठे निषीदति।।

अर्चकश्छत्रमादाय मुक्तालङ्कारभूषितम्।
देवस्यापरभागे तु भृगुवत्स निषीदति।।

गरुडादिषु यानेषु शिबिकासु तथैव च।
आसीनः पूर्वभागे तु दक्षिणे देशिकोत्तमः।।

देवेशं मनसा ध्यायन् वैष्णवं मन्त्रमुच्चरन्।
आसीतैवान्यथा कुर्यादुत्सवो निष्फलो भवेत्।।

७.१२.७ यानवाहकगुणाः

क्रि.१४.१३४, १३५

षोडशैरष्टभिश्चैव चतुर्भिर्वा यथोचितम्।
विप्राद्यैर्वाहनीयः स्यात् देवदेवो हरिः प्रभुः।।

शुद्धाः स्नाताः समागत्य सवर्णा ब्राह्मणादयः।
यानं स्कन्धे निवेश्यैव प्रचरेयुश्शनैश्शनैः।।

प्र. २५. १९३ - १९५

षष्टेऽहनि तु मध्याह्ने देवीभ्यं सहितं हरिम्।।

पीठमध्ये समारोप्य समभ्यर्च्याऽष्टविग्रहैः।
जलकुङ्कुममादाय कारयेदुत्सवं तथा।।

नववस्त्रादिकं दत्वा पुधुकानि निवेद्य च।
दत्वा ताम्बूलमाचाममर्चयेद्राजवत् प्रभूम्।।

७.१२.८ सप्तर्षिपूजनम्

प्र.२५.१९६ - १९८

सप्तमे [1]प्रातरर्चान्ते कुर्यात् सप्तर्षिपूजनम्।
वृणुयाद्द्विजः सप्त तदाचार्यपुरस्सरान्।।

ध्यात्वा सप्तर्षिवत्तांस्तु स्वर्णं गामाज्यमेव च।
तण्डुलोदककुम्भादीन् दूर्वाग्रं क्रमकं तथा।।

दद्यात्प्रभूतं तेभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः पृथक् पृथक्।

---

1. नवाहोत्सवस्य इत्यध्याह्रियते।

७.१२.९ कृष्णगन्धानुलेपनोत्सवः

प्र.२५.१९८ - २०३

[1]तत्सायं च विशेषेण कृष्णगन्धानुलेपनम्।।

सद्यः प्रतिसरं बद्ध्वा देवाग्रे स्थण्डिलं चरेत्।
कृष्णागुरु समादाय सर्ववाद्यसमायुतम्।।

ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा स्थण्डिलोपरि विन्यसेत्।
पुण्याहं विधिवत्कृत्वा श्रियमावाह्य तत्र च।।

संस्कृत्य विधिवद्गन्धान् समभ्यर्च्य हरिं ततः।
'गन्धद्वारे'ति मन्त्रेण सर्वाङ्गं लेपयेद्गुरुः।।

देव्यादीनां तथा कुर्यात् तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि।
तच्छेषगन्धं भक्त्यैव भक्तेभ्यो दापयेद्गुरुः।।

तद्गन्धधारणान्नृणां भवेयुः सर्वसम्पदः।

७.१२.१० रथयात्रोत्सवः

प्र.२५. २०३

[2]सायमर्चावसाने तु रथयात्रां समाचरेत्।

★★★

1. सप्तमे दिने सायमित्यर्थः।

2. सप्तमे दिने सायम्।

१३. मृगयोत्सवः

७.१३.१ मृगयोत्सवकालः

प्र.२५.२०४

अष्टमे दिवसे प्राप्ते समाप्ते प्रातरुत्सवे।
अलङ्कृत्य तु देवेशं मृगयोत्सवमाचरेत्।।

य.४२.१

अथ तीर्थदिनात् पूर्वं प्रातस्सन्ध्यार्चनान्तरे।

क्रि.१४.१७१, १७६

तीर्थाहात्पूर्वदिवसे समाप्ते प्रातरुत्सवे।
----------------------------------।
पूजाकर्मानुरोधेन कुर्यादन्यदिनेष्वपि।।

७.१३.२ मृगयोत्सवप्रयोगः

वा.३२

मृगयात्रां ततो वक्ष्ये शृणुध्वं द्विजसत्तमाः।
सम्पूज्य चैव सप्ताहं देवमानीय मन्त्रवित्।।

यक्षगन्धर्वदैत्यानां पिशाचब्रह्मरक्षसाम्।
अन्येषां च निवृत्त्यर्थं सर्वशत्रुजयावहम्।।

शुनां च पतितानां च श्वपचां पापरोगिणाम्।
वायसानां क्रिमीणां तृप्त्यर्थं च बलिं क्षिपेत् ।।

'एतत्कर्म क्षमस्वे'ति प्रार्थयेद्विष्णुमव्ययम्।
संस्नाप्य देवमानीय पूर्वोक्तेन विधानतः।।

पुनश्चैवाप्यलङ्कृत्य दर्शनीयं च सुन्दरम्।
अलङ्कारक्रमं वक्ष्ये शृणुध्वं तु यथाक्रमम्।।

क्षौमं वा पट्टसूत्रं वा कौशेयादीनि चाहरेत्।
तत्सूत्रं प्रोक्षयेद्विद्वान् विष्णुगायत्रिमुच्चरन्।।

त्रिगुणीकृत्य सूत्राणि रज्जुं कृत्वा यथार्हकम्।
'विष्णुस्त्वां रक्ष'इत्युक्त्वा तत्र कार्यं समाचरेत्।।

अथवान्यत्र कार्पासतन्तूनाहृत्य कारयेत्।
वस्त्रेषु विविधं रूपं कृत्वा तत्रात्वरन् बुधः।।

सिंहवक्त्रं च कृत्वा तु व्यालाकृतिमथापि वा।
मकराकारवच्चैव पद्मपुष्पदलाकृतिम्।।

उत्पलं कुमुदाकारमन्यपुष्पाकृतिं तथा।
शङ्खचक्राकृतिं कृत्वा शुभहंसाकृतिं तथा।।

अन्यन्मनोरमं कृत्वा यथाशोभं तथा चरेत्।
देवस्योभयपार्श्वे च रज्जुभ्यां बन्धयेद् दृढम्।।

उपरि वस्त्रमाच्छाद्य पुच्छं कृत्वा तु सुन्दरम्।
दृढं धनुश्शरं हस्ते देवस्य कटकं तथा।।

देवस्य हस्ते धृत्वैव कृत्वा तच्छास्त्रपारगाः।
अश्वारूढं गजारूढं यानारूढमथापि वा।।

ग्रामे वा नगरे वापि आरामे च मनोरमे।

देवदेवं समानीय भक्तानां च समाकुलैः।।

आस्फोटनादिकं कृत्वा वेदैःस्तोत्रेण तोषयेत्।
किरीटादियुतं देवं नानापुष्पैरलङ्कृतम्।।

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव हविरन्तं तु पूजयेत्।
उक्तहोमं तथा कुर्यात् बलिं दत्वोक्तवत् क्रमात्।।

औत्सवं देवमादाय ग्रामादेश्च प्रदक्षिणम्।
बहिर्वीथ्यां तथा गत्वा ग्रामान्ते तत्र कारयेत्।।

सीमान्तरतरं यात्रां न कुर्यादिति शासनम्।
एवं तत्रोत्सवो ग्रामे मृगयात्रेति कीर्त्यते।।

अथवावभृथात् पश्चात् मृगयात्रोत्सवं चरेत्।
आलयान्तर्गते देवम् आस्थाने स्थितमाचरेत्।।

पाद्यमाचमनं दत्वा मण्डतक्रं निवेदयेत्।
मुखवासं ददेत्तत्र पूर्वोक्तेन विधानतः।।

अन्यत्स्नानादिकं सर्वम् उक्तमार्गेण कारयेत्।

क्रि.१४.१७२ - १७६

मृगयार्थमलङ्कृत्य देवदेवं विशेषतः।
अजवानरशार्दूलगजाश्वानुगतं नयेत्।।

नानाप्रहरणोपेतैरन्वितं परिचारकैः।
कण्ठीरवसमारूढे देव्यावप्यानयेद्बुधः।।

ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य बहिश्चापि मनोरमे।
उत्सवं कारयेच्छीघ्रं चक्रवीशामितैर्विना।।

नानाविधोपकार्यासु विनोदं चापि कारयेत्।
अवतारेषु वा चैतत् लौकिकेष्विति केचन।।

वापीतीरोपकार्यासु चारामरचितासु च।
पूजाकर्मानुरोधेन कुर्यादन्यदिनेष्वापि।।

वि.५४.३५५

तीर्थदिनात् पूर्वदिने प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते पूर्ववद्धोमाद्यं सर्वं कृत्वा, देवं चित्रर(क)क्ष्यादिना सायुधमलङ्कृत्य, गजाश्वाद्यारूढजनैस्सार्धं मृगयोत्सवं कारयेत्। अथवा अवभृथदिनात् द्वितीये चतुर्थे वा शान्तमलङ्कृत्य मृगयोत्सवं कारयेत्। तद्रात्रौ [1]पूर्ववत्सर्वं कृत्वा, देवं ग्रामं प्रदक्षिणं कारयित्वा, अभ्यन्तरं प्रविश्य, संस्नाप्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, अभ्यन्तरे अन्तर्मण्डले शयनस्थाने वा पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा, तथैव शाययित्वा, प्रभाते देवेशमुत्थाप्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, तीर्थस्नानकालात्पूर्वं हविर्निवेदयेत्। अन्यत्सर्वं [2]पूर्ववत्कारयेत्।

य.४२.१ - २१

होमाद्यं सकलं कृत्वा चोत्सवं कारयेत्तथा।।

मृगयार्थं विशेषेण राजचिह्नैः समावृतम्।
आरोप्य याने देवेशं देवीभ्यां सह वा विना।।

आरामे वाऽथ नद्यादौ वनपार्श्वे मनोरमे।
अन्यस्मिन्नालये वाऽथ वास्तुबाह्ये नयेत्प्रभुम्।।

गच्छेत्तद्योजनादर्वाक् पुण्यस्थानं भवेद्यदि।

1. ग्रामप्रदक्षिणविधानेन।

2. उत्सवोक्तविधानानुसारम्।

मृगयार्थं विशेषेण यस्यां दिशि तथाऽत्र च।।

पूर्वमेव प्रपादीनि कारयेत्सुमनोरमम्।
तत्रैव शुद्धिं पूर्वोक्तां कारयित्वा पुनः प्रभुम्।।

नीत्वाऽत्र विष्टरे देवं स्थापयेत्समलङ्कृतम्।
देवीभ्यां पार्षदैश्चैव विष्वक्सेनेन चैव हि।।

पश्चाद्देवं प्रणम्यैव देवीभ्यां सह पूर्ववत्।
अत्रैव स्थापयेद्धीमान् शुद्धस्नानोक्तमार्गतः।।

समभ्यर्च्य च पूर्वोक्तमर्घ्यान्तं सम्प्रणम्य च।
महाहविः प्रभूतं वा यथाशक्ति यथारुचि।।

देवीभ्यां सह देवेशं निवेद्यैव च पूर्ववत्।
प्रीत्यर्थं देवदेवीनां(भ्यां) मुखवासं ददेत्पुनः।।

विष्वक्सेनं विशेषेण पार्षदैश्च सहात्र च।
निवेद्य विधिना पश्चान्मृगयार्थं च पूर्ववत्।।

अन्यासने समारोप्य देव्यौ नैव सहासनम्।
मृगयार्थमलङ्कृत्य सर्वतो नन्दनानि च।।

अपूपादीनि भक्ष्याणि नालिकेरोदकैः सह।
निवेद्य मुखवासं च प्रणाममपि कारयेत्।।

अश्वादिवाहनेष्विष्टे कृते यन्त्रेण चाव्ययम्।
समारोप्य पुनर्देवमायुधानि ददेत्पुनः।।

याने देव्यौ समारोप्य दिव्यचिह्नैः समावृते।
देवस्यानु नयेत्पश्चात्सार्धं तदमितेन च।।

केचिदश्वसमारूढाः केचिद्वारणवाहनाः।
केचिच्चापधराश्चैव केचित्खड्गधरास्तथा।।

केचिन्नृत्तसमायुक्ताः केचिद्गानसमायुताः।
केचिद्गदाधराः पुण्याः केचिद्दीपधराः क्रमात्।।

श्रुतिभिः स्मृतिभिश्चान्ये सर्वालङ्कारसंयुताः।
इत्येवं मृगयात्रां च कारयित्वाऽथ राजवत्।।

पश्चाद्देवं च देवीभ्यां सह ग्रामं प्रवेश्य च।
ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा प्रविशेदालयं पुनः।।

देवं संस्थाप्य चाऽस्थाने देवीभ्यां सह पूर्ववत्।
संस्नाप्याथ समभ्यर्च्य तथा रात्र्युत्सवं चरेत्।।

पुनः संस्नाप्य पूर्वोक्तं देवीभ्यां सह वा विना।
बद्ध्वा प्रतिसरं पश्चाच्छयने शाययेत्तथा।।

प्रभाते देवमुत्थाप्य हविर्नैव च पूजयेत्।

★★★

१४.जलक्रीडोत्सवः

७.१४.१ जलक्रीडोत्सवः

प्र.२५.२०५ - २२३

मध्याह्ने[1] देवदेवस्य जलक्रीडोत्सवं चरेत्।
प्रपां कृत्वा विधानेन नद्यादीनां तटे बुधः।।

वितानाद्यैरलङ्कृत्य जलक्रीडार्थमण्डपम्।
बिम्बाध्यर्धायतामर्धविस्तारां बिम्बदघ्निकाम्।।

जलद्रोणीमथाच्छिद्रां न्यस्य लोहमयीं घनाम्।
नादेयाद्भिः समापूर्य धारास्विति च मन्त्रतः।।

एलाचन्दनकर्पूरैः कुङ्कुमेनाधिवासयेत्।
कल्हारकेतकीपुष्पैरुशीरागुरुभिस्तथा।।

आस्तीर्य नववस्त्राणि 'वेदाह'मिति मन्त्रतः।
'पुण्यतीर्थं शिवं पुण्यं देवावास'मिति ब्रुवन्।।

अधिदेवं समावाह्य विग्रहैरष्टभिर्यजेत्।
मण्डपे पश्चिमार्धे तु विष्टरे सोत्तरच्छदे।।

देवदेवं समास्थाप्य शकुनसूक्तं समुच्चरन्।

---

1. अष्टमदिवसे मध्याह्ने।

नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य मनोहरम्।।

पाद्यादिभिस्समभ्यर्च्य स्थापकैः सहितो गुरुः।
'भूः प्रपद्ये'ति मन्त्रेण देवदेवं प्रणम्य च।।

'परं रहे'ति मन्त्रेण देवमादाय चादरात्।
'प्रतद्विष्णुस्तवत' इति जलद्रोण्यां निवेश्य च।।

इन्द्रादींश्च जयादींश्च तण्डुलैः क्लृप्तमण्डले।
समावाह्य समभ्यर्चेज्जलद्रोण्यभितो गुरुः।।

'आपोहिष्ठादि'मन्त्रांस्त्रीननुवाकान् समुच्चरन्।
'इदमापश्शिवे'त्युक्त्वा 'आपो वा इद' मुच्चरन्।।

अभिमन्त्र्य जलद्रोण्यां देवदेवं प्रणम्य च।
पौरुषं सूक्तमुच्चार्य विष्णुसूक्तं च वैष्णवम्।।

'इषे त्वोर्जेत्वा'दिजपन् 'भूरानिलय' इत्यपि।
मज्जयित्वा जलद्रोण्यां देवं प्राक्शिरसं हरिम्।।

अधिवास्य तु यामार्धं यामद्वयमथापि वा।
'परं रंहे'ति मन्त्रेण तत उद्धृत्य वै पुनः।।

अलङ्कृत्य च वस्त्राद्यैर्यथार्हं परिपूज्य च।
यानमारोप्य देवेशं ग्राममालयमेव वा।।

प्रदक्षिणं क्रमान्नीत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
ग्रामवीथ्यामुपहृतमुपहारमगृह्य च।।

पुनरालयमाविश्य संस्थाप्यास्थानमण्डपे।
सुगन्धितैलेनाभ्यज्य देवं संस्नाप्य पूर्ववत्।।

जीवस्थाने समास्थाप्य समभ्यर्च्य निवेदयेत्।
[1]तद्रात्रावुत्सवान्ते तु देवं देवीयुतं हरिम्।।

प्रतिष्ठोक्तविधानेन बद्ध्वा प्रतिसरं ततः।
अधिवासविधानेन शयने शाययेद्गुरुः।।

★★★

1. तद्रात्रौ - उत्सवे अष्टमदिन रात्रौ

१५. तीर्थोत्सवः

७.१५.१ तीर्थोत्सवकालनिर्णयः

स.५५.१५

उत्सवान्तस्तु दिवसस्तत्तु तीर्थदिनं विदुः।

प्र.२४.१५ - २४

विषुवायनभूपर्क्षप्रतिष्ठाकर्तृभेषु च।।

ग्रहणे मासनक्षत्रे विष्णुपञ्चदिनेषु च।
उत्सवस्यान्तदिवसे तेषु तीर्थं प्रकल्पयेत्।।

एतेष्वेकं परिग्राह्यं यजमानस्य चेच्छया।
विषुवे चायने चैव ग्रहणे सोमसूर्ययोः।।

तत्तत्काले प्रकुर्वीत तीर्थस्नानं तु नान्यथा।
अन्यर्क्षेष्वथ पूर्वाह्ने मध्याह्ने वा गुणान्विते।।

एकस्मिन्नेव मासे तु यदि तीर्थदिनद्वयम्।
तयोरन्त्यदिने तीर्थम् इति पूर्वजदर्शनम्।।

तदेव यदि सूर्यस्य विद्धं चेत्सङ्क्रमादिभिः।
वर्जनीयं तथा पूर्वं प्रशस्तमभिधीयते।।

वारद्वयानुषक्ते चेत्तिथौ स्यात्तु परे तथा।

अधिमासः परित्याज्यः कालोत्सवविधौ हरेः।।

अर्कवारर्क्षसंयोगः सर्वदा सम्प्रशस्यते।
श्रवणद्वादशीयोगः सर्वकर्मफलप्रदः।।

योगाश्च सुप्रशस्ताः स्युः सिद्धामृतवराह्वयाः।
तिथिद्वयानुषक्तं चेन्नक्षत्रं स्यात्परेऽहनि।।

परस्मिन् दिवसे स्याच्चेद्यावच्च दशनाडिकाः।
हीनं चेत्पूर्वदिवसे सङ्कल्प्यावभृथं चरेत्।।

क्रि.१४.१ - ९ ; अ.२९

य.३८.११ - १८

अयनादौ तु सङ्क्रान्त्यां ग्रहणे च विशेषतः।
तत्तत्काले च तीर्थं स्याद्रात्रावपि च कारयेत्।।

राहुदर्शनसङ्क्रान्त्योः स्नानं श्रेष्ठं निशास्वपि।
तथाऽऽहुः स्मृतिकाराश्च निशायामनिषिद्धताम्।।

क्रियां समाप्य मध्याह्ने रात्रौ चेत्सकलं बुधः।
तावत्कालं विनोदेन नीत्वा तत्तीर्थमाचरेत्।।

विष्णुपञ्चदिनेष्वेवं मासर्क्षे स्थापनादिने।
यजमानस्य जन्मर्क्षे राज्ञो जन्मर्क्ष एव वा।।

एतेष्ववभृथं कल्प्य चोत्सवं सम्यगाचरेत्।
तेषु कालश्च मध्याह्नः पूर्वाह्णे वा शुभोदये।।

ऋक्षे तु द्विदिने सङ्गे यदहन्यधिकं परम्।
तथा मासर्क्षकाश्चान्ये एकमासे परस्परम्।।

दिनद्वये तु सम्प्राप्ते नेष्टं तत्प्रथमं विदुः।
तीर्थस्यात्र परं श्रेष्ठमन्यनैमित्तिकेषु च।।

पूर्णपर्वेन्दुसंयोगं यद्दिने चोभयोरपि।
तीर्थस्यात्र विशेषेण तत्परं वाऽन्यकर्मणाम्।।

प्र.२४.२८, २९

खि.३३.१ - १३

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तीर्थकालविनिर्णयम्।
रथरङ्गोत्सवस्यापि तथा कालविनिर्णयम्।।

एकमासे तीर्थऋक्षं द्विवारं सम्भवेद्यदि।
परस्मिन्नेव नक्षत्रे कुर्यात्कालोत्सवं हरेः।।

तस्मिन् सङ्क्रमदुष्टे तु पूर्वस्मिन्नेव कारयेत्।
उभयत्र तु सङ्क्रान्तौ उत्सवञ्चोत्तरे चरेत्।।

दोषयुक्तं दिनं त्यक्त्वा शुद्धे तीर्थन्तु कारयेत्।
वारद्वये खण्डिते भे यस्मिन् वारे इनोदयः।।

तस्मिंस्तीर्थोत्सवं कुर्यादिति पूर्वजशासनम्।
द्विनद्वये तिथावृक्षे त्रिदिने वाऽर्यमोदये।।

कलामात्रं स्थिते वापि तस्मिन्नुत्सवमाचरेत्।

पूर्वस्मिन् दिवसे ऋक्षं विना सूर्योदयो यदि।।

परस्मिन्नुदये दृष्ट्वा ऋक्षमुत्सवमाचरेत्।
दिनद्वयोदये व्याप्तौ परस्मिन्नेव चोत्सवः।।

वारद्वये समव्याप्तौ यस्मिन्नाधिकनाडिकाः।
मध्याह्नसङ्गतास्तस्मिन् दिने तीर्थं समाचरेत्।।

उदयव्यापिनक्षत्रे रथोत्सवमथाचरेत्।
अन्यथा चेन्महान् दोषो भविष्यति न संशयः।।

तस्मासर्वप्रयत्नेन रथारोहादनन्तरे।
दिवसे एव कर्तव्यः क्रमात्तीर्थमहोत्सवः।।

तस्मिन् दिने तीर्थदानं पुण्यमाहुर्महर्षयः।
देवप्रीतिकरं भद्रं महीशविजयप्रदम्।।

तस्मात्परस्मिन् दिवसे तीर्थं केचिद्वदन्ति हि।
रथोत्सवं विना सर्वमुत्सवं त्रिमुहूर्तके।।

स्नपनञ्च प्रकुर्वीत तद्धीने तन्न कारयेत्।

ज्ञा.९३.१८१
अवभृथं दिवैव कुर्यात्। रात्रावुदकस्याशुचिभावात् महान् दोषो भवेत्।

७.१५.२ तीर्थदिनात्पूर्वरात्रौ कर्तव्यानि कर्माणि

वि.५४. ३५५
तद्रात्रौ पूर्ववत्सर्वं कृत्वा, देवं ग्रामं प्रदक्षिणं कारयित्वा, अभ्यन्तरं प्रवेश्य, संस्नाप्य, अभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, अभ्यन्तरे अन्तर्मण्डले शयनस्थाने वा पूर्ववत्प्रतिसरं बध्वा, तथैव शाययित्वा -----------।

ज्ञा. १३.१८०

तीर्थदिनात्पूर्वरात्रावुत्सवान्ते देवेशमभ्यर्च्य हविर्निवेद्य चक्रञ्च ग्राममालयं वा प्रदक्षिणं कारयित्वा चक्रं तीर्थजले संस्नाप्य आलयं प्रविश्य दक्षिणपार्श्वे भगवतः संस्थाप्य पुण्याहं वाचयित्वा प्रतिसरं बध्वा पूर्ववच्छयने देवेशं शाययित्वा नृत्तगेयाभ्यां रात्रिशेषं नयेत्।

खि.३२. १४९, १५१

तीर्थस्नानदिनात्पूर्वं रात्रौ तत्र विचक्षणः।
सायं कालोत्सवं कृत्वा रात्रिपूजां समाप्य च।।

चक्रं प्रतिसरञ्चापि कृत्वा ग्रामप्रदक्षिणम्।
चक्रं संस्नाप्य तीर्थे तु ततो देवालयं विशेत्।।

यमपावकयोर्मध्ये पूर्वोक्तेन क्रमेण वै।
बद्ध्वा प्रतिसरं पश्चात् शयने शाययेद्धरिम्।।

प्र.२५. २१९ - २२३

यानमारोप्य देवेशं ग्राममालयमेव च।।

प्रदक्षिणं क्रमान्नीत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
ग्रामवीथ्यामुपहृतमुपहारमगृह्य च।।

पुनरालयमाविश्य संस्थाप्याऽस्थानमण्डपे।
सुगन्धितैलेनाभ्यज्य देवं संस्नाप्य पूर्ववत्।।

जीवस्थाने समास्थाप्य समभ्यर्च्य निवेदयेत्।
तद्रावुत्रात्सवान्ते तु देवं देवीयुतं हरिम्।।

प्रतिष्ठोक्तविधानेन बध्वा प्रतिसरं ततः।
अधिवासविधानेन शयने शाययेद् गुरुः।।

अ.२९

तीर्थस्योक्तदिनात्पूर्वरात्रौ कौतुकबन्धनम्।।

पूर्वोक्तविधिना कृत्वा शयनं सम्प्रकल्पयेत्।
देवदेवं सुसम्पूज्य नववस्त्रं सुयोजयेत्।।

उत्तरीयं च कृत्वा तु भूषणानामलङ्कृतम्।
गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य धूपदीपसमायुतैः।।

देवीभ्यां च तथा कुर्यात् चक्रादीनां तथा चरेत्।
मूलबेरे तथा कुर्यात् पूजयित्वा विधानतः।।

देवेशं शयने चैव शिरसा धारयेत्क्रमात्।
यजमानगृहे वापि शैषिकालय एव वा।।

[1]तत्सूत्रं सङ्ग्रहेद्विद्वान् शिरसा, भूषितो द्विजः।
नृत्तं गेयं च वाद्यं च घोषयित्वा शनैश्शनैः।।

शय्यास्थानं प्रविश्यैव पुण्याहं वाचयेत्क्रमात्।
देवेशं कौतुकं बद्ध्वा चक्रादीनां तथा चरेत्।।

कौतुकबन्धनात्पूर्वम् आचार्यमपि पूजयेत्।
वस्त्रं चैवोत्तरीयं च हेमपुष्पाङ्गुलीयकैः।।

1. प्रतिसरसूत्रम्।

दैवज्ञं च तथा पूज्य कारयेत्सूत्रबन्धनम्।
देवेशं शाययित्वात्र पूर्वोक्तविधिना तथा।।

परितः प्रावरणं कृत्वा बाह्ये चक्रादयस्तथा।
पश्चिमे गरुडं चापि शान्तं चैव तथोत्तरे।।

दक्षिणे चक्रमुद्दिश्य शयनानि प्रकल्प्य च।
प्राक्छिरश्शाययेद्वीशं शाययेच्छयनेन वा।।

प्रत्यङ्मुखेऽथवा वीशं पश्चिमे शीर्षकं न्यसेत्।
तथैव दक्षिणे शीर्षं विष्वक्सेनं च शाययेत्।।

चक्रं तत्प्राक्छिरं वाथ उदक्छिरमथापि वा।
शाययित्वा यथान्यायं जयादीन् परितोऽर्चयेत्।।

नृत्तगेयैश्च वाद्यैश्च रात्रिशेषं नयेत्क्रमात्।

स.५६. १ - ६

तीर्थस्नानदिनात्पूर्वं रात्रौ कर्मेदमुच्यते।
तद्रात्रौ पूर्ववत्कुर्याद्बलिहोमं तथोत्सवम्।।

पुनर्देवं च संस्नाप्य तथाऽभ्यर्च्य हवींषि च।
निवेदयित्वा देवेशं पुण्याहं वाचयेत्तथा।।

प्रतिष्ठोक्तविधानेन क्रमेणैव तु पञ्च च।
शयनानि तथाऽऽस्तीर्य पञ्च वस्त्राणि वा पुनः।।

बध्वा प्रतिसरां तत्र पूर्ववच्छाययेद्धरिम्।
तत्तन्मन्त्रेण चक्रादीन् बध्वा प्रतिसरां तथा।।

नृत्तैर्गेयैश्च वाद्यैश्च रात्रिशेषं नयेत्पुनः।
गुरुणा सहितश्शुद्धो यजमानो हविष्यभुक्।।

संचिन्त्य शयितं देवं तद्रात्रौ संविशेद्बुधः।

क्रि.१४.१७७ - १७८

अथ तीर्थदिनात्पूर्वं रात्रौ देवं विशेषतः।
समभ्यर्च्य निवेद्यैव बद्ध्वा प्रतिसरामपि।।

प्रतिष्ठोक्तक्रमेणैव सार्धं चक्रेण शाययेत्।

७.१५.३ प्रतिसरबन्धे हविर्निषेधः

ज्ञा. ९३.१८०

यस्य देवस्य यदर्थं प्रतिसरबन्धनं कृतं तत्समाप्यन्तं तावत्तस्य हविर्निवेदनं प्रतिषिद्धम्। तदालयगतदेवानां सर्वेषामित्येके।

७.१५.४ तीर्थोत्सवे रथयात्रा

क्रि.१४.१०८ - १११

एकविंशदिने चैव चतुर्दशदिने तथा।
नवसप्ताहपक्षे वा रथयात्रां समाचरेत्।।

रथयात्रावासाने तु देवेशं सम्प्रणम्य च।
अष्टोपचारैरभ्यर्च्य मुद्गान्नं च निवेदयेत्।।

मुखवासं निवेद्यैव पुष्पाञ्जलिमथाचरेत्।
तत्क्षणादेव देवेशं तद्रथादवरोपयेत्।।

याने चैव समारोप्य तीर्थस्थानं प्रवेश्य च।
तीर्थस्याभिमुखे कृत्वा तीर्थोत्सवमथाचरेत्।।

७.१५.५ एकविंशतिदिने प्रातः रथोत्सवाचरणे अशक्तौ विकल्पः

क्रि. १४. १०७

एकविंशेऽप्यशक्तौ तु चतुर्दशदिनं चरेत्।
चतुर्दशेऽप्यशक्तौ तु नवाहं चोत्सवं चरेत्।।

७.१५.६ चूर्णोत्सवप्रयोगः

वि.५४.३५५, ३५७

प्रभाते देवेशमुत्थाप्य, पाद्याद्यैरभ्यर्च्य, तीर्थस्नानकालात्पूर्वं हविर्निवेदयेत्। अन्यत्सर्वं पूर्ववत्कारयेत्। ------------------ तीर्थदिने प्रातरुत्सवे कृते तत्राऽस्थानमण्डपे विष्टरे देवं संस्थाप्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, अभिमुखे गरुडं, दक्षिणे चक्रम्, उत्तरे विष्वक्सेनं च धान्यपीठे संस्थाप्य, अभ्यर्च्य, देवाभिमुखे गोमयेनोपलिप्य, धान्यान्यास्तीर्य, (ऊर्ध्वे) उलूखलमुसलौ सन्यस्य, वस्त्रेणाऽवेष्ट्य, तयोः ब्रह्मेशावभ्यर्च्य, हरिद्रायां लक्ष्मीमभ्यर्च्य, पुष्पादीन् संशोध्य, हरिद्रामुलूखले प्रक्षिप्य, 'अतो देवा'दीन् जप्त्वा, आचार्यः किञ्चिदवघातं कृत्वा, ततो देवदासीभिर्भक्तैर्वाऽवघातं कारयित्वा, चूर्णीकृत्य, कलशान् चतुरो द्वावेकं वा पूरयित्वा, वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य, अधिदेवतां सिनीवालीमभ्यर्च्य, देवमाराध्य, सुगन्धितैले अधिदैवतं विष्णुमभ्यर्च्य, वैष्णवं मन्त्रमुच्चार्य, तेनाभ्यञ्जनं कृत्वा, 'वेदाह'मिति चूर्णेनाभिषिच्य, तच्छिष्टेन चक्रादींश्चाभिषिच्य, तच्चूर्णं चक्रञ्च समादाय, ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य, चक्रसन्निधौ भक्तानां ब्राह्मणानां शिरस्सु तच्चूर्णं विकिरेत्। तच्चूर्णं किञ्चिदपि शिरसा

धारयेत्तस्याशुभानि विनश्यन्ति। बल्युत्सवाद्यनुगता ये सर्वे ते विप्रसमाः, तस्मादस्पर्शस्पर्शनं न दोषाय भवेत्।

स.५६.६ - १९ ; ज्ञा.९३.१८०

खि.३२. १५२ - १६०

पुनः प्रभाते धर्मात्मा स्नात्वा स्नानविधानतः।
शयनाद्देवमुत्थाप्य चार्घ्यान्तमभिपूज्य च।।

पूर्वोक्तेनैव विधिना प्रातरुत्सवमाचरेत्।
रथं त्रिः सम्परिक्रम्य सर्वालङ्कारशोभितम्।।

तस्मिन् देवेशमारोप्य श्रीभूमिसहितं प्रभुम्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

ग्रामप्रदक्षिणं नीत्वा समभ्यर्च्यावरोपयेत्।
डोलायमाने गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्।।

रथस्थं केशवं दृष्ट्वा न पुनर्जायते नरः।
आस्थाने स्थापयेद्देवं नृत्तगेयसमन्वितम्।।

हरिद्रां चूर्णयित्वा तु शुद्धैर्भक्तान्वयोद्भवैः।
पूरयित्वा तेन कुम्भान् धान्यवेद्यां त्वभिक्षिपेत्।।

पुण्याहसलिलेनोक्ष्य अधिदेवान् समर्चयेत्।
स्नपनान्ते देवदेवं चूर्णैः संस्नापयेत्क्रमात्।।

चक्रञ्च स्नापयेच्चूर्णैः पश्चाद्ग्रामप्रदक्षिणम्।
नाथवन्नाययेद्देवं सर्ववाद्यसमन्वितम्।।

चूर्णशेषञ्च भक्तेभ्यो दापयेद्विकिरेत्ततः।

प्र.२५.२२४ - २३७

प्रभाते देवमुत्थाप्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमर्चयेत्।
तस्मिन् तीर्थदिने प्रातः होमाद्यं प्रातरुत्सवम्।।

कृत्वा हविर्विना देवम् अभ्यर्च्यास्थानमण्डपे।
प्रमुखे गरुडं पश्चात् दक्षिणे चक्रमेव च।।

अमितं चोत्तरे धीमान् धान्यपीठोपरि न्यसेत्।
नित्यपूजां हविर्दानं ध्रुवबेरे समाचरेत्।।

पूर्वालङ्कृतवस्त्रादीन् विसृज्यैव प्रयत्नतः।
अन्यवस्त्राणि चाच्छाद्य यथार्हं भूष्य भूषणैः।।

अष्टोपचारैरभ्यर्च्य देवं चक्रादिदेवताः।
व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा द्विहस्तायतविस्तृतम्।।

उलूखलं च मुसलं स्थाप्य वस्त्रेण संयुतम्।
तयोरीशौ क्रमेणैव ब्रह्मेशावर्चयेद्बुधः।।

पात्रे हरिद्रां सङ्गृह्य सिनीवालीमथार्च्य च।
उलूखले हरिद्रां च तन्मन्त्रेण विनिक्षिपेत्।।

गृहीत्वा वैष्णवैर्मन्त्रैराचार्यो मुसलं तथा।
विष्णुसूक्तं समुच्चार्य किञ्चित्तदवघातयेत्।।

भक्तैर्वा देवदासीभिः चूर्णीकृत्य विशेषतः।
एकस्मिन् वा द्वयोर्वाथ त्रिषु वा कलशेषु वै।।

गन्धोषितं च वा तैलम् आढकं परिगृह्य च।

पिधाय च पिधानैश्च स्थण्डिलोपरि विन्यसेत्।।

आच्छाद्य नववस्त्रेण सोमं तैले समर्चयेत्।
सिनीवालीं च तच्चूर्णे चक्रादींश्च प्रपूजयेत्।।

देवमभ्यर्च्य पुण्याहं वाचयन् वैष्णवं गुरुः।
संस्राव्य मूर्ध्नि तत्तैलं 'वेदाह'मिति मन्त्रतः।।

हारिद्रचूर्णैः संस्नाप्य चक्रादीन् स्नापयेत्ततः।
तच्छिष्टं धारयन् भक्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते।।

अथ याने समारोप्य देवं चक्रादिभिस्सह।
चूर्णोत्सवमिमं कृत्वा तीर्थोत्सवमथाचरेत्।।

य.४२.२५ - ३७

तस्मिंस्तीर्थदिने पश्चात्पूर्वोक्तं प्रातरुत्सवम्।
हविर्विनैव देवेशं स्थापयेन्मण्डपे तथा।।

प्रमुखे गरुडं पश्चाद्दक्षिणे चक्रमेव च।
अमितं चोत्तरे धीमान् धान्यपीठोपरि न्यसेत्।।

समभ्युक्ष्य समभ्यर्च्य पाद्याद्यैरष्टविग्रहैः।
व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा द्विहस्तायतविस्तृतम्।।

चतुरश्रं समं कृत्वा प्रमुखेऽत्रोपरि क्रमात्।
मुसलोलूखले न्यस्य वस्त्रेणैव च वेष्टयेत्।।

तयोरीशौ क्रमेणैव ब्रह्मेशावर्चयेद्बुधः।
सिनीवालीं हरिद्रायां समभ्यर्च्य विशोध्य च।।

आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वाऽवघातं किञ्चिदाचरेत्।
गणिकाभिश्च भक्तैश्च कारयित्वाऽवघातकम्।।

चूर्णीकृत्य क्रमाच्चूर्णमाहरेत्कलशोदके।
एकं वाऽथ द्वयं वाऽथ पूरयेत्कलशं सुधीः।।

गन्धोषितं च तत्तैलमाढकं सम्प्रगृह्य च।
सापिधानं तथा ताभ्यां स्थण्डिलोपरि सन्न्यसेत्।।

आच्छाद्य नववस्त्रेण सोमं तैले समर्चयेत्।
सिनीवालीं तथा चूर्णे चक्रादीन् पूजयेत्ततः।।

ततो देवं समभ्यर्च्य पुण्याहमपि वाचयेत्।
तैलमादाय हस्ताभ्यां वैष्णवं मन्त्रमुच्चरन्।।

संस्राव्य मौलौ तत्तैलं 'वेदाह'मिति मन्त्रतः।
अभिषिच्य च चूर्णेन देवं चक्रादिकानपि।।

अभिषिक्तं तु तच्चूर्णं शिरसा धारयन्नरः।
देवदेवमनुस्मृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते।।

अथ याने समारोप्य देवेशं समलङ्कृतम्।
चक्राद्यैः सह तद्ग्रामं कृत्वा चूर्णोत्सवं तथा।।

अ.२९

प्रभाते तु स धर्मात्मा यजमानयुतो गुरुः।।

स्नात्वा स्नानविधानेन देवालयमुपाव्रजेत्।
शयनादुद्धृतं देवं गर्भागारे सुसन्न्यसेत्।।

नित्यपूजां च कृत्वान्ते हविर्नैव विचक्षणः।
शान्तवीशौ च चक्रं च प्रातरुत्सवमाचरेत्।।

पश्चादालयमाविश्य आलयं च प्रदक्षिणम्।
आस्थानमण्डपे पश्चात् आसने च सुसन्न्यसेत्।।

देवस्य दक्षिणे चक्रम् उत्तरे चैव शैषिकम्।
तत्प्राच्यां गरुडं चैव स्थापयेत्तण्डुलोपरि।।

देवस्याभिमुखे न्यस्य मण्डलान्युपलिप्य च।
पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य धान्यवेदिं प्रकल्प्य च।।

उलूखलं च मुसलं मण्डले च सुविन्यसेत्।
वस्त्रेण वेष्टयित्वा तूलूखलं मुसलं तथा।।

उलूखले सोममभ्यर्च्य मुसले चक्रमर्चयेत्।
हरिद्रायां सिनीवालीम् अर्चयित्वा यथाक्रमम्।।

देवाङ्गनां सुसम्पूज्य सर्वालङ्कारसंयुताम्।
चक्रादीनां समभ्यर्च्य जयादीनामनुस्मरन्।।

घातयित्वा तथाऽऽचार्यः 'सोमं राजे'ति चोच्चरन्।
चूर्णवत्स्वस्य वा कृत्वा घातयेदप्सरा भवेत्।।

शूर्पेण शोधयित्वा तु सुवर्णं तत्र विन्यसेत्।
कलशेन तु सङ्गृह्य तन्तुना वेष्टयेत्क्रमात्।।

कलशं चूर्णपूर्णन्तु वस्त्रेणोपरि वेष्टयेत्।
सर्वालङ्कारसंयुक्तमालयं च प्रदक्षिणम्।।

देवस्याभिमुखे न्यस्य देवेशं च समर्चयेत्।
चूर्णेनैवाभिषिच्येत चक्रादीनां तथा भवेत्।।

क्रि.१४.१७८ - १८२

हवींषि च विना प्रातरर्चयित्वाऽष्टविग्रहैः।।

होमं हुत्वा बलिं दत्वा प्रातरुत्सवमाचरेत्।
आस्थानमण्डपे देवं संस्थाप्य प्राङ्मुखं क्रमात्।।

देवाग्रे स्थापयेच्चक्रं धान्यपीठे बहिर्मुखम्।
तस्यैवोत्तरतः पार्श्वे विष्वक्सेनं समाहितः।।

चक्राग्रे धान्यपीठे तु हरिद्रां चापि विन्यसेत्।
संस्कृत्यैव तथा चूर्णं अभिषिच्य च पूर्ववत्।।

चक्रशान्तौ च संस्नाप्य अभिषिच्य च पूर्ववत्।

नि.२९

[1]प्रातः कालोत्सवं कृत्वा प्रविश्यास्थानमण्डपे।।

विष्टरे तत्र संस्थाप्य विमानस्याङ्गने पुनः।
गोमयेनोपलिप्यैवोलूखलं मुसलं न्यसेत्।।

तयोर्ब्रह्मेश्वरावभ्यर्च्य हरिद्रां गृह्य तत्र वै।
श्रीदेवीं च समभ्यर्च्य 'श्रिये जात'इति ब्रुवन्।।

---

1. तीर्थदिने प्रातः कालोत्सवं कृत्वेत्यर्थः।

हरिद्रामुलूखले क्षिप्त्वा विष्णुसूक्तं समुच्चरन्।
आचार्यो घोषयित्वा तु चूर्णयेद्देवयोषितः ।।

सर्वपापविनिर्मुक्तो सामीप्यं पदमाप्नुयात्।

तच्चूर्णेनैव चतुरो द्वावेकं वा प्रपूर्य च।
तदर्धं तिलतैलेन कलशमेवं प्रपूर्य च।।

व्रीहिभिः स्थण्डिलं कृत्वा देवस्याग्रे निधाय वै।
दक्षिणोत्तरयोस्तैलं चूर्णं च स्थापयेत्क्रमात्।।

सोमं चैव सिनीवालीं तयोरेव समर्चयेत्।
अष्टोपचारैर्देवेशं देव्यौ चाभ्यर्च्य चादरात्।।

--।

'अतो देवा'दिना तैलं 'सिनीवाली'ति चोच्चरन्।।

तैलेनैव तु चूर्णेन देवेशं स्नापयेत्पुनः।
चक्रमभ्यर्च्य शिष्टेन तेन चैवाभिषेचयेत्।।

स्नापयेच्चूर्णतैलाभ्यां देव्यावपि पृथक्पृथक्।
यो नरश्शिरसा धत्ते तैलचूर्णे हरिं स्मरन्।।

वा.३२

नवाहं समनुप्राप्य रक्षां कृत्वाधिवासयेत्।।

नित्यकर्मावसाने तु देवमुत्थाप्य मन्त्रवित्।
अलङ्कृत्य च तं देवं यथालक्षणमादरात्।।

यानमारोप्य तं देवमग्रे चक्रादिना सह।

भ्रामयेत बलिं क्षिप्त्वा ग्रामादीनां प्रदक्षिणम्।।

मन्दिरे देवमानीय यथापूर्वं तथा चरेत्।
चक्रं च बलिबेरं च उत्सवं च त्रयं तथा।।

हविर्विना समभ्यर्च्य अन्यविग्रहमाचरेत्।
हविरादि च कर्माणि ध्रुवे सर्वं समाचरेत्।।

अलङ्कृतं तु वस्त्रादि विसृज्यैव प्रयत्नतः।
अन्यद्वस्त्रं समाच्छाद्य लब्धभूषणभूषितम्।।

आस्थाने स्थाप्य तद्देवं पाद्यमाचमनं ददेत्।
दक्षिणे चक्रमादाय धान्यवेद्युपरि न्यसेत्।।

बलिबेरं च तत्रैव धान्यवेद्युपरि न्यसेत्।

--।।

द्विचतुः पञ्चकलशैः स्नापयित्वा विचक्षणः।
अथवा कलशैकेन स्नापयेद्देशिकोत्तमः।।

देवस्य प्रमुखे चैव मण्डलं चोपलेपयेत्।
व्रीहिभिः कल्पयेद्वेदिं हस्तमात्रप्रमाणतः।।

उलूखलमुसलौ संस्थाप्य अर्चयित्वा यथाक्रमम्।
सोमं सुदर्शनं तत्र पूजयित्वा समाहितः।।

हरिद्रामानीय तत्काले सिनीवालीं समुच्चरन्।
हरिद्रामुलूखले क्षिप्त्वा मुसलेनावघातयेत्।।

विष्णुसूक्तेन संघातमाचार्यः किञ्चिदाचरेत्।
पश्चात्तु देवदासीभिरन्यैर्भक्तैरथापि वा।।

तत्र चाप्सरसः स्मृत्वा प्रोक्षयित्वा विचक्षणः।
'शन्नो देवीरभीं'त्युक्त्वा तत्र कार्यं समाचरेत्।।

पश्चान्मुसलमादाय दृढं तत्रावघातयेत्।
चूर्णयित्वा यथान्यायं तच्चूर्णं कलशे न्यसेत्।।

तैलेनापूर्य कलशं स्थापयेद्देवसन्निधौ।
स्नपनोक्तक्रमेणैव चार्चयित्वा समाहितः।।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्देवं चूर्णयुक्तं प्रलेपयेत्।।

चक्रं च बलिबेरादीन् लेपयेच्च विचक्षणः।

७.१५.७ तीर्थोत्सवप्रयोगः

वि.५४.३५७ - ३५९

मध्याह्ने अवभृथं प्रधानम्, (अपराह्ने वा) पूर्वाह्ने देवेशं यानमारोप्य, चक्रवीशशान्तान् पुरस्कृत्य, तीर्थस्नानाय गच्छेत्। आलयाभिमुखे विहितम् ऐशान्याम् उत्तरे वा तदभावे यथेष्टतटाके नद्यां नदीसङ्गमे समुद्रे वा [1]तस्माद्धनुस्सहस्राभ्यामूर्ध्वं न गच्छेत्। तत्तीरे प्रपां कृत्वा अलङ्कृत्य, यस्यां दिशि जलं तदभिमुखं देवं प्रतिष्ठाप्य, अभ्यर्च्य, तथैव चक्रादीन् संस्थाप्य, दशकलशानाहृत्य, तन्तुनाऽऽवेष्ट्य, संशोध्य, सिद्धार्थोदकाक्षतो-

1. पाठान्तरम् - वै.मु.स. - - 'तस्माद्धनुस्सहस्रमर्वागूर्ध्वं न गच्छेत्।' पृ.३४८

दककुशोदकजप्योदकरत्नोदकैः प्रधानान् पूरयित्वा, उपस्नानान् शुद्धोदकैः पूरयित्वा, देवाभिमुखे धान्यवेद्यां मध्ये सिद्धार्थोदकं, पूर्वे अक्षतोदकं, दक्षिणस्यां कुशोदकं, प्रतीच्यां जप्योदकम्, उदीच्यां रत्नोदकञ्च सन्यस्य, तत्तद्वामपार्श्वे तत्तदुपस्नानकलशान् सन्यस्य, वस्त्रेणाछाद्य, अधिदेवान् आदित्याप्सरःकाश्यपबृहस्पतिमुनितक्षकसर्वमन्त्रविद्याधरविष्णुगन्धर्वान् दशैतान् कलशेषु क्रमेण अभ्यर्च्य, पुण्याहं कृत्वा, देवं पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य, मध्यमादिपञ्चकलशोदकैः 'शन्नो देवीः' 'पूतस्तस्य', 'इमा ओषधय' 'अभित्वाशूर', 'चत्वारि वागि'ति 'वारीश्चतस्त्र'इति सर्वोपस्नानैश्चाभ्युक्ष्य, तच्छिष्टोदकैः चक्रं संस्नाप्य, तच्चक्रं विष्वक्सेनं गरुडञ्च तीर्थजले निमज्जयेत्। केवलं चक्रं वा निमज्जयेत्। पश्चात्सर्वे जनास्तत्तीर्थे जले देवसन्निधौ स्नानं कुर्युः। ते सर्वे पापविमुक्ताः विष्णुलोकं गच्छन्ति।

देवं शुद्धोदकैः संस्नाप्य, प्लोतेन विमृज्य, नववस्त्रोत्तरीयाभरणैरलङ्कृत्य, अष्टोपचारैरभ्यर्च्य, वस्त्राद्यैश्चक्रादीनलङ्कृत्य, अभ्यर्च्य, यानमारोप्य, वीथ्यां लाजाक्षतकुसुमान्यवकीर्य, चक्रवीशशान्तादीन् पुरस्कृत्य, आचार्यः शकुनसूक्तं पठन् तोयधारापुरस्सरम् अग्रतो गच्छेत्। सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्ववाद्यसमायुक्तं स्तोत्रध्वनिसमायुक्तम् आलयं प्रविशेत्। द्वारदेशे देवेशं दीपाङ्कुरोदकुम्भैः अर्चकाः प्रत्युत्थानं कुर्युः। पश्चादास्थानमण्टपे देवं संस्थाप्य, चतुर्दिक्षु चतुर्वेदाध्ययनं कारयित्वा, स्तोत्रैर्जयशब्दैश्च संस्तूय, अभ्यन्तरे स्वे स्वे स्थाने संस्थाप्य, देवेशं चक्रादींश्च सप्तविंशतिभेदैरभ्यर्च्य, विष्णुसूक्तेन पञ्चप्रणामान् कृत्वा, अष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा, यज्ञालयं गत्वा, अग्निं प्रज्वाल्य, परिस्तीर्य, पूर्णाहुतिं हुत्वा, अग्निं विसृज्य, कुम्भवेदिम् आसाद्य,

कुम्भस्थान् देवान् मध्यादिक्रमेण प्रणवेन ध्रुवबेरे समारोपयेत्। बालालयं चेत् कौतुके समारोपयेत्।

क्रि. १४. ११४ - ११७

प्र.२५.२३७ - २६१

------------------ [1]तीर्थोत्सवमथाचरेत्।।

देवखातं यदि भवेत् तीर्थं तत्र प्रशस्यते।
नद्यादितीरे संस्थाप्य देवीभ्यां सह वा विना।।

चक्रादीन् [2]पूर्ववत् स्थाप्य प्रमुखे स्थण्डिलं चरेत्।
द्रव्येणापूर्य कलशान् गायत्रीमन्त्रमुच्चरन्।।

मध्ये सिद्धार्थकं न्यस्य प्राच्यां स्यादक्षतोदकम्।
दक्षिणे गन्धतोयं स्यात् पश्चिमे तु कुशोदकम्।।

जप्योदकं चोत्तरे स्यात् विदिशासु च मध्यतः।
उपस्नानानि विन्यस्य क्रमात्तदधिपान् गुरुः।।

आदित्यानप्सरसश्च काश्यपं च गुरुं तथा।
ऋतूंश्च मरुतश्चैव मुनींस्तक्षकमेव च।।

मन्त्रान्विद्याधरांश्चैव क्रमेणावाह्य चार्चयेत्।
'शं नो देवी' ति मन्त्रेण 'इमा ओषधय'इत्यपि।।

1. चूर्णोत्सवानन्तरम्।

2. चूर्णोत्सवसमये।

'अभि त्वा शूर'चत्वारि 'पूतस्तस्ये'ति च क्रमात्।
कलशैः पञ्चभिः स्नाप्य तत्तद्द्रव्यान्तरे क्रमात्।।

'वारीश्चतस्र'इत्युक्त्वा चोपस्नानं समाचरेत्।
शिष्टाभिः कलशाद्भिश्च चक्रादीनभिषिच्य च।।

प्रविश्य तु जलं तत्र वरुणं चार्चयेत् क्रमात्।
हस्ताभ्यां चक्रमादाय देवं भक्तैस्समन्वितः।।

आचार्यः प्रथमं तीर्थे चक्रं स्पृष्ट्वाऽवगाहयेत्।
नाभिदघ्नजले तत्र जलमध्ये तु सुस्थितः।।

चक्रं देवं हृदि स्थाप्य हस्ताभ्यां धारयन् दृढम्।
'ये ते शतं' समुच्चार्य प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः।।

निमज्जयेत्तदा चक्रं सर्ववाद्ययुतं गुरुः।
जनास्सर्वे च तत्तीर्थे स्नात्वा विगतकल्मषाः।।

भवेयुरश्वमेधस्य फलं च समवाप्नुयुः।
ततस्तीरे प्रतिष्ठाप्य विष्टरे चक्रमुत्तमे।।

कुर्यादवभृथस्नानं शुद्धस्नानोक्तमार्गतः।
ततो विसृज्य वस्त्रादीन् देवं चान्यैर्विभूष्य च।।

तत्रैव स्नानसम्भारान् संभृत्य विधिना गुरुः।
देवीभ्यां सह देवेशं स्नापयेत्पूर्ववत्प्रभुम्।।

अलङ्कृत्य विशेषेण कुर्यादर्घ्यान्तपूजनम्।
पश्चाद्देवं समादाय सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

शाकुनं सूक्तमुच्चार्य नीत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्।
देवालयं प्रविश्याथ स्थाप्य चास्थानमण्डपे।।

पाद्यादिभिस्समभ्यर्च्य वेदानध्यापयेत्क्रमात्।
मुहुः पुष्पाञ्जलिं दत्वा जीवस्थाने निवेशयेत्।।

चक्रादीनपि चादाय तत्तत्स्थाने निवेश्य च।
पुण्याहं वाचयित्वा तु प्रोक्षणैः प्रोक्षणं चरेत्।।

नित्यपूजां समाप्यैव हविर्दद्याद्विशेषतः।
यागशालां समासाद्य हूत्वाऽग्निषु च वैष्णवम्।।

कुम्भस्थां शक्तिमादाय ध्रुवबेरेऽवरोपयेत्।
अन्तहोमं च हूत्वाऽग्निं नित्यकुण्डे प्रणीय च।।

तद्रात्रौ नित्यहोमान्ते बलिं दत्वा च पूर्ववत्।
पश्चाच्चक्रं विना दद्यात् बलिं शुद्धान्नकल्पितम्।।

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण सर्वत्र बलिमाचरेत्।
चैत्यस्थाने प्रपायां तु उद्याने वृक्षमूलके।।

तटाके निर्झरे कूपवापीवल्मीकपार्श्वके।
श्मशानेऽन्यत्र देवाग्रे वीथ्यन्तेषु च निक्षिपेत्।।

स.५६.२० - ४२

अलङ्कृत्य तथा देवं यानमारोप्य [1]पूर्ववत्।

1. उत्सवग्रामप्रदक्षिणवत्।

चक्रादींश्च तथा याने हस्तेनैवाथवा नयेत्।।

कारयेत विधानेन तथा ग्रामप्रदक्षिणम्।
एवं प्रदक्षिणं कृत्वा तीर्थस्नानाय संव्रजेत्।।

सिन्धुं पुण्यनदीमब्धिं नदं वापि सरोऽथवा।
निर्झरं वा तटाकं वा शुद्धतोयं मनोरमम्।।

पर्वकाले समुद्राम्बु पुण्यमुक्तं न चान्यदा।
एषूक्तेषूत्तरं ग्राह्यं पूर्वालाभे विजानता।।

जलाशयं तु तत्पुण्यं विष्ण्वालयसमीपतः।
गङ्गाजलसमं ज्ञेयं विष्णुपादोपसेवनात्।।

स्वच्छं रम्यं विशुद्धं च यत्र स्याच्च बहूदकम्।
गच्छेद्धनुसहस्राभ्यामर्वागूर्ध्वं न च व्रजेत्।।

तीर्थं गत्वैव तत्तीरे प्रपां कृत्वा च शक्तितः।
अलङ्कृत्य वितानाद्यैर्धूपैर्दीपैरथाङ्कुरैः।।

स्थापयेत्तत्र देवेशं चक्रादीन् पूर्वतो न्यसेत्।
पूर्ववत् कलशान् पञ्च तन्तुना परिवेष्टय च।।

रत्नोदैरक्षतोदैश्च कुशोदैश्च यवोदकैः।
चन्दनोदैश्च सम्पूर्णान् कलशान् सम्प्रगृह्य तान्।।

मध्ये प्रागादिपरितश्चतुर्दिक्षु च संन्यसेत्।
एकादशोपचारैश्च कलशानर्चयेत् क्रमात्।।

देवदेवं च पाद्याद्यैरर्चयेदष्टविग्रहैः।
'इषेत्वोर्जेत्वा'दि तथा गायत्रीं वैष्णवीं जपन्।।

रत्नोदैः प्रोक्षयेद्देवमक्षतोदैः कुशोदकैः।
यवोदैश्चन्दनोदैश्च प्रोक्षयित्वा ततः परम्।।

शिष्टैस्तत् कलशोदैस्तु तच्चक्रमभिषेचयेत्।
देवं प्रणम्य तत्तीर्थे ततश्चक्रं निमज्जयेत्।।

यजमानस्तथाऽन्ये च भक्ताः सर्वे जनास्तथा।
स्नानं कुर्युस्तदा तीर्थे ध्यायन्तो विष्णुमव्ययम्।।

देवस्य सन्निधौ तत्र स्नाता भक्त्यैव ये जनाः।
सर्वपापविनिर्मुक्ता विष्णुलोकमवाप्नुयुः।।

ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु।
इति दक्षादिधर्मज्ञाः प्राहुस्सर्वे तपोधनाः।।

अथवा देवदेवं तं वस्त्रादींश्च विसृज्य च।
वस्त्रं च परिधाप्यान्यदर्चयित्वा तथैव च।।

पञ्चभिः कलशैर्देवं स्नपयित्वा यथाक्रमम्।
विष्णुसूक्तेन देवेशं तत्र तीर्थे निमज्जयेत्।।

प्लोतवस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य तथाऽर्चयेत्।
याने देवं समारोप्य पूर्ववत् संनयेत् पुनः।।

देवालयं प्रविश्यैव स्थापयेत्स्नपनालये।

स्नपनोक्तविधानेन कलशैः स्नापयेद्विभुम्।।

नवाम्बरोत्तरीयाद्यैर्भूषणैरभिभूष्य च।
माल्यैर्गन्धैरलङ्कृत्य नयेदास्थानमण्डपम्।।

विष्टरे स्थापयित्वा च देवं पूर्ववदर्चयेत्।
महाहविः प्रभूतं वा विधिनैव निवेदयेत्।।

विष्णुसूक्तं जपन्नेव प्रणामान् पञ्च चाचरेत्।
अर्चापीठेऽथवाऽभ्यर्च्य हविर्देवं निवेदयेत्।।

ज्ञा.९३.१८०, १८१

क्रि.१४.१८२ - १९९

ग्रामं प्रदक्षिणीकृत्य तीर्थस्थानं प्रविश्य च।।

तस्य तीरे प्रतिष्ठाप्य देवं चक्रं च पूर्ववत्।
कलशान् पञ्च संस्थाप्य देवस्याग्रे यथाविधि।।

मृत्कुशैर्गन्धपुष्पाद्भिरक्षतैश्च प्रपूरितान्।
क्रमान्मध्यादि सौम्यान्तं निधायाभ्यर्च्य देवताः।।

भूमिं चर्तूंश्च धातारं काश्यपं च प्रजापतिम्।
स्नापनोक्तैश्च मन्त्रैश्च प्रोक्ष्य देवेशमत्वरः।।

शिष्टाभिः कलशाद्भिस्तु चक्रं चैवाभिषिच्य च।
ततो देवं च चक्रं च तीर्थस्यान्तर्निमज्जयेत्।।

पुनस्तीरे प्रतिष्ठाप्य विष्टरे सोत्तरच्छदे।

कुर्यादवभृथस्नानं शुद्धस्नानोक्तमार्गतः।।

यजमानो गुरुश्चैव ऋत्विजः परिचारकाः।
स्नात्वात्र सह देवेन श्वेतवस्त्रोत्तरीयकाः।।

देवदेवमलङ्कृत्य यानमारोप्य पूर्ववत्।
शुक्लमाल्यानुलेपाद्यैः स्वर्णसूत्राङ्गुलीयकैः।।

अलङ्कृतेन गुरुणा ऋत्विग्भिश्च तथाविधैः।
शाकुनं सूक्तमुच्चार्य स्वस्तिसूक्तसमन्वितम्।।

तोयधारासमायुक्तं न येद् ग्रामप्रदक्षिणम्।
तत्काले यजमानोऽपि प्रत्युत्थानं समाचरेत्।।

अलङ्कृत्यालयद्वारं पूर्णकुम्भाङ्कुरादिभिः।
दीपैश्च बहुभिस्तत्र देवदेवे समागते।।

तोयधारासमायुक्तं दीपैश्च बहुभिर्युतम्।
स्त्रीभिस्सुमङ्गलाभिश्च कारयित्वा प्रदक्षिणम्।।

पञ्च चित्रान्नपिण्डानि नीत्वा देवस्य मूर्धनि।
प्रदक्षिणं दिगीशानां नामभिः प्रणवादिभिः।।

नमोन्तैश्च चतुर्थ्यन्तैर्मध्ये च विसृजेत् क्रमात्।
ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा प्रविश्याभ्यन्तरं पुनः।।

स्नपनोक्तक्रमेणैव स्नपनं सम्यगाचरेत्।
महाहविः प्रभूतं वा समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य प्रणमेद्दण्डवद्भुवि।
यागशालां समागत्य हुत्वाग्निषु सवैष्णवम्।।

तत्तत्कुम्भगतां शक्तिं ध्रुवे सम्यङ्निवेश्य च।
नित्यकुण्डे प्रणीयाग्निम् उपतिष्ठेत भास्करम्।।

नित्यकुण्डेप्यशक्तोऽपि पूर्वोक्तक्रममाचरेत्।

वा.३२

सुदर्शनं समादाय गच्छेद् ग्रामप्रदक्षिणम्।।

पश्चाद्याने समारोप्य बलिचक्रादिपूर्वकम्।
अथवा केवलं चक्रं गच्छेयुर्भ्रमणं चरेत्।।

बलिबेरं विना चेत्तु उत्सवं नैव कारयेत्।
तटाके देवखाते वा सरिद्वा निर्झरेऽथवा।।

महातटाके नद्यादौ निर्झरेऽपि समाश्रिते।

प्रपां कृत्वा तु तत्तीरे विष्टरं तत्र निक्षिपेत्।
उर्ध्वे संस्थाप्य देवेशं पाद्यमाचमनं ददेत्।।

अग्रे नवपदं कृत्वा लाञ्छयित्वा विचक्षणः।
उर्ध्वे धान्यं विकीर्यैव कलशान् स्थापयेत्क्रमात्।।

कूर्चेनादाय तद्वारि बलिबेरस्य मूर्धनि।
तिसृभिः प्रोक्षयेत्पश्चात् देवेशं चाभिषेचयेत्।।

मूर्तिचक्रं यदि स्यात्तु बलिबेरं विनाकृतम्।

तत्रोत्सवस्य देवस्य प्रोक्षयित्वा समाहितः।।

पश्चादाचमनं दद्याद् देवदेवं प्रणम्य च।
चक्रं देवं समानीय हस्ताभ्यां बन्धयेद्दृढम् ।।

हृत्प्रदेशे तु संस्थाप्य शनैर्गत्वा जनैस्सह।
'येते शतं' समुच्चार्य वरुणं सम्यगर्चयेत्।।

नाभिमात्रप्रमाणे तु जलमध्ये तु संस्थितः।
सर्ववाद्यसमायुक्तं नृत्तगेयादिना सह।।

निमज्ज्यैव च तं देवं पूर्वोत्तरमुखं क्रमात्।
जनास्सर्वे समभ्युक्ष्य सर्वपापं व्यपोह्य च।।

नित्यस्नानोक्तमार्गेण देवेशं स्नापयेत्क्रमात्।
प्लोतवस्त्रोत्तरीयाद्यैः देवेशं समलङ्कृतम्।।

हविर्विनात्र कुर्यात्तु इति शास्त्रस्य निश्चयः।
[1]अथवा निवेद्यमेवेति केचित्पक्ष उदाहृतः।।

यानमारोप्य तं देवमग्रे चक्रं नयेत्क्रमात्।
चतुर्दिक्षु चतुर्वेदैः घोषयित्वा समाहितः।।

अत्वरन् तत्र आगच्छेत् गोपुरात् प्रमुखे स्थितः।
श्रीदेवीं समलङ्कृत्य नारीभिस्समलङ्कृतम्।।

---

1. पा०. अथवात्र निवेद्यं च

दीपं कृत्वापसव्येन सव्ये पुष्पं तु धारयेत्।
दासीश्चैव समाहूय सायं रक्षां समुद्धरन्।।

देवं देव्यौ च संवीक्ष्य नारीभिः परितो नयेत्।
तोयधारासमायुक्तं नारीभ्यामग्रतो नयेत्।।

प्रदक्षिणं शनैर्गत्वा पश्चादालयमाविशेत्।
पूर्वस्थाने तु तां देवीं स्थापयेद्देशिकोत्तमः।।

पश्चाद्देवं समानीय हर्म्यमेकं प्रदक्षिणम्।
अग्रे तद्द्वारपार्श्वे वा स्थित्वा सम्यक् समाहितः।

भक्तैरन्यजनैर्वीक्ष्य गीर्भिस्सम्मानपूर्वकम्।।
ऋग्वेदादि चतुर्वेदान् श्रावयेद्देवसन्निधौ।

आस्थाने त्वग्रतः स्थित्वा आचार्यः प्रीतमानसः।
विष्णुमन्त्रं शतं जप्त्वा विष्णुमेवापि चिन्तयन्।।

पश्चाद् भक्तान् विसृज्यैव त्वालयान्तः प्रवेशयेत्।
जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य पुण्याहमपि वाचयेत्।।

प्रोक्षयेद्देवदेव्यौ च नित्यपूजां समाचरेत्।
महाहविः प्रभूतं वा हविः सम्यङ्निवेदयेत्।।

पानीयाचमने दत्वा मुखवासं प्रदापयेत्।

अ.२९

यानेष्वारोपयेद्देवं सर्वालङ्कारसंयुतम्।

ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा चक्रं च सह वा चरेत्।।

अथवा चालयं गत्वा देवदेवं सलक्षणम्।
चक्रादिना सह चक्रमेव ग्रामप्रदक्षिणम्।।

समुद्रं वा नदीं वापि तटाकं वा यथार्हकम्।
देवालयसमीपे तु तीर्थस्नानं प्रकल्पयेत्।।

तत्र स्थानं च कृत्वा तु प्रपां वा कूटमेव वा।
पञ्चवर्णैरलङ्कृत्य दर्भमालाभिर्वेष्टयेत्।।

यानस्थं देवमादाय तीर्थस्नानं प्रवेशयेत्।
पीठे तत्र सुसन्न्यस्य तथा चक्रादयः क्रमात्।।

गङ्गा च यमुना चैव वेणी सिन्धुःसरस्वती।
कैशिकी नर्मदा चैव शोणा गोदावरी भवेत्।।

तीर्थानि यानि चासाद्य अर्चयित्वा विधानतः।
दूराद्देवालयात्तीर्थं तीर्थवारिसुसंग्रहम्।
पूर्वोक्तेनैव मन्त्रैण देवस्याभिमुखे सुधीः।।

आलयाभिमुखे कुर्यात् तीर्थं सम्यक् समाचरेत्।
पुण्यवृक्षो यदि भवेत् छायायामालयं चरेत्।।

रात्रौ तु तीर्थकाले तु दिवा तोयं सुसङ्ग्रहेत्।
देवार्थं सङ्ग्रहेत्तोयं 'धारास्वि'ति च मन्त्रतः।।

वस्त्रेण क्षालयेत्तत्र कलशेन तु पूरयेत्।

धान्यराशिं सुसन्न्यस्य दर्भानुपरि विन्यसेत्।।

मध्ये कुशोदकं न्यस्य ऐन्द्रे गन्धोदकं न्यसेत्।
याम्ये पुष्पोदकं न्यस्य वारुणे चाक्षतं न्यसेत्।।

सौम्ये जप्योदकं चैव उपस्नानं पृथक् पृथक्।
न्यासं कृत्वा विधानेन वस्त्रेणोपरि वेष्टयेत्।।

अर्चयित्वा विधानेन कूर्चयुक्तं सहाक्षतम्।
तैलाभ्यङ्गस्य शुद्ध्यर्थम् आम्लेन परिशोधयेत्।।

शुद्धस्नानं च कृत्वा तु नववस्त्रं सुयोजयेत्।
मुहूर्ते समनुप्राप्ते दैवज्ञं सम्प्रपूजयेत्।।

वस्त्रं चैवोत्तरीयं च हेमपुष्पाङ्गुलीयकैः।
सशिष्यं पूजयेत्तत्र आचार्यं देववत्स्मरन्।।

पादौ प्रक्षाल्य चाचम्य देवेशं च नमस्कृतम्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं नृत्तगेयसमन्वितम्।।

उभाभ्यां चैव हस्ताभ्यां दूर्वाङ्कुरयुगं हरेः।
मूर्धादिपादपर्यन्तं क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा प्रणम्य च।।

'चत्वारि शृङ्ग'इत्युक्त्वा स्नापयेच्च कुशोदकैः।
'अभित्वा शूर'इत्युक्त्वा स्नापयेद्गन्धवारिणा।।

'इमा ओषधये'त्युक्त्वा स्नापयेदक्षतोदकैः।
'पूतस्तस्ये'ति जप्त्वा तु जप्योदैः स्नापयेत्क्रमात्।।

'वारीश्चतस्र' इत्युक्त्वा उपस्नानं पृथक् पृथक्।
अनपायिगणान् प्रोक्ष्य शुद्धस्नानं च कारयेत्।।

आचार्यस्सह चक्राद्यैः देवेशं चैव तज्जले।
'या सुगन्धे'ति मन्त्रेण मार्जये(मज्जये ?)त्सात्विकं तु तत्।।

देवेशेनैव(शं नैव) चक्रादि स्नापयेद्राजसं तु तत्।
सर्वाभिषेचनं चात्र तामसं चेति काश्यपे।।

वस्त्रं नवं प्रदातव्यं युग्मं चैव सुपूजयेत्।
युग्मं चैवोत्तरीयं च भूषणानामलङ्कृतम्।
गन्धैर्माल्यैरलङ्कृत्य पूजयित्वा यथाक्रमम्।।

चक्रादीनां तथाभ्यर्च्य यानेऽलङ्कारयेत्ततः।
याने चारोपयेद्देवं चक्रादीनां तथा भवेत्।।

ग्रामं गत्वा यथान्यायं पश्चादालयमाव्रजेत्।
तीर्थपार्श्वे तथा धीमान् ब्रह्मयज्ञार्थमण्डपे।।

कल्पितेऽलङ्कृतं देवं संस्थाप्यैवाथ राजवत्।
तत्रैव चासनाच्चक्रं स्नानं दिव्यस्सहाव्ययम्।।

संस्नाप्याभ्यर्च्य पूर्वोक्तं हविस्सम्यङ्निवेदयेत्।
अत्रैव पाचितान्नं वा स्वालये पाचितं तु वा।।

आनीय राजवत्तस्मिन् भक्त्या तत्र निवेदयेत्।
अस्ति चेद्भवनं विष्णोः समीपे तीर्थदेशतः।।

संस्थाप्य राजवत् तत्र आस्थाने मण्डपे तथा।
स्नापयेन्मण्डपे चात्र संस्थाप्यैवार्चयेत्क्रमात्।।

आसनक्रममभ्यर्च्य हविर्भिस्सन्निवेदयेत्।

नैमित्तिकबलिं प्रोक्तं तीर्थान्तस्नपनं चरेत्।
स्नपनान्ते प्रभूतं तु महाभूतबलिं क्षिपेत्।।

नि.२९

मध्याह्ने च ततो देवं देवीभ्यां चक्रसंयुतम्।।

ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
समुद्रं नदीं वा गच्छेयुः अन्यच्छुद्धं मनोरमम्।।

विष्णवालयसमीपस्थतोयं पावनमुच्यते।
तस्मात्तत्तीरमासाद्य चैतान् संस्थाप्य विष्टरे।।

प्रमुखे प्राङ्मुखं चक्रं संस्थाप्य स्थण्डिलोपरि।
चक्रस्य पश्चिमे पार्श्वे स्थण्डिलं कल्पयेद्बुधः।।

धान्यराशौ तु मृत्पुष्पगन्धाक्षतकुशोदकैः।
कलशाः पञ्च सम्पूर्णा मृत्सहेतोदकं बुधः।।

प्रागादिषु चतुर्दिक्षु पुष्पादीनि सुसन्न्यसेत्।
अष्टोपचारैरभ्यर्च्य स्नपनोक्तविधानतः।।

तज्जले देवमभ्युक्ष्य शिवे चक्रं यथाक्रमम्।
अर्चयित्वा तु संस्नाप्य मृत्तोयादीन् पृथक्पृथक्।।

प्रमुखे स्थाप्य चाभ्यर्च्य देव्यौ संस्नापयेत्ततः।
तीर्थतोयेन देवेशं देवीभ्यां चक्रसंयुतम्।।

मज्जयेत्प्रमुखेनैव 'आपोहिष्ठामया'दिभिः।
यजमानस्तथा चान्ये भक्त्या परमया युताः।।

तत्तीर्थतोये स्नाता ये ते जनाः पुण्यभागिनः।
मुच्यन्ते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं समाप्नुयुः।।

विष्टरे स्थाप्य देवेशं माल्याद्यैः स्नानमाचरेत्।
प्लोतवस्त्रोत्तरीयाद्यैः अलङ्कृत्य यथोचितम्।।

देवीभ्यां देवदेवेशं यानमारोप्य पूर्ववत्।
धूपदीपसमायुक्तं जलधारासमायुतम्।।

ग्रामं प्रवेश्य देवेशं स्वस्तिसूक्तसमन्वितम्।
पूर्णकुम्भसमायुक्तं दीपाङ्कुरसमायुतम्।।

आचार्यस्यार्चकादीनां प्रत्युत्थायाभिवन्द्य च।
जलपुष्पान्तसंयुक्तं पात्रं सङ्गृह्य यत्नतः।।

अष्टाक्षरेण मन्त्रेण देवस्य मकुटोपरि।
त्रिः प्रदक्षिणमावर्त्य पुरतः प्रक्षिपेत्ततः।।

हारिद्रेण समायुक्तानन्नपिण्डान् प्रगृह्य च।
प्रदक्षिणं पूर्ववत्कृत्वा महादिक्षु विदिक्षु च।।

दक्षिणां च ददेत्पश्चात् तत्तन्नामान्युदीरयन्।

'विष्णुस्त्वां रक्ष' मुच्चार्य ऊर्ध्वपुण्ड्रमथाचरेत्।।

देवालयं प्रविश्यैव विष्णुसूक्तसमन्वितम्।
आस्थानमण्डपे स्थाप्य जयशब्दं च घोषयेत्।।

स्नपनोक्तक्रमेणैव देवेशं स्नापयेद् बुधः।
देव्यावपि च शुद्धाद्भिः अर्चयित्वा विधानतः।।

महाहविर्निवेद्यैव क्षमस्वेत्यनुमान्य च।
विष्णुसूक्तेन संस्तूय प्रणाममपि कारयेत्।।

देवेशस्योत्सवस्यार्थं स्नानार्थं ये समागताः।
ते पूजयातिसम्प्रीताः सर्वे यान्तु यथागतम्।।

इत्युक्त्वा देवदेवेशं ऋग्यजुः सामाथर्वभिः।
वैष्णवैरपि संस्तूय प्रणमेद्भक्तिसंयुतम्।।

य.४२.३९ - ५४

अवरोप्य च देवेशं यानाच्चक्रादिभिः सह।
मन्दिरं सम्प्रविश्यैव चाऽस्थाने सन्निवेशयेत्।।

संस्थाप्य विष्टरे देवं देवीभ्यां सह वा विना।
चक्रादीन् पूर्ववत् स्थाने स्थापयेत्क्रमशः सुधीः।।

प्रमुखे स्थण्डिलं कृत्वा नवभागं विभज्य च।
द्रव्येणाऽपूर्य कलशान् नादेयेन ततो बुधः।।

गायत्रीमन्त्रमुच्चार्य मध्ये सिद्धार्थकं न्यसेत्।

प्राच्यां तु अक्षतोदं स्याद्गन्धोदं दक्षिणे तथा।।

कुशोदं पश्चिमे पश्चाज्ञप्योदं चोत्तरे तथा।
विदिशासु च मध्ये तदुपस्नानान् न्यसेत्क्रमात्।।

ततोऽधिपान्तसमभ्यर्च्य पुण्याहमपि वाच्य च।
देवेशमपि चक्राद्यैः समभ्यर्च्य च पूर्ववत्।।

प्रणम्य देवदेवेशमादाय कलशांस्तथा।
मन्त्रेण प्रोक्ष्य देवेशं शेषतोयैः सुदर्शनम्।।

अभिषिच्य तथा धीमान् देवमानम्य पूर्ववत्।
हस्ताभ्यां देवमादाय देवैः पारिषदैर्युतम्।।

प्रविश्य देवखातं तद्वरुणं तत्र चार्चयेत्।
आचार्यश्चापि तत्तीर्थे चक्रमादाय गाहयेत्।।

पश्चात्संस्नाप्य चक्रादीनास्थाने देवसन्निधौ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य पादौ प्रक्षाल्य मन्त्रवित्।।

तथाऽऽचम्यैव पूर्वोक्तं प्राणायामं च कारयेत्।
ततो विसृज्य वस्त्रादीन् देवं चान्यैर्विभूष्य च।।

तत्रैव स्नानसम्भारान्तसंभृत्यैव च पूर्ववत्।
संस्थाप्य चासने देवं तैलं चैव विचक्षणः।।

देवीभ्यां सह चक्राद्यैः स्नापयेत्पूर्ववत्प्रभुम्।
प्लोतवस्त्रं तथा दत्वा स्थापयेद्यौगिकासने।।

आसनोक्तोपचाराणि कुर्यादत्र हविर्विना।
पश्चाद्देवं समादाय सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

धामप्रदक्षिणं कृत्वा जीवस्थाने विशेषतः।
देवीभ्यां सह संस्थाप्य चक्रादीन् स्थापयेत्तदा।।

समभ्यर्च्य च पूर्वोक्तं प्रभूतं चात्र सन्ददेत्।

७.१५.८ प्रकारान्तरेण तीर्थोत्सवाचरणम्

य. ४२. ५४ - ६५

अथवा पुण्यतीर्थं तद्दूरे देवालयाद्यदि।।

तत्तीर्थकालादन्यस्मिन्नाचार्यस्याप्यनुज्ञया।
तन्तुना वेष्टितं कुम्भं दोषैरन्यैर्विवर्जितम्।।

'दुहतां दिव'मित्युक्त्वा कुम्भमादाय पूर्ववत्।
चक्रदेवं समादाय पुण्यतीर्थं प्रविश्य च।।

ऊरुदघ्नजले गत्वा प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः।
चक्रस्याभिमुखे शिष्यस्तोयेशमभिपूज्य च।।

हस्ताभ्यां कुम्भमादाय मनसा संस्मरन् हरिम्।
'आद्यमभिगृह्णामी'त्याधावमभिगृह्य च।।

सापिधानं पुनः कृत्वा शिरसा धारयेत्तथा।
शङ्खकाहलसंयुक्तं स्वस्तिघोषसमन्वितम्।।

चक्रं चानुगतं कुम्भं देवं सम्यक्प्रवेशयेत्।

चूर्णोत्सवान्ते पूर्वोक्ते वीथ्यां तद्धाम पूर्ववत्।।

रथस्थमपि देवेशं प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्।
संस्नाप्य गन्धतोयेन चक्रवीशामितैः सह।।

नववस्त्रेण सम्भूष्य समभ्यर्च्याष्टविग्रहैः।
प्रमुखे कुम्भमादाय सन्न्यसेत्तद्रथोपरि।।

चक्रवीशामिताद्यैश्च पुण्याहमपि वाच्य च।
तस्मिन् कुम्भजले तीर्थमावाह्याभ्यर्च्य पूर्ववत्।।

कुम्भस्थमपि तत्तीर्थं सुमुहूर्ते पुनर्गुरुः।
कूर्चेनैव समादाय प्रोक्षयेद्देवमव्ययम्।।

शिष्टतीर्थैः पुनश्चक्रं तन्मन्त्रेणाभिषेचयेत्।

७.१५.९ रात्रौ तीर्थोत्सवसंभवे सायमुत्सवाचरणम्

क्रि.१४.१६६, १६७

विषुवोपरागायनेषु तीर्थं रात्रौ भवेद्यदि।
तदा सायोत्सवं चापि कुर्यात् तीर्थदिने पुनः।।

द्वितीयाहःप्रभृत्येव द्विकालोत्सवमाचरेत्।

७.१५.१० समुद्रादौ तीर्थोत्सवः

य.४२.७३ - ८७

चूर्णोत्सवान्तेऽप्यथवा समुद्रादिजले शुभे।।

गच्छेत्तद्योजनादर्वाक् तस्य तीरं प्रवेशयेत्।

रथचक्रं जले यावन्मग्नं तावत्समस्थले।।

नीत्वा क्रमेण चात्रैव राजसं तीर्थमाचरेत्।
अवरोप्याथवा तीरे प्रभा(पा) मध्ये च विष्टरे।।

चक्राद्यैस्सह संस्थाप्य कलशानथ साधयेत्।
पुण्याहं वाच्य पूर्वोक्तं प्रोक्षयेत्कलशोदकैः।।

देवेशं च पुनश्चक्रं शिष्टैश्चैवाभिषेचयेत्।
सन्निधौ चक्रमादाय तस्मिंस्तीर्थे निमज्जयेत्।।

देवीभ्यां सह देवेशमथवा मज्जयेज्जले।
पश्चाद्देवं समादाय चाऽरामे तु मनोरमे।।

अन्यसौम्यालये वाऽथ पञ्चरात्रालयेऽथवा।
शालायां ब्रह्मयज्ञस्य किंचिद्रुद्रालयेऽथवा।।

मण्डपेऽलङ्कुते देवं स्थापयेत्पार्षदैः सह।
शुद्धस्नानोक्तमार्गेण स्नापयित्वाऽथ राजवत्।।

पूर्ववत्समलङ्कृत्य चक्रवीशामितैः सह।
हविर्विनैव नेवेद्यं प्रणम्यैवानुमान्य च।।

विनोदांश्च तथा कृत्वा कुसुमाञ्जलिमुत्सृजेत्।
ततोऽपराह्ले देवेशं सुमुहूर्ते शुभोदये।।

'रथन्तरमसी'त्युक्त्वा रथमारोप्य पूर्ववत्।

ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा मन्दिरं सम्प्रवेशयेत्।।

अथवा तज्जलाद्देवं स्नानान्ते च विशेषतः।
ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा स्नानवेद्यां सुसन्न्यसेत्।।

स्नापनं विधिना चात्र कृत्वा पूर्वोक्तमार्गतः।
प्लोतेनैव विमृज्याथ जीवस्थाने सुसन्न्यसेत्।।

समभ्यर्च्य च देवीभ्यां चक्रवीशामितैः सह।
महाहविः प्रभूतं वा निवेद्यात्र प्रणम्य च।।

आचार्यमपि सम्पूज्य प्रार्थनामन्त्रमुच्चरेत्।
'न्यूनातिरिक्तं यत्सर्वं क्षमस्वे'ति जनार्दनम्।।

खि.३२.१६० - १६९

तीर्थोन्मुखं देवदेवमनुगच्छेयुरादरात्।।

भक्तास्तीर्थेऽवगाहार्थं तीर्थराजं विशेषतः।
समुद्रं वा नदीं वापीं तटाकं वाऽथ निर्झरम्।।

तत्र पीठे समावेश्य देवदेवं जगद्गुरुम्।
देवदेवस्य पुरतः कलशान् पञ्च विन्यसेत्।।

तण्डुलोपरि वेद्यान्तु वस्त्रालङ्कारसंयुतान्।
मृत्तोयं मध्यमे न्यस्येत्पूर्वे चैव कुशोदकम्।।

पुष्पोदकन्तथा याम्ये गन्धतोयञ्च वारुणे।

सौम्येऽक्षतोदकं न्यस्य अधिदेवांत्समर्चयेत्।।

अलङ्काराणि च तत्रैव परितः स्थापयेत्ततः।
'अपोहिष्ठा'दिभिर्मन्त्रैः प्रोक्षयेच्छ्रीमहीपतिम्।।

तत्तन्मन्त्रं समुच्चार्य प्रोक्षयेत्कलशोदकैः।
चक्रं पश्चात् समभ्युक्ष्य शिष्टतोयैश्च स्नापयेत्।।

पश्चाच्चक्रं तीर्थतोये मुहूर्ते मज्जयेच्छुभे।
तत्काले सह चक्रेण कुर्युः स्नानं महाजनाः।।

पश्चादालयमाविश्य कलशैः स्नापयेद्धरिम्।
जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य प्रभूतं च निवेदयेत्।।

ततः सन्ध्यार्चनादीनि क्रमाच्चैव समाचरेत्।

७.१५.११ पर्वताग्रादौ तीर्थोत्सवः

य.४२.६५ - ७३

वास्तुभेदाद्विनान्यत्र पर्वताग्रे वने तथा।।

नदीतीरे समुद्रस्य पार्श्वेऽन्यस्मिन् मनोरमे।
आलयं यदि चेत्तस्मिन् प्रथमावरणादिषु।।

घोषणाद्युत्सवं सर्वमिच्छेच्चेत्पूर्ववच्चरेत्।
तीर्थे त्वावरणे यस्मिन् पुण्यवृक्षो भवेद्यदि।।

विदिक्षु दिक्षु वाप्यस्य छायायां तीर्थमाचरेत्।

पूर्वोक्तदेवखातं यदस्ति चेदालयाग्रतः।।

छायायां कलशन्यासं कृत्वैवाभ्युक्षणं चरेत्।
तथैव मज्जयेच्चक्रं देवेन सह वा जले।।

सात्विकं चोदितं चान्यत्तामसं चेति पठ्यते।
नास्ति चेत्तत्तथा कुम्भे तीर्थमादाय पूर्ववत्।।

छायायां पुण्यवृक्षस्य तीर्थं याने समाचरेत्।
यानस्थस्याऽचरेत्तीर्थं दोषो नास्त्यत्र तेन वै।।

राजसं तद्विदुश्चान्ये पीठस्थं चात्र केचन।
भक्तो जनश्चक्रतीर्थं धारयेच्छिरसा सह।।

तेन पापैः सुपूतात्मा विष्णुलोकं स गच्छति।

७.१५.१२ विषुवादौ तीर्थोत्सवे सद्यःकौतुकबन्धनम्

क्रि.२६.१४६, १४७

विषुवे चायने चापि ग्रहणे सोमसूर्ययोः।।

करोत्यवभृथं चेत्तत् सद्यः कौतुकबन्धनम्।
कृत्वोत्सवं च तीर्थं च तत्काले सम्यगाचरेत्।।

७.१५.१३ उद्दिष्टान्यदिने तीर्थोत्सवकर्तव्यक्रमः

य.४७.१३२, १३४

यद्दिने तीर्थमुद्दिष्टमन्यस्मिन्यदि सम्भवेत्।

हीनोत्सवविधानेन तद्दिने तीर्थमाचरेत्।

--------------------------------।।

एकाहादधिके चैव एकाहे चोत्सवे यदि।।

निर्दोषं तत्र कर्तव्यं तद्दिने तीर्थमाचरेत्।

७.१५.१४ तीर्थदिने रात्रौ बलिप्रदानम्

स.५६.५६ - ६२

तत्र तीर्थदिने रात्रौ देवेशमभिपूज्य च।
ध्वजे देवं च सम्पूज्य पूर्ववद्धविषा युतम्।।

प्रभूतं बलिमाहृत्य चक्रादींश्च विनैव तु।
देवालये च सर्वेभ्यो बलिं क्षिप्त्वा ततः परम्।।

तस्मिन् ग्रामेऽपि सर्वत्र पूर्वोक्तेन क्रमेण च।
पूर्ववच्च बलिं दद्यात् स्थानेषूक्तेषु मन्त्रवित्।।

चतुष्कोणत्रिकोणेषु द्विकोणेषु च सन्धिषु।
सर्वत्रापि बलिं दद्यात् तत्तत्स्थानेषु पूर्ववत्।।

मध्ये चापि सहास्थाने सर्वदेवालयेषु च।
चैत्यवृक्षस्य मूले च तटाकसरसां तथा।।

तीरे शून्यालये चापि श्मशानेऽपि महापथे।
अन्यत्रापि विविक्ते च देशे साधारणेऽपि च।।

तत्रस्थेभ्यस्तु भूतेभ्यः सर्वेभ्यश्च बलिं क्षिपेत्।

सर्वत्रापि बलिं दत्वा देवालयमुपाव्रजेत्।।

खि.३२.१६९ - १७३ ; नि.२९ ; क्रि. १४. ११८

७.१५.१५ आचार्यादीनां दक्षिणादानम्

स.५६. ४३ - ४५

वैष्णवस्यास्य यज्ञस्य यजमानो मुदाऽन्वितः।

आचार्याद्यर्चकेभ्यश्च परिचर्तृभ्य एव च।।

सर्वेभ्यः कर्मकर्तृभ्यो यथार्हं दक्षिणां ददेत्।

स्वस्थाने पूर्ववद्देवं स्थामयित्वाऽर्चयेत् क्रमात्।।

तत्तत्स्थाने तथाभ्यर्च्य चक्रादींश्च निवेदयेत्।

ज्ञा.९३.१८१ ; नि.२९ ; क्रि. १४. ११८

७.१५.१६ अवभृथानन्तरमुत्सवकरणनिषेधः

प्र.२७.२४५, २४७

यज्ञस्यावभृथोऽन्तः स्यान्नोत्सवस्तदनन्तरम्।।

अकृतोत्सवकार्याणि यथोक्तं पूर्वमाचरेत्।

नित्योत्सवं हरेः कुर्यात् नित्यश्रीर्नित्यमङ्गलः।।

हरिर्नारायणो देवो नालं देवास्तमर्चितुम्।

७.१५.१७ अवभृथस्नानफलम्

वा.३२

विष्णोरवभृथस्नानात् अनुस्नानाच्च यो नरः ।।

कोटिजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।
यं यं कामयते सर्वं यः स्नायात् तत्फलं भवेत्।।

पादप्रक्षालमात्रे तु गङ्गा सर्वाघनाशिनी।
किं पुनर्दैवसर्वाङ्गं निमज्ज्य सलिलं बुधः।।

स.५६.३३ - ३५ ; नि.२९ ; ज्ञा.९३.१८१

★★★

१६. ध्वजावरोहणम्

७.१६.१ उत्सवे ध्वजावरोहणम्

वि.५४.३५९

तद्रात्रौ ध्वजावरोहणं कुर्यात्। कलशबलिद्रव्यैर्युक्तमन्नं कटाहे प्रक्षिपंत्। चक्रादीन्विना [1]पूर्ववदालयगतेभ्यो ग्रामे ब्रह्मादिभ्यश्च वाद्यघोषसमायुक्तं बलिं दत्वा, सन्धिस्थान् देवान् विसृज्य, वाद्यघोषं विना तद्ग्रामस्थदेवालयेषु शून्यागारे चैत्यवृक्षमूले मातृदुर्गास्कन्दविघ्नेशशास्तादीनां गृहेषु श्मशानसमीपे वापीकूपतटाकाऽऽरामस्थानेषु ग्रामचतुःसीमसु भूतक्रूरदेवस्थानेषु च एवं बलिं विक्षिप्य, अग्निसन्निधौ स्नात्वा, आलयं प्रविश्य, देवं प्रणम्य, ध्वजमन्त्रेण ध्वजावरोहणं कृत्वा, तद्रात्रावुत्सवान्तस्नपनञ्च कारयेत्। तद्दिनात् तृतीयायां पञ्चम्यां वा रात्र्यामेवं बलिं दत्वा ध्वजाऽवरोहणं कारयेदित्येके।

स.५६.६३ ; क्रि.१४. ११९, १२०

ज्ञा.९३.१८१, १८२

अथ ध्वजदेवमभ्यर्च्यं हविर्निवेद्य चक्रादीन् विना बलिद्रव्याणि गृहीत्वा आलये ग्रामे तत्सन्धिषु शून्यालये चैत्यवृक्षे जलाशय सभास्थान-गोष्ठान्यदेवागारादिषु बलिं निर्वाप्य स्नात्वा आलयं प्रविश्य ध्वजमासाद्य,

उत्सवेऽस्मिन् समायाताः सर्वे यान्तु यथाऽऽगताः।
समाप्त उत्सवोऽद्यात्र ध्वजोऽयमवरोप्यते।।

---

1. पूर्ववत् - उत्सवाङ्गबलिहरणविधिवत्।

इत्यानम्य ध्वजदेवं विसर्जयित्वा ध्वजमवरोपयेत्। अथवा तद्दिनादूर्ध्वं त्र्यहे रात्रौ वा ध्वजमवरोपयेत्।

क्रि.९४.१९९ - २०२

नवमे चोत्सवे चैव चतुर्दशदिने तथा।।

एकविंशोत्सवे चैव रात्रिपूजावसानके।
रात्रौ ग्रामबलिं दत्वा चक्रवीशामितैर्विना।।

उद्वास्य देवतास्सर्वाः ध्वजमागत्य वै पुनः।
ध्वजदेवं समभ्यर्च्य मुद्गान्नं विनिवेद्य च।।

ध्वजदेवं विसृज्यैव ध्वजं तमवरोपयेत्।

वा.३२

तद्रात्रौ नित्यपूजान्ते ध्वजं चाप्यवरोहयेत्।।

पुष्पयागात्परे वाथ ध्वजस्याप्यवरोहणम्।
बलिबेरं च चक्रं च विना कुर्यात् प्रयत्नतः।।

शुद्धान्नं चरुमादाय कटाहे प्रक्षिपेद् बुधः।
पूर्वोक्तेनैव मार्गेण सर्वत्र बलिमाचरेत्।।

चैत्यस्थाने प्रपायां तु उद्याने वृक्षमूलके।
तटाके निर्झरे कूपे वापीवल्मीकपार्श्वके।।

श्मशानेऽन्यत्र देवाग्रे वीथ्यन्ते तु समाक्षिपेत्।
अथवा कारयित्वैव सर्ववीथ्यन्तरे सति।।

तस्य देवालयाग्रे तु नित्यं तत्र बलिं क्षिपेत्।
मौनं सर्वत्र चागम्य वाद्यं तत्र सकृत् सकृत्।।

पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत उक्तकर्म समाचरेत्।
पश्चादालयमाविश्य गरुडं तं प्रणम्य च।।

मुद्गान्नं च निवेद्यैव दिनदेवान् समर्चयेत्।
ध्वजस्थं गरुडं पश्चात् गरुत्मन्तं च मन्त्रवित्।।

'हविष्मती' ति चोक्त्वा तु 'सुपर्णोऽसी'ति च ब्रुवन्।
एवं मन्त्रं समुच्चार्य तत्र कार्यं समाचरेत्।।

पश्चात्तद्ध्वजमादाय रज्जुभिः सहितं पुनः।
शिरसा धारयेद्विद्वानालये तु प्रदक्षिणम्।।

सहैवान्तः प्रविश्यैव देवपादे विनिक्षिपेत्।
ऊर्ध्वे पुष्पाञ्जलिं दत्वा दण्डवत्प्रणमेद्भुवि।।

एवं यः कुरुते भक्त्या तद्विष्णोः परमं पदम्।
कुम्भाच्छक्तिं समादाय ध्रुवे चारोपयेद् बुधः।।

अथ कुम्भं समादाय चक्रं चाभ्यभिषेचयेत्।
अथवा दण्डमूले तु तज्जलं विसृजेद् बुधः।।

पश्चाच्चक्रं समादाय जीवस्थाने प्रतिष्ठितम्।
अथवा कारयेद्विद्वान् पुष्पयागावसानके।।

ध्वजस्याप्यवरोहं तु कारयेदिति शासनम्।

प्र.२५.२६२ - २६५

पुनरालयमाविश्य स्नात्वा चाप्यग्निसन्निधौ।
ध्वजमूलं समासाद्य सर्ववाद्यसमायुतम्।।

ध्वजावरोहणं कुर्यात् ध्वजमन्त्रं समुच्चरन्।
तद्ध्वजं तु समादाय प्रादक्षिण्यक्रमेण वै।।

परीत्य मन्दिरं पश्चात् प्रविश्याभ्यन्तरं पुनः।
देवस्य पादमूले तु न्यस्य पुष्पाञ्जलिं ददेत्।।

क्षमामन्त्रं समुच्चार्य दण्डवत्प्रणमेद् भुवि।

खि.३२.१७४

उत्सवार्थं समायातास्सर्वे यान्तु यथागतम्।
शान्तिरस्त्विति चोक्त्वा तु पटं समवरोपयेत्।।

अ.२९

हुत्वा तु सर्वदैवत्यं ध्वजदैवत्यवारुणम्।।

ध्वजावरोहणं कुर्यात् पश्चात्तं विधिचोदितम्।

७.१६.२ षण्मूर्त्युत्सवादिक्रमः

अ.२९

अत ऊर्ध्वं तु कर्तव्य उत्सवक्रम उच्यते।।

एकभूमौ यथा कुर्यात् खिलोक्तेनैव मार्गतः।
पञ्चभूमि(मूर्ति)प्रतिष्ठा चेत् षण्मूर्त्योत्सव उत्तमः।।

मध्यमं चादिमूर्तेन तलोर्ध्वेश सह भवेत् ?।
अधमं चादिमूर्तेन यथाविभवविस्तरम्।।

चतुर्मूर्त्युत्सवं कुर्यात् चतुर्मूर्तौ तथैव च।
पञ्चमूर्तिविधानेन औत्सव प्रतिमां बुधः।।

सर्वत्र चैकबिम्बं तु कृत्वा चक्रादयस्तथा।
स्नानशृङ्गारसर्वाणि तस्मिन् कृत्वोत्सवं तथा।।

अन्यांश्च बलिहोमादीन् तलं प्रति पृथक् पृथक्।
बहुभूमिविधानेन स्थानासनशयानके।।

सर्वैस्सहोत्सवं कुर्यात् अशक्त्यादौ समाचरेत्।
वासुदेवं वराहं च नरसिंहं च कल्पयेत्।।

सर्वेषु चोत्सवं श्रेष्ठं वासुदेवतले यथा।
कारयेदुत्सवं चान्यत् यथाविभवविस्तरम्।।

द्वितलं च तथा श्रेष्ठं तथादौ तु चतुर्बलम्।
उत्सवं स्नपनं चैव नैमित्तिकबलिं तथा।।

अग्रे चोर्ध्वतलं कुर्यात् मध्ये मध्यतलं भवेत्।
पञ्चमूर्तिविधानेन चतुर्मूर्तिविधिक्रमात्।।

द्वितलं त्रितलं वापि पृथक् चैव यथाक्रमम्।
ग्रामादौ चोत्सवं कुर्यात् नगरे पत्तनेऽथवा।।

पृथक् पृथक् चोत्सवं बिम्बं कल्पयेच्चोत्सवं पुनः।

तथा चक्रादयस्सर्वे तलं प्रति तलं प्रति।।

केवलं चौत्सवं बिम्बं चक्रादीन्नैव मध्यमे।
सर्वेषामादिभूमौ तु एकबिम्बं तु चोत्सवम्।।

तथा चक्रादयश्चापि कन्यसं बहुभूमिषु।
तथैव स्नपनं बिम्बं बलिबरे तथा भवेत्।।

तथाऽऽचार्यादयश्चापि परिचारादयस्तथा।
तथैव यागशालां च मण्डपादीन् तथैव च।।

पृथगेव विधाने तु सर्वं चैव पृथक् चरेत्।
आचार्यं तु तथैकं वा परिचारान् पृथक् पृथक्।।

बहुभूमिविमानेषु कर्तुर्यत्र तलेषु च।
भक्तिरस्ति तले तत्र कारयेदुत्सवादिकम्।।

परिपदैस्तथालाभेरुत्सवं कारयेत्तथा।
स्नपनं स्नापने यत्र तले नित्यं समाचरेत्।।

७.१६.३ उत्सवान्ते अपराधक्षमापणम्

ज्ञा.९३.१८१

देवेशं स्वस्थाने संस्थाप्य विशेषपूजां कृत्वा अष्टाक्षरेण पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा प्रणम्य वैष्णवैः ऋग्यजुः सामाथर्वभिः मन्त्रैः संस्तूय 'स्वामिन्! देवेश! उत्सवाध्वरे प्रमादादप्रमादाद्वा प्रच्युतं न्यूनं तत् सम्पूर्णमित्यनुगृहाण प्रसीदे'ति दण्डप्रणामं कुर्यात्।

७.१६.४ उत्सवोपयुक्तपूजाद्रव्याणां विनियोगः

अ.२९

देवेशस्योत्सवार्थानि पूजाद्रव्याणि सर्वशः।।

आचार्यस्य ददेत्सर्वम् उपयुक्तानि चैव हि।
अनुपयोग्यानि द्रव्याणि भूम्यां वै खानयेद्बुधः।।

अन्येषां च प्रदानाच्च आभिचारिकमुच्यते।
तद्दोषशमनार्थाय क्षिप्रं शान्तिं च कारयेत्।।

७.१६.५ उत्सवादौ पदार्थिनामलाभे कर्तव्यम्

क्रि.२६.१०४, १०५

उत्सवे च प्रतिष्ठायां स्नपनादौ तथैव च।।

गुरुरेवाचरेत्सर्वम् अलाभेऽन्यपदार्थिनाम्।

७.१६.६ उत्सवाचरणफलम्

ज्ञा.९३.१८२

एतदुत्सवेन देवेशः सुप्रीतो भवेत्। अनेनैव गोब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यसमृद्धिः सस्यविवर्धनं मङ्गल्यं सर्वसम्पत्करमशुभनाशनं ग्रामादिशान्तिः सर्वकामावाप्तिश्च भवन्ति। एतेन सर्वे देवाश्च प्रीता भवेयुः। तस्माद्विष्णोरुत्सवं भक्त्या यः कुर्यात् सोऽयं रहस्यानि प्रकाशानि च पापानि पूर्वजन्मसु इह जन्मनि च कृतानि सर्वाणि मोचयित्वा सर्वकामानवाप्नुयात्। एवं यस्य विष्णोराल-

यार्चनमग्निहोत्रं शाश्वतं तिष्ठेत् स तद्विष्णोः परमं पदं गच्छति इति ब्रह्मवादिनो वदन्ति।

खि.३२. १८१ - १८४

एवं यः कारयेद्भक्त्या देवदेवस्य चोत्सवम्।
देहान्ते बन्धुभिः गच्छेद्विष्णुलोकन्तु पञ्चभिः।।

शान्तिस्स्यातु सर्वलोकानां दुःखानाञ्च निवारणम्।
वर्षदं सर्वलोकानां सस्यानामभिवृद्धिदम्।।

राष्ट्राभिवृद्धिदञ्चैव राज्ञाञ्च बलवर्धनम्।
ऋद्धिदं सन्ततीनां स्याद्वेदानामपि बृह्मणम्।।

भेरीपटहशङ्खानां यावदाप्नोति वै ध्वनिः।
पिशाचप्रेतरक्षांसि तावन्नैव विशन्त्यपि।।

★★★

१७. त्रिदिनाद्युत्सवाः

७.१७.१ त्रिदिनोत्सवादौ दिनाधिपाः

य.४३. ४५, ४६

ब्राह्मं च सर्वदैवत्यं वैष्णवं च दिनत्रये।
उत्सवे द्विदिने ब्राह्मं वैष्णवं च दिनाधिपम्।।

एकाहे हरिरीशस्तु कथ्यते चैव सूरिभिः।
भक्त्यैव कारयेदेवं सर्वकामफलप्रदम्।।

७.१७.२ दिनत्रयोत्सवाचरणप्रयोगः

य.४३.५ - ३८

दुर्बलाय च भक्ताय चोत्सवोऽयं द्विजोत्तमाः।।

तीर्थमृक्षं च सङ्कल्प्य पूर्वमेव विचक्षणः।
तस्मात्तु दिवसात्पूर्वनक्षत्रेऽङ्कुरमर्पयेत्।।

सम्भाराणि च सम्भृत्य पूर्वरात्रौ विशेषतः।
रक्षादीन् स्नपनार्थाय कारयेत्पूर्ववत्सुधीः।।

प्रभाते देवमुत्थाप्य मध्याह्ने स्नपनं तथा।
कुर्याद्गुरुस्तु सायाह्ने तथा मृद्ग्रहणं चरेत्।।

न ध्वजारोहणं कुर्यात् त्रियहादौ विशेषतः।
औत्सवे द्विगुणं चार्च्य चक्राद्यैः सह बुद्धिमान्।।

दीक्षायै कौतुकं बद्ध्वा देव्यादीन् पूर्ववद्बुधः।
होमं हुत्त्वा बलिं दत्त्वा ग्रामादौ च तथा सुधीः।।

समलङ्कृत्य देवेशं देवीभ्यां सह वा विना।
प्रभामण्डलसंयुक्तं याने चारोपयेत्तथा।।

ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं भक्तैः सर्वजनैः सह।।

बलिमार्गेण संयायात् दोषकृद् गमनेऽन्यतः।
तस्मात्प्रदक्षिणं नीत्वा प्रविशेदालयं पुनः।।

आस्थानमण्डपे देवं संस्थाप्याभ्यर्च्य पूर्ववत्।
नीराजनं च रक्षां च तथा कृत्त्वा गुरुर्बुधः।।

विसृजेत्कौतुकं पश्चाद्देवं देव्यादिभिः सह।
संस्नाप्य कलशोदैश्च शुद्धोदैर्वाऽथ केचन।।

संस्नाप्य तस्माद्देवेशमासने यौगिके तथा।
हविरन्तं समभ्यर्च्य देवं देव्यादिभिः सह।।

विनोदं परमे कृत्वा जीवस्थाने ततो हरिम्।
देवीभ्यां सह संस्थाप्य चार्चयेद्धविरन्तकम्।।

दण्डाङ्गं च नमस्कृत्य 'क्षमस्वे'ति जनार्दनम्।
तत्तत्स्थानेऽथ चक्रादीन् संस्थाप्यैवं निशां नयेत्।।

ततः प्रभाते धर्मात्मा प्रातरर्चावसानके।
देवं प्रणम्य चादाय मण्डपे स्थापयेत्तथा।।

चत्वारि चासनान्यत्र सङ्कल्प्यैव तथा बुधः।
तस्मिंस्तस्मिन्त्समभ्यर्च्य चासनोक्तोपचारकान्।।

कुर्यात्क्रमेण धर्मज्ञश्चासनोक्तैश्च मन्त्रकैः।
चक्रवीशामितान् पूज्य पुनर्होमं समारभेत्।।

परिषिच्य पावकं पश्चात्सर्वदैवत्यमेव च।
वैष्णवं पार्षदान्त्सर्वान् जुहुयात्स्वस्वमूर्तिभिः।।

ब्रह्मादि भूतपर्यन्तं क्रमेण जुहुयात्तथा।
बलिबिम्बान्नबिम्बाभ्यां चक्रवीशामितैः सह।।

ग्रामं गत्वा तथा मन्त्री सर्ववाद्यसमायुतम्।
देवानां च बलिं दत्त्वा पूर्ववत्समलङ्कृतम्।।

छत्रपिञ्छादिभिः सार्धं भक्तैरन्यैस्समावृतम्।
आलयं सम्प्रविश्यैव भूतपीठे समापयेत्।।

चक्राद्यान् बलिबिम्बं च संस्नाप्याभ्यर्च्य पूर्ववत्।
स्वे स्वे स्थाने प्रतिष्ठाप्य हविः सम्यङ्निवेदयेत्।।

पुनर्देवं प्रणम्यैव यावन्नेत्रमनःप्रियम्।
तावद्देवमलङ्कृत्य देवीभ्यां सह पूर्ववत्।।

सायाह्ने देवमारोप्य तथा ग्रामप्रदक्षिणम्।
कृत्त्वालङ्कारसंयुक्तं प्रविशेदालयं पुनः।।

समभ्यर्च्य तथाऽऽस्थाने निवेश्यैव हविर्ददेत्।
बलिं होमं तथा कृत्त्वा रात्रौ चोत्सवमाचरेत्।।

पुनरालयमाविश्य शुद्धोदैरभिषिच्य च।
कौतुकं मण्डपे देवं संस्थाप्यैव निवेदयेत्।।

कौतुकाबन्धनं कृत्वा शयने शाययेत्तथा।
प्रभाते देवमुद्धृत्य देवदेवं विना हविः।।

कुर्यात्तस्य च मध्याह्ने दिनस्योक्तमथोत्सवम्।
प्रविश्य मन्दिरं पश्चादास्थाने स्थापयेत्तथा।।

पूर्ववद्देवदेवस्य चूर्णं संस्कृत्य मन्त्रवित्।
तथैव सन्ददेद्विष्णोस्तैलं चूर्णं च पर्षदाम्।।

ततश्चूर्णोत्सवं कृत्त्वा तथैवावभृथं पुनः।
कारयेत्पूर्ववन्मन्त्री नद्यादौ विधिचोदितम्।।

स्नानान्ते देवमादाय तोयधारापुरस्सरम्।
सर्वालङ्कारसंयुक्तमालयं सम्प्रवेशयेत्।।

संस्नाप्य कलशैः पश्चात्तथैवानन्यधामनि।
प्राणस्थाने प्रतिष्ठाप्य समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

प्रार्थनामन्त्रमुच्चार्य प्राणायामं चरेत्पुनः।
शान्तिं हुत्वा तथा चाग्नौ गुरुं चाथ प्रपूजयेत्।।

पुष्पयागं ततः कुर्याद्विभवोपरि मन्त्रवित्।
कनिष्ठे चोत्तमं चेदमन्यद्विश्वं च पूर्ववत्।।

७.१७.३ दिनद्वयोत्सवाचरणप्रयोगः

य.४३.३९ - ४३, ४५

द्विदिनं चेत्तथा विद्वान् पूर्वोक्तं चाङ्कुरार्पणम्।
कृत्वा मृद्ग्रहणं चैव स्नपनादींस्तथा चरेत्।।

ततश्चक्रादिभिः सार्धं कौतुकं बध्य पूर्ववत्।
होमं बलिं तथा कृत्वा रात्र्युत्सवमथाचरेत्।।

सम्पूज्य मण्डपे तद्वत्कौतुकं बन्धयेत्तथा।
प्रभाते देवमुत्थाप्य कारयेत्तस्य चोत्सवम्।।

चूर्णोत्सवं तथा कृत्वा तीर्थस्नानं समाचरेत्।
स्नपनं च तथा कृत्वा जीवस्थाने ततोऽर्चयेत्।।

द्व्यहोत्सवे विशेषोऽयमन्यत्सर्वं च [1]पूर्ववत्।

---

1. त्रिदिनोत्सववदित्यर्थः

ब्राह्मं च सर्वदैवत्यं वैष्णवं च दिनत्रये।
उत्सवे द्विदिने ब्राह्मं वैष्णवं च दिनाधिपम्।।

७.१७.४ एकाहोत्सवस्य कालः

वि.५४.३६२

राज्ञो ग्रामस्य वा यजमानस्य वा जन्मर्क्षे विष्णुपञ्चदिनेषु वा आरभेत्[1]

खि.३२.१८५ - १८७

ऐकाहिकोत्सवं वक्ष्ये चतुर्मुखसमीरितम्।।

श्रवणे मासनक्षत्रे राजजन्मर्क्ष एव वा।
एकादश्याञ्च द्वादश्यां तथा मकरसंक्रमे।।

भक्तिश्रद्धे यदा स्यातां कुर्यादैकाहिकोत्सवम्।

वा.४३

पूर्वोक्तेन क्रमेणैव उत्सवं च समारभेत्।
अमावास्या यदा तस्यां श्रवणर्क्षे तथैव च।।

द्वादश्यां च द्वयोस्तद्वत् पौर्णमास्यां तथैव च।
अन्यस्मिन् पुण्यनक्षत्रे यजमानदिने तथा।।

स.५७.५ , ६

1. एकाहोत्सवमित्यध्याहारः

७.१७.५ एकाहिकोत्सवस्य त्रैविध्यम्

स.५७. १, २

एकाहिकोत्सवश्चापि पूर्ववत् त्रिविधः स्मृतः।
तीर्थोत्सवस्तथा चैव शान्तिकोत्सव इत्यपि।।

भक्त्युत्सवश्चेति तथा त्रिधा भेदश्च कथ्यते।

वा.४३

७.१७.६ तीर्थोत्सवप्रयोगः

स.५७, ५ - २०

आमावास्या यदा तस्यां श्रवणर्क्षे तथैव च।
द्वादश्योश्च द्वयोस्तद्वत्पौर्णमास्यां तथैव च।।

अन्यस्मिन् पुण्यनक्षत्रे स्वस्य जन्मदिनेऽथवा।
तस्मात्तद्दिवसात्पूर्वमङ्कुरानर्पयेद्बुधः।।

पूर्वेद्युरेव शर्वर्यां रात्रिपूजावसानके।
देवं प्रणम्य विधिना विशेषेणार्चयेत्तदा।।

हवींषि च निवेद्यैव मुखवासं निवेदयेत्।
शयनानि तथाऽऽस्तीर्य बद्ध्वा प्रतिसरं ततः।।

पूर्वोक्तविधिना देवं शाययीत विचक्षणः।
ततः प्रभाते स्नात्वैव देवमुत्थाप्य पूर्ववत्।।

अर्घ्यान्ताचमनान्तैश्च पाद्याद्यैर्वार्चयेद्धरिम्।
फलानि मुखवासं च यथाशक्ति निवेदयेत्।।

तीर्थात् पूर्वं तु तं देवं हविर्नैव निवेदयेत्।
ध्वजारोहणहीनं च तथा भूतबलिं विना।।

वस्त्रगन्धादिमाल्यैश्च सर्वैरपि च भूषणैः।
देवदेवमलङ्कृत्य यानमारोप्य पूर्ववत्।।

छत्रैः पिञ्छैर्ध्वजैरन्यैश्चामरादिपरिच्छदैः।
अलङ्कारैर्युतं देवं नयेद् ग्रामप्रदक्षिणम्।।

ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा तीर्थस्थानं प्रवेश्य च।
तत्तीर्थतीरे देवेशं स्थापयित्वैव पूर्ववत्।।

पाद्याद्यैरर्घ्यपर्यन्तैरर्चयित्त्वा पुनः प्रभुम्।
देवस्य पुरतश्चक्रं स्थापयित्वा तमर्चयेत्।।

पूर्ववत्कलशान् पञ्च पूरयित्वैव संन्यसेत्।
तत्तद्देवांस्ततोऽभ्यर्च्य स्थापयेद्धरिमव्ययम्।।

शिष्टतोयेन तच्चक्रं स्नापयेत्तदनुक्रमात्।
तच्चक्रं च पुनस्तीर्थे मज्जयेद्देवसन्निधौ।।

तीर्थे सर्वे जनास्तत्र मज्जेयुर्देवसन्निधौ।
पश्चाद्देवं तथा नीत्वा मन्दिरं सम्प्रवेशयेत्।।

कलशैः स्नापयेद्देवं शुद्धोदैर्वाभिषेचयेत्।
अर्चयित्वा यथाशक्ति हवींष्यपि निवेदयेत्।।

एतत्तीर्थोत्सवं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम्।
तीर्थोत्सवं तु मध्याह्ने कारयेत प्रयत्नतः।।

वा.४३

७.१७.७ शान्त्युत्सवप्रयोगः

स.५७.२१ - २५

शान्त्युत्सवं तु कुर्याच्चेत् तद्धोमं च तथैव च।
प्रभूतं च बलिं दत्वा वस्त्राद्यैरपि भूषणैः।।

अलङ्कृत्य च देवेशं यानमारोप्य पूर्ववत्।
सर्वालङ्कारसंयुक्तं ग्रामं कुर्यात्प्रदक्षिणम्।।

अलङ्कृत्य च तच्चक्रं देवस्य पुरतो नयेत्।
प्रदक्षिणं तथा कृत्वा ततो गत्वा जलाशयम्।।

स्नपनं मज्जनं तद्वत्कृत्वाऽऽलयमुपाव्रजेत्।
एवमेव कृतो यस्तु शान्तिकोत्सव उच्यते।।

शान्तिकोत्सवमेवं तु पूर्वाह्ने कारयेद्बुधः।

वा.४३

७.१७.८ भक्त्युत्सवप्रयोगः

स.५७.२५ - ३१

भक्त्युत्सवं च कुर्याच्चेद्भक्त्या देवं प्रणम्य च।।

चक्रेणैव विना देवमर्चयित्त्वा हवींषि च।
निवेद्यैव विशेषेण वस्त्रमाल्यादिभूषणैः।।

अलङ्कृत्य च देवेशं यानमारोप्य पूर्ववत्।
ग्रामं प्रदक्षिणं कुर्यात् सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

पश्चादालयमाविश्य स्नापयित्वा निवेदयेत्।
ध्वजारोहणहीने च हीने मृद्ग्रहणेऽपि च।।

होमे चक्रे विहीने च हीने भूतबलौ तथा।
भक्त्युत्सवे कृते तस्मिन् दोषो नास्तीति गीयते।।

भक्त्युत्सवं तु कुर्याच्चेदपराह्ने तु कारयेत्।
विधिनैव हरेर्भक्त्या विष्णोरुत्सवमाचरेत्।।

उत्सवं कारयेद्यस्तु सर्वान्कामानवाप्नुयात्।

वा.४३

य.४३.४७ - ६९

भक्त्युत्सवं तथा कुर्याद्देवं भक्त्या प्रणम्य च।
चक्रादिभिर्विना देवं देवीभ्यां सह वा विना।।

जीवस्थानात्समादाय स्थापयेन्मण्डपासने।
समभ्यर्च्य यथान्यायं पूर्वोक्तेष्वासनेषु च।।

समलङ्कृत्य देवेशं यानमारोप्य पूर्ववत्।

ग्रामं प्रदक्षिणं कुर्यात्सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

पश्चादालयमावेश्य स्नापयित्वा निवेद्य च।
जीवस्थाने तथा स्थाप्य प्रणम्यैवानुमानयेत्।।

तदालयोत्सवं कर्तुमिच्छेद्भक्त्युत्सवं बुधः।
भक्तैः श्रद्धाकृतं यत्तदालयोत्सवमुच्यते।।

नैवाङ्कुरार्पणादींश्च कारयेदालयोत्सवे।
आस्थाने तु यथामार्गं समभ्यर्च्य निवेद्य च।।

देवीभ्यां सहितं वाथ रहितं वाथ चाव्ययम्।
अलङ्कृत्य यथामार्गं दर्शनीयं च सुन्दरम्।।

'रथन्तरमसी'त्युक्त्वा रथे चेद्धरिमव्ययम्।
'अश्वोऽसी'ति 'हयोऽसी'ति अश्वमारोपयेद्बुधः।।

गजं च 'इन्द्रस्य त्वे'ति गायत्र्या वा शुकं यदि।
'प्रतद्विष्णुस्तवत'इति शिबिकायां विशेषतः।।

यस्मिंश्च यजमानेच्छा तस्मिन्नारोपयेद्धरिम्।
नित्योत्सवविधानेन कारयेद्वा प्रदक्षिणम्।।

सर्ववाद्यसमायुक्तं धूपदीपसमायुतम्।
प्रदक्षिणं तदैकैकं कारयेत्प्रतिचूळिकम्।।

प्रथमावरणे चक्रं द्वितीये द्विः प्रदक्षिणम्।
यद्यपि स्युरथान्यानि नाचरेदिति केचन।।

अनेकावरणे हीने आलये तु प्रदक्षिणम्।

त्रिः कृत्त्वा पूर्ववत्स्थाने स्थापयेन्मूलधामनि।।

आस्थानमण्डपाद्बाह्ये विस्तृतं च भवेद्यदि।
प्रथमावरणे यत्तु कृत्त्वैकैकं तथाऽधिकम्।।

प्रदक्षिणं तथा कृत्त्वा सर्वालङ्कारसंयुतम्।
पश्चादन्तःप्रविश्यैव ह्यर्चावेद्यां विशेषतः।।

पाद्यदानं ततः कृत्त्वा मुखवासं निवेदयेत्।
समभ्यर्च्य च मध्याह्ने साये चोत्सवमाचरेत्।।

प्रातरभ्यर्च्य मध्याह्ने केचिदिच्छन्ति चोत्सवम्।
यस्मिन् काले तु काम्यार्चा नित्यपूजावसानके।।

कारयेत्सन्ध्ययोर्मध्ये केचिदाहुर्मनीषिणः।
इत्येवमालये श्रेष्ठं कारयेत्कर्तुरिच्छया।।

कौतुकं शयनं तद्वदङ्कुरार्पणपूर्वकम्।
तथैवं कारयेद्विद्वान्नैकाहे नैव चान्यके।।

पुराणस्तोत्रसूत्राद्यैर्विष्णोर्लीलादिभिः क्रमात्।
कुर्यात्तेषु विशेषेण विनोदं तदहस्स्वपि।।

पूर्वपक्षे धनुर्मासे चैकादश्यां विशेषतः।
वेदानध्यापयेत्सम्यग्गानैर्नृत्तादिभिस्सह।।

अन्यत्र च विशेषेण कालापेक्षां विनैव च।
यजमानानुकूलर्क्षे चारभेद्विधिचोदितम्।।

७.१७.९ एकाहोत्सवानुष्ठानप्रयोगः

वि.५४.३६२, ३६३

तद्दिनात्पूर्वम् अङ्कुरानर्पयित्वा, सम्भारानाहृत्य, पूर्वेद्युर्नित्यार्चनावसाने देवं विशेषतोऽभ्यर्च्य, हविर्निवेद्य, पूर्ववत्प्रतिसरं बद्ध्वा, तथैव शाययित्वा, देवमुत्थाप्य, प्रातस्सन्ध्यार्चनान्ते नित्याग्निकुण्डे चुल्यां वा अग्निं परिषिच्य, तीर्थदिनोत्सवाधिदैवत्यं तदालयगतदेवानां मूर्तिमन्त्रैश्च आज्येन, आज्यमिश्रचरुणा वा हुत्वा, पूर्ववद्बलिं निर्वाप्य, देवमलङ्कृत्य यानमारोप्य, ग्राममालयं वा सर्ववाद्यसमायुक्तं सर्वालङ्कारसंयुक्तं प्रदक्षिणं कारयित्वा, आलयमावेश्य, चूर्णसंस्कारं कृत्वा, चूर्णेन स्नाप्य, देवाभिमुखे तथैव पञ्चकलशान् सोपस्नानान् विन्यस्य, देवमभ्युक्ष्य, तच्छिष्टतोयेन चक्रमभिषिच्य, तच्चक्रमादाय, तीर्थं प्रविश्य, निमज्य जनानां तीर्थदानं कृत्वा, अन्यद्वस्त्रं परिधाप्य, आलयमावेश्य, देवं शुद्धोदकैः संस्नाप्य, गन्धोदकैश्चाभिषिच्य, अभ्यर्च्य महाहविः प्रभूतं वा निवेद्य, पानीयाऽऽचमनमुखवासं दत्त्वा, पूर्वस्थाने संस्थाप्य, अभ्यर्चयेदित्याह मरीचिः

ज्ञा.९३.१८१

खि.३२.१८७ - १९८

पूर्वेद्युरेव शर्वर्यां रात्रिपूजावसानके॥

समभ्यर्च्य च देवेशं हविर्भिस्सन्निवेद्य च।
पूर्वोक्तेन विधानेन बध्वा प्रतिसरं ततः॥

शयने शाययेद्देवं शयनोक्तविधानतः।
प्रभाते प्रातरुत्थाप्य श्रीभूमिसहितं हरिम्॥

अर्घ्यान्तमर्चयित्वा तु वस्त्रालङ्कारभूषणैः।

सुमनोभिरलङ्कुर्याद् यावन्नेत्रमनः प्रियम्।।

वीशचक्रामितान् देवान् पूजयेद्वलिसंयुतान्।
हविर्निवेदयेद्बिम्बाभावे पात्रेऽथवार्चयेत्।।

उत्सवोक्तमलङ्कारं सर्वमन्यं प्रकल्पयेत्।
ध्वजस्यारोपणं नेष्टमङ्कुरारोपणं तथा।।

चक्रमग्रे बलिं पश्चात्ततो वीशं ततो बलिम्।
प्रस्थाप्यैवं क्रमात्पश्चादुत्सवोक्तक्रमेण वै।

उत्सवोक्तविधानेन बलिद्रव्यैस्सुसाधितैः।।
रथमारोप्य देवेशं पीठिकां रङ्गमेव वा।।

ग्रामप्रदक्षिणं कुर्याद्बलिमार्गक्रमेण वै।
प्राप्य देवालयं पश्चादुत्सवोक्तक्रमेण वै।।

वाद्यैश्चतुर्विधैर्गानैः नृत्तभेदैः स्तवैरपि।
गद्यैः पद्यैस्तथाऽन्यैश्च विभवैरभिनन्दयेत्।।

ततो हारिद्रचूर्णेन विकिरेत् देवमूर्धनि।
स्नपनोक्तेन मार्गेण ततः संस्नापयेद्धरिम्।।

प्रभूतञ्च हविर्दद्यात् हवींषि विविधानि च।
पूजयेच्च हरिं देवमेवं बहुलविग्रहैः।।

य.४३.४४

एकाहिकोत्सवं कुर्यात्सर्वं तीर्थदिनोक्तवत्।
कनिष्ठस्य कनिष्ठं स्यादिदं विश्वफलप्रदम्।।

अ.२९

एककालोत्सवं कुर्यात् सायङ्काले विशेषतः।।

ग्रामप्रदक्षिणं तत्तत्सन्ध्ययोरुभयोरपि।
संस्थापयेद्यथान्यायं सायमेव चरेत्क्वचित्।।

तृतीये च चतुर्थे च पञ्चमे षष्ठ सप्तमे।
अष्टमे नवमे चैवमुत्सवे च क्रमं चरेत्।।

७.१७.१० एकाहिकोत्सवफलम्

खि.३२.१९९ - २००

ऐकाहिकोत्सवं त्वेवं यो देवेशस्य कारयेत्।
सप्तजन्मकृतात्पापात्स मुच्येत न संशयः।।

ग्रामशान्तिश्च सर्वोपद्रवशान्तिस्तथा भवेत्।
अल्पयत्नेन सिद्ध्येत महायत्नकृतं फलम्।।

★★★

१८. पुष्पयागोत्सवः

७.१८.१ पुष्पयागत्रैविध्यम्

क्रि.१४.२०५

शान्तिकः पौष्टिकः काम्य इति [1]स त्रिविधो भवेत्।

प्र.२५.२६८

७.१८.२ पुष्पयागस्योद्देश्यम्

क्रि.१४.२३२

उत्सवेऽज्ञातदोषाणां प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम्।

प्र.२५.२६९

न्यूनं वाऽप्यधिकं चैतद्दोषोपशमनाय वै।

वि.५४.३६१

सर्वकामावाप्त्यर्थं सर्वदोषोपशान्त्यर्थं प्रायाश्चित्तार्थं च एतत् कुर्यात्। एतेनार्चाः न्यूनं सम्पूर्णं भवति।

वा.३३

न्यूनं चाप्यधिकं कर्म तद्दोषशमनाय वै।।

अ.३०

पुष्पयागमन्ते चैवं सम्पूर्णं भवति ध्रुवम्।।

---

1. सः - पुष्पयागः।

७.१८.३ पुष्पयागाचरणे निमित्तम्

वि.५४.३५९

प्रतिष्ठान्ते चोत्सवान्ते विषुवे अयने सूर्यचन्द्रोपरागे युगान्ते सङ्क्रान्त्यां श्रवणे राज्ञो ग्रामस्य यजमानस्य च जन्मर्क्षे दुःस्वप्नराष्ट्रविभ्रमदुर्भिक्षाऽनावृष्टि-परचक्रभयमहाव्याधिपीडनादिसर्वोपद्रवेषु च विधिना देवस्य स्नपनं कृत्वा तदनन्तरे द्वितीयेऽहनि पुष्पयागं कुर्यात्।

अ.३०

प्रतिष्ठान्ते चोत्सवान्ते स्नपनान्तेन्ययोस्तथा।।

वा.३३

अन्ते तदुत्सवे चैव रात्रौ पूजावसानके।
बद्ध्वा प्रतिसरं कुर्यात् शाययित्वा हरिं परम्।।
प्रभाते देवमुत्थाप्य पाद्याद्यैरर्चयेत् क्रमात्।
सद्य एवाधिवास्यैव कारयेदिति केचन।।

७.१८.४ पुष्पयागाचरणकालः

क्रि.१४.२०६

प्रातर्मध्यापराह्णेषु क्रमादेनं प्रकल्पयेत्।।

प्र.२५.२६८

खि.३३.४१

तीर्थाहाच्छ्वः परश्वो वा पुष्पयागोत्सवं चरेत्।।

प्र.२१.२६७

द्वितीयदिवसे तीर्थात्पुष्पयागं समाचरेत्।।

वि.५४.३५९

क्रि.१४.२०२ - २०५

दशमे दिवसे चैव दिने पञ्चदशे तथा।।

द्वाविंशदिवसे चैव पुष्पयागं समाचरेत्।
औत्सवप्रतिमाभावे कौतुके क्रियते यदि।।

तत्रैव तीर्थदिवसे प्रातस्सन्ध्यावसानके।
सम्यक् प्रतिसरं बद्ध्वा प्रातरुत्सवमाचरेत्।।

द्वितीयदिवसे तीर्थात् पुष्पयागं समाचरेत्[1] ।

७.१८.५ शान्तिकादि पुष्पयागे विशेषः

प्र.२५.३०४

पुष्पयागोत्सवः प्रोक्तो देवदेवस्य शार्ङ्गिणः।
शान्तिकादिविधाने तु कुर्यादङ्कुरपूर्वकम्।।

वि.५४.३६०

प्रतिष्ठोत्सवौ विना अन्येषु विधिनाऽङ्कुरार्पणं कृत्वा कर्म समारभेत।

1.नवाहः उत्सवश्चेत् दशमेऽहनि पुष्पयागः चतुर्दशाहश्चेत् पञ्चदशे, एकविंशत्यहश्चेत् द्वाविंशे इति विवेकः।

७.१८.६ पुष्पयागसाधनानि

खि.३३.२१, २२

एषां च पुष्पवत् पत्रमङ्कुराणि तथैव च ।।

फलं पक्वमपक्वं त्वक् साधनान्यर्चनं हरेः।

७.१८.७ पुष्पयागे ग्राह्यपुष्पाणि

खि.३३.२२ - २७, ३४, ४२

पद्मं श्वेतं तथा रक्तं स्थलपद्मं तथैव च।।

कुमुदं करवीरञ्च चणकं चम्पकं तथा।
मल्लिका जातिपुष्पञ्च नन्द्यावर्तञ्च नन्दकम्।।

पलाशपुष्पपत्राणि बकं दूर्वाग्रमेव च।
अन्यानि वन्यपुष्पाणि घ्राणदृष्टिप्रियाणि च।।

सर्वेषामपि पुष्पाणां सहस्रगुणमुत्पलम्।
तस्मात्पद्मं ततश्चापि पद्मन्तु शतपत्रकम्।।

तस्मात्सहस्रपत्रन्तु पुण्डरीकं ततः परम्।
पुण्डरीकसहस्राद्धि बकपुष्पं विशिष्यते।।

सौवर्णञ्च ततः पुष्पं तुलसी च ततोऽधिका।
तुलस्यास्तत्प्रसूनाच्च नान्यद् विष्णोः प्रियं भवेत्।।

अन्यैरनुक्तैश्च शुक्लैः गन्धवद्भिर्मनोहरैः।

साद्यस्कैस्साश्रितैः पुष्पैः देवदेवं समर्चयेत्।।

उत्सवान्ते राजराष्ट्रग्रामक्षेमाभिवृद्धये।
तुलसीपद्मपूर्वाणि ग्राह्यपुष्पाणि चाहरेत्।

वा.३३
करवीरोत्पलं चैव पुन्नागं तुलसी तथा।।

पद्मबिल्वादि चान्यानि यथोक्तविधिनाऽऽहरेत्।

क्रि.१४.२१७, २१८

पङ्कजं तुलसीं बिल्वं करवीरमथोत्पलम्।
नन्द्यावर्तं च कुमुदम् अपामार्गं तथैव च।।

विष्णुक्रान्तं च दूर्वाग्रम् एतान्येव क्रमात्पुनः।
पुष्पाञ्जलिप्रदानार्थं पुष्पाण्युक्तानि पूजने।।

७.१८.८ पुष्पयागे पुष्पत्रैविध्यम्

खि.३३.४०, ४१
पञ्चवर्णं तथा पुष्पं चतुर्वर्णं तथापि च।
त्रिवर्णञ्चोत्तमं प्रोक्तं द्विवर्णं मध्यमं भवेत्।।

अधमञ्चैकवर्णं स्यादिति पूर्वजशासनम्।

७.१८.९ पुष्पयागे पुष्पवर्णानुसारेण फलम्

खि.३३.२०, २१
श्वेतपुष्पं शान्तिकरं पीतं पुष्पं तु पौष्टिकम्।।

विद्वेषणं कृष्णपुष्पं रक्तं वश्यकरं भवेत्।
एषाञ्च पुष्पवत्पत्रम् अङ्कुराणि तथैव च।।

७.१८.१० पुष्पयागे वर्ज्यपुष्पाणि

खि.३३.२९ - ३३

पुष्पाणि वर्जनीयानि सन्ति तानि ब्रवीमि वः।।

किणिजं मुनिपुष्पञ्च धत्तूरं पटलं तथा।
तथाऽतिमुक्तकश्चैव पुन्नागं नक्तमल्लिका।।

योथकं क्षीरिकापुष्पं निर्गुण्डी लाङ्गिका जपा।
कर्णिकारं तथाऽशोकं शाल्मलीपुष्पमेव च।।

क्रतुभं कोविदारञ्च तिलपुष्पं तथैव च।
अङ्कोलं गिरिपर्णञ्च नीलान्येव च सर्वशः।।

अर्कपुष्पं तथाऽन्यानि अर्कपत्रस्थितानि च।
व्याघातपिचुमन्दानि सर्वाण्येतानि वर्जयेत्।।

वि.५४.३६१

पुराणम्लानवस्त्रनिक्षिप्तानि दुर्गन्धदुर्मनुष्याधिष्ठितदेशजातानि पुष्पाणि वर्जयेत्।
द्व्यहातीतानि पद्मानि पुराणानि त्यक्त्वा अन्यानि पुष्पाण्याहरेत्।

७.१८.११ पुष्पयागे विहितपुष्पालाभे प्रतिनिधिः

खि.३३.२८, २९

पुष्पालाभे तुलस्यास्तु पत्रैश्चाप्यर्चयेद्धरिम्।

तदलाभे च शाखाभिः शिफाभिरथवा मृदा।।

दूर्वालाभे परेणापि भक्तिमानर्चयेद्धरिम्।

खि.३३.३७ - ३९

शुद्धभूमौ तु पतितं क्षालनात् शुध्यते सुमम्।
अस्थाने पतितं यत्तु क्षालनेन न शुद्ध्यति।।

भ्रमराघ्रातपुष्पाणि ग्राह्याण्येव भवन्ति हि।
आह्निकं रात्रिकं चापि साद्यस्कं शोभनं मतम्।।

ऐकाहिकं तथा पुष्पं द्वितीयेऽहनि च क्वचित्।
तत्परस्मिन् वोपयुज्यादत ऊर्ध्वं परित्यजेत्।।

७.१८.१२ पुष्पयागे पुष्पचयनप्रकारः

खि.३३.३५, ३६

पादौ प्रक्षाल्य पाणी च आचम्य प्रयतो नरः।
कृताञ्जलिः पुष्पमेकं विचित्योद्दिश्य दैवतम्।।
पुष्परक्षकमानम्य विसृजेत्पूर्वदिङ्मुखम्।।

ततः पुष्पाणि चिनुयात् हस्तेनैव ततः परम्।
शुद्धे पात्रे निक्षिपेच्च एकैकन्तु पृथक्पृथक्।।

७.१८.१३ पुष्पयागप्रयोगः

वि.५४.३६०, ३६१

ततो देवेशमास्थानमण्टपे सर्वालङ्कारसंयुक्ते धान्यराशौ संस्थाप्य, अभिमुखे

धान्यपीठे पुष्पाधिदेवमाराध्य, पुष्पाणि संन्यस्य, नववस्त्रोत्तरीयाद्यैर्देवमलङ्कृत्य, त्रयोदशोपचारैरभ्यर्च्य, देवस्य दक्षिणे औपासनाग्निकुण्डं कृत्वा, आघारं हुत्वा, हौत्रं प्रशंस्य, देवेशादितदालयगतदेवानामावाहनं, जुष्टाकारं स्वाहाकारं कृत्वा, तथैव पुष्पेशस्य कृत्वा, देवस्य वैष्णवं विष्णुसूक्तं पुरुषसूक्तं प्राजापत्यं व्याहृतीश्च हुत्वा, पद्मेन बिल्वपत्रेण वा विष्णुगायत्रीमष्टोत्तरशतं हुत्वा, श्रीदेवत्यं श्रीसूक्तं श्रीदेव्याः, पञ्चभूमिदेवत्यं महीसूक्तं च महीदेव्याः, तदालयगतदेवानामपि मन्त्रान् मूर्तिमन्त्रान्वा हुत्वा, पुष्पाधिदेवत्यं वैष्णवान्तं द्वादशकृत्वो जुहुयात्।

ऋत्विजस्सर्वे 'दधिक्राव्ण'इति दधिप्राशनं कृत्वा नववस्त्रोत्तरीयकुण्डलादिभिरलङ्कृताः वाग्यता भवेयुः। शङ्खडिण्डिमकाहलझल्लरीमर्दलवीणावेणुमृदङ्गाद्यैः, दक्षिणे पुराणवचनैः पश्चिमे स्तोत्रध्वनिभिरुत्तरे सूत्रशिक्षादिभिश्च घोषयेत्। प्रागादिचतुर्दिक्षु चतुर्वेदानध्यापयेत्।

प्रागादिचतुर्दिक्षु दक्षिणवामयोर्वा आचार्य ऋत्विजश्च परात्परतरं गुह्याद्गुह्यतरं सर्ववेदार्थसारम् (सारभूतम्) अष्टाक्षरं द्वादशाक्षरं विष्णुगायत्रीं वा जपन्तः पुष्पाञ्जलिं दद्युः। अष्टोत्तरशतावसाने पाद्याद्यर्घ्यान्तमर्चयेत्। स्तनदघ्नेषु पुष्पेषु पुष्पाण्यधो नयेत्। स्तनदघ्नं विंशतिकृत्वो दद्यात् उत्तमं, द्वादशकृत्वो मध्यमम्, अष्टकृत्वोऽधमम्। एवं कृत्वा महाहविः प्रभूतं वा निवेद्य, पानीयाऽऽचमनं मुखवासं दत्वा, अनुलेपनादीनि कृत्वा अष्टाक्षरमहामन्त्रेण देवं प्रार्थयेत्। वैष्णवं व्याहृतीश्च हुत्वा अन्तहोमं जुहुयात्। ग्राममालयं वा नृत्तगीतवाद्ययुतं प्रदक्षिणं कारयेत्।

खि.३३.४३ - ४९

आस्थानमण्डपे देवमलङ्कृत्य यथाविधि।
सम्भारान् यागशालायां सम्भरेत्सकलान् गुरुः।।

सभ्याग्निकुण्डे त्वाघारं कृत्वा कुम्भं निधाय च।
पुष्पेषु पुष्पाधिदेवमावाह्याभ्यर्चयेत्ततः।।

पुष्पयागोक्तविधिना होमं कुर्याद्विचक्षणः।
हेमादिपात्रेष्वादाय पुष्पाणि विविधानि च।।

नृत्तगीतमहावाद्यघण्टानादादिभिस्सह।
पादयोर्देवदेवस्य अर्पयेद्भक्तिसंयुतः।।

चतुर्वेदादिमन्त्रांश्च चतुर्वेदांश्च श्रावयेत्।
पुष्पयागविधिः प्रोक्तः विस्तरेण मरीचिना।।

अत उक्तो मयाऽत्यन्तसङ्ग्रहः क्रमरक्षणे।
तत आराध्य देवेशमर्घ्याद्यैस्सर्वविग्रहैः।।

महाहविः प्रभूतं वा देवेशाय निवेदयेत्।
अपराधक्षापणञ्च प्रार्थयेयुः पदार्थिनः।।

अ.३०

स्नपने मण्डपे वापि कुर्यादास्थानमण्डपे।
अलङ्कृत्य यथान्यायं सम्भाराणि सुसङ्ग्रहेत्।।

शान्तवीशादीनां मध्ये धान्यैश्चापि हरेरपि।
चतुरश्रं स्थण्डिलं कृत्वा द्विहस्तायतविस्तृतम्।।

यथालाभोदयं कुर्यात् नववस्त्रेण वेष्टयेत्।
प्राच्यां वीशाय सङ्कल्प्य तत्तले दक्षिणेऽथवा।।

चक्रार्थं पश्चिमे धीमान् पङ्क्तीशस्योत्तरे तथा।
अमितस्यापि चाग्नेय्यां पुष्परक्षाय मण्डपम्।।

वृत्तं वा चतुरश्रं वा व्रीहिभिः परिकल्प्य च।
प्राच्यां वां दक्षिणे कुण्डम् औपासनविधिं चरेत्।।

आघारं पूर्ववत्कृत्वा वैष्णवान्ते तु पार्षदान्।
आवाह्याभ्यर्च्य मित्राद्यैः कल्पितां तत्र दक्षिणे।।

प्रणीते तु तथान्येषु जुष्टाकाराहुतीर्यजेत्।
प्रणम्य पश्चाद्देवेशं उदिते सति भास्करे।।

देवदेवं समादाय देवीभ्यां च विनात्र तु।
जीवस्थानात् सुसंस्थाप्य श्वभ्रे सम्यक् सलक्षणम्।।

कलशैः पञ्चविंशद्भिः शुद्धस्नानमथापि वा।
कारयेत्प्लोतवस्त्रान्ते स्थण्डिले 'भूरसी'ति च।।

संस्थाप्य वस्त्रपुष्पाद्यैः दीपांश्चैव विशेषतः।
स्थण्डिले शान्तमित्रादीन् जयादीन् परितः क्रमात्।।

दिक्पालांश्चात्र वात्यान्ताः पूजयेद्विधिचोदितम्।
वीशादींश्च ततोऽभ्यर्च्य अष्यार्का(का)नृत्विजं तु वा।।

सङ्ख्यार्चनां तु सङ्कल्प्य पाद्याद्यर्घ्यान्तमथाचरेत्।
नीराजनं विना चात्र छत्राद्याद्ययनादिभिः।।

वाद्यान्तं दर्शयित्वा तु पुनः पुनस्तथाचरेत्।
तण्डुलं तिलमाज्यं च ताम्बूलं क्रमशस्सुधीः।।

ऋग्वेदाद्यं ततो दद्यात् ताम्बूलान्तं ततः क्रमात्।
पश्चाद्देवं समभ्यर्च्य चासनेऽन्ये निवेश्य च।।

दीपान्ताच्छत्र ? सम्पूज्य प्रभूतं च निवेदयेत्।
चक्रादीनां हविर्दद्यात् हुत्वा पूर्णाहुतिं बुधः।।

विसृज्य सर्वानग्नींश्च गुरुं चात्र प्रपूजयेत्।
याने देवं समारोप्य कृत्वा धामप्रदक्षिणम्।।

जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य प्रणाममपि कारयेत्।

वा.३३

पूर्ववत्समलङ्कृत्य मण्डपान्ते विशेषतः।
प्रागन्तं चोत्तरान्तं च सूत्रस्य पदमाचरेत्।।

हस्तमात्रान्तरे चैव सूत्रेसूत्रे प्रतिप्रति।
षोडशात्र पदं कल्प्य लाञ्छयित्वा विचक्षणः।।

एवं कृत्वा तु कोष्ठं वै द्विशतं पञ्चविंशतिः।
सर्वकोष्ठानि बाह्यैव प्रादक्षिण्यक्रमेण वै।।

दीपाङ्कुराष्टमङ्गल्यान् निधाय परिकल्पयेत्।
पूर्ववत् परितः पंक्तौ सर्वान् देवान् समर्चयेत्।।

तत्पूर्वे तु पदेषु द्वे चारणाय प्रकल्पयेत्।
तत्पूर्वैकपदे चात्र न्यसेद् द्रव्यमेव च।।

तत्पूर्वैकपदं चात्र विनियोगाय कल्पितम्।
शेषं नवपदं मध्ये पूजास्थानं प्रकल्पयेत्।।

एवमावरणं पञ्च कृत्वाऽऽचार्यो मुदान्वितः।
करवीरोत्पलं चैव पुन्नागं तुलसी तथा।।

पद्मबिल्वादि चान्यानि यथोक्तविधिनाहरेत्।
विधिनाप्यर्चनाद्रव्यं सर्वं सम्भृत्य यत्नतः।।

कलशैः स्नापयेद्देवं यथोक्तविधिना चरेत्।
सर्वावयवसंपूर्णान् ऋत्विजो वरयेत्क्रमात्।।

मण्डपे चोत्तरे चैव वास्तुहोमः सुहूयताम्।
तिलतण्डुलसंमिश्रमर्चापीठं प्रकल्पयेत्।।

परितः पुरुषादीनां पीठं कृत्वा यथोचितम्।
ऊर्ध्वे पद्मं समालिख्य साष्टपत्रं सकर्णिकम्।।

दर्भानास्तीर्य तत्काले स्थापयेद्देवमव्ययम्।
परितस्तत्र चाभ्यर्च्य शिवादीन् पूजयेत्क्रमात्।।

सनकादींस्तथा कोणेष्वर्चयित्वा विचक्षणः।
न्यासोक्तद्रव्यपुष्पादीन् तत्पदेषु समाहरेत्।।

तत्पङ्क्तौ चोत्तरे पार्श्वे विष्वक्सेनं समर्चयेत्।
तत्पदेषु प्रादक्षिण्याद् अर्चयेत प्रयत्नतः।।

न्यक्षं विवस्वन्तं मित्रं क्षत्तारं पूजयेत्क्रमात्।
तत्कोणे चार्चयेद्देवं मार्कण्डेयं प्रजापतिम्।।

ईशानं च भृगुं चैव पीठे तु विधिनार्चयेत्।
सर्वदेवार्चनपदे चैशान्यादिप्रदक्षिणम्।।

रुद्रं च बलिरक्षं च वाग्देवीन्दुरवींस्तथा।
इन्द्रं श्रियं हविःपालं पावकं पश्चिमामुखान्।।

अङ्गारं स्कन्दं दुर्गां च मध्यस्थं च तथापरे।
सौरिं च सप्तरोहिण्यः सप्तमातृश्च पूजयेत्।।

उत्तराभिमुखेऽभ्यर्च्य प्राङ्मुखे तु विशेषतः।
निर्ऋतिं कालीं पुरुषं वरुणं च बुधं तथा।।

ज्येष्ठां पुष्पेशं वायुं च पूजयित्वा यथाक्रमम्।
शक्रं मुनींश्च भृग्वादीन् गङ्गां धन्यं निशाकरम्।।

पञ्चभूतानि चाभ्यर्च्य दक्षिणाभिमुखान् क्रमात्।
द्वारे च द्वारदैवत्यं प्रमुखे त्वनपायिनः।।

चतुर्द्वारं चतुर्दिक्षु कल्पयित्वा विधानतः।
पूर्वोक्तेन विधानेन पौण्डरीकं प्रकल्पयेत्।।

आघारं विधिवद्धुत्वा परिषिच्य च पावकम्।
चतुर्वेदादिघोषं च चतुर्दिक्षु विशेषतः।।

अब्जहोमं क्रमेणैव जुहुयात्तन्त्रवित्तमः।
पूर्वोक्तेन विधानेन ध्यायेद्देवं प्रणम्य च।।

पूर्वोक्तविधिना सम्यक् पञ्चमूर्तीः समर्चयेत्।
पायसादीनि पक्वानि यथार्हं तु निवेदयेत्।।

पानीयाचमनं दत्वा मुखवासं ददेत्पुनः।
परितस्सर्वदेवानां बलिं दत्वार्च्य सोदकम्।।

नृत्तैर्गेयैश्च वाद्यैश्च जयशब्दैश्च घोषयेत्।
तद्दिनोत्सवसङ्ख्या तु तत्तत्सङ्ख्या समर्चयेत्।।

प्रधानदेवपादे च कुर्यात्पुष्पाञ्जलिं भुवि।
जान्वन्तं च तथोर्वन्तं कट्यन्तं तु समर्चयेत्।।

नाभ्यन्तं तु स्तनान्तं वा बाह्वन्तमिति च क्रमात्।
ग्रीवान्तं तु ललाटान्तं मौल्यन्तमिति चार्चयेत्।।

तत्तत्पूजावसाने तु हविस्सम्यङ् निवेदयेत्।
हौत्रं च घोषणं चैव मूर्तीरावाहयेत् क्रमात्।।

होमं पूजाक्रमं चैव सर्वमन्त्रैस्ततः क्रमात्।
प्रतिष्ठोक्तक्रमेणैव सर्वं कृत्वा समाहितः।।

कार्यं विज्ञाप्य तत्काले विष्णुसूक्तं जपेत्क्रमात्।
अनुक्तं सर्वमूहित्वा चाचरेद्देशिकोत्तमः।।

७.१८.१४ उत्तमकल्पे पुष्पयागाचरणम्

क्रि.१४.२०६ - २१६, २१९ - २२८

प्रातरर्चावसाने तु अलङ्कृत्य यथार्हकम्।।

आस्थानमण्डपे देवं समानीयोदयात्परम्।
शुद्धस्नानोक्तमार्गेण स्नापयित्वा जनार्दनम्।।

नववस्त्रोत्तरीयाद्यैरलङ्कृत्य विभूषणैः।

महाहविः प्रभूतं वा समभ्यर्च्य निवेदयेत्।।

आस्थानमण्डपे वापि स्नपनालय एव वा।
चतुर्दिशं चतुर्हस्तं गोमयेनोपलिप्य च।।

पञ्चविंशत् पदं कृत्वा षट्सूत्रैः प्रागुदग्गतैः।
मध्ये नवपदे पद्मं साष्टपत्रं सकर्णिकम्।।

रत्नन्यासोक्तधान्यैर्वा तण्डुलैर्व्रीहिभिस्तिलैः।
बहिष्ठेषु पदेष्वग्रे वीशमेकत्र पूजयेत्।।

दक्षिणे चक्रमभ्यर्च्य पङ्क्तीशं पश्चिमे तथा।
उदीच्यां शान्तमभ्यर्च्य शेषेष्वर्कपदेषु च।।

आसनाद्यर्चनद्रव्यसञ्चयं च सुसन्न्यसेत्।
दलेष्वष्टसु पद्मस्य लोकपालान् समर्चयेत्।।

कर्णिकायां रवीन्द्वग्निमण्डलानि क्रमात् यजेत्।
विष्टरं तत्र संस्थाप्य तदन्तर्गतपङ्कजे।।

तत्र देवं प्रतिष्ठाप्य यावद्दिवसमुत्सवः।
तावत्कृत्वस्समभ्यर्च्य सप्तविंशतिविग्रहैः।।

नृत्तैर्गेयैश्च वाद्यैश्च चतुर्वेदस्तवैरपि।
तत्तत्पूजावसाने तु पृथक् पुष्पाञ्जलिं ददेत्।।

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च सूक्तं पौरुषमेव च।
नारायणानुवाकं च सूक्तमेकाक्षरादिकम्।

'नारायणाय विद्मे'ति 'नमो ब्रह्मण'इत्यपि।।

पारमात्मिकसूक्तानि 'ऋतं सत्य'मिति ब्रुवन्।
द्वादशाष्टाक्षराभ्यां च तैरेव च पुनः पुनः।।

एवं पुष्पाञ्जलिं दद्यादाचार्यो मध्यतः स्थितः।
चतुर्दिक्षु क्रमेणैव स्थित्वा चत्वार ऋत्विजः।।

तत्तन्मन्त्रावसाने तु मूर्तिभिः पुरुषादिभिः।
पुष्पाञ्जलिं क्रमाद्दद्युः देवध्यानपरायणाः।।

पञ्चाग्नीन्परितः कृत्वा सभ्ये हौत्रं प्रशंस्य च।
तदालयगतान् देवान् आवाह्याज्यं निरुप्य च।।

तत्क्रमेणाहुतीर्हुत्वा विष्णुसूक्तं च वैष्णवम्।
सभ्ये हुत्वा विशेषेण ततश्चाहवनीयके।।

जुहुयात्पौरुषं सूक्तं विष्णुसूक्तं च दक्षिणे।
जुहुयाद् गार्हपत्याग्नौ गायत्रीं वैष्णवीं दश।।

आवसथ्ये तु जुहुयात् सूक्तमेकाक्षरादिकम्।
आज्येन समिधा तत्तद्धविर्भेदैश्च हूयताम्।।

एतदुत्तममुद्दिष्टं ------------------------।

प्र.२५.२६७, २६९ - २८८

७.१८.१५ मध्यमकल्पे पुष्पयागाचरणम्

प्र.२५.२८८ - २९४

------------- मध्यमं तु प्रवक्ष्यते।।

यथालाभप्रमाणेन पूर्वोक्तार्धेन वा हरेः।
पद्ममण्डलदेवानां कारयेत्प्रतिमादिकम्।।

तत्तद्दिनार्चनान्ते तु शुद्धान्नं वा निवेद्य च।
सर्वार्चान्ते पञ्चहविः दद्यादित्याह पूर्वजः।।

चतुर्वेदादिघोषं च चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत्।
अब्जहोमं क्रमेणैव जुहुयान्मन्त्रवित्तमः।।

पुष्पान्यासक्रमेणैव सर्वविद्येश्वरान्तकम्।
अभ्यर्च्य प्रथमं पश्चात् पुष्पयागोक्तपूजनम्।।

कृत्वा यथालाभहविः भक्ष्याणि विविधानि च।
निवेद्य मुखवासान्ते परिवारबलिं क्षिपेत्।।

इत्येवं मध्यमे प्रोक्तम् ---------------।

क्रि.१४.२२८ - २३०

----------------- मध्यमं तु प्रवक्ष्यते।
तत्तद्दिनार्चनान्ते तु शुद्धान्नं वा निवेद्य च।।

पुष्पाञ्जलिप्रदानानि सर्वाण्यन्यार्चने ददेत्।
सभ्य एकाग्निरेव स्यात् अन्यत्सर्वं च [1]पूर्ववत्।।

इत्येवं मध्यमं प्रोक्तम् ---------------------।

1. पूर्ववत् - उत्तमकल्पपुष्पयागक्रमोक्तवत्।

७.१८.१६ अधमकल्पे पुष्पयागाचरणम्

क्रि.१४.२३० - २३२

------------------ प्रवक्ष्याम्यधमं पुनः।
विना वीशादिभिर्देवैः होमैस्तत्पृथगर्चनैः।।

मण्डले देवमारोप्य पूजयित्वा यथाविधि।
हवींषि पञ्च चोक्तानि निवेद्य च ततः परम्।।

दद्यात् पुष्पाञ्जलिं मन्त्रैः समस्तदिवसोचितैः।

प्र.२५.२९४ - २९६

७.१८.१७ पुष्पयागान्तकृत्यम्

प्र.२५.३०२, ३०३

आचार्यः सुप्रसन्नात्मा सर्वाग्निषु यथाक्रमम्।
अन्तहोमं समाप्यैव देवदेवं प्रणम्य च।।

जीवस्थाने प्रतिष्ठाप्य देवेशं सम्यगर्चयेत्।

७.१८.१८ पुष्पयागान्ते भगवतो मन्दिरप्रदक्षिणम्

वा.३३

यात्रायाने समारोप्य स्वस्तिसूक्तं समुच्चरन्।
परीत्य मन्दिरं विष्णोरर्चास्थाने निवेश्य च।।

वि.५४.३६१

७.१८.१९ पुष्पयागे आचार्यादिदक्षिणा

अ.२६

दशनिष्कं सुवर्णं तु आचार्याय प्रदापयेत्।
पूजकैरेव कर्ता च बलिं प्रक्षेपयेत्स्मृतिः।।
आचार्यस्य तदर्धं तु दक्षिणा च प्रदीयते।

वा.३३

सुवर्णपशुभूम्यादि गुरवे दक्षिणां ददेत्।
राजा राष्ट्रस्थविप्रादि सर्वप्राणिहिताय वै।।

वि.५४.३६२

[1]अथातो यजमानः श्रद्धया प्रधानाचार्यपूर्वं पञ्चपदार्थिभ्यः पञ्चपरिचारकेभ्यश्च यथोक्तदक्षिणां सोदकं देवसन्निधौ दद्यात्। ------------ अत्रोपयुक्तं सर्वमाचार्यायैव दद्यात्।

प्र.२५.३००, ३०१, ३०३

दद्यादाचार्यपूर्वेभ्यो दक्षिणां विधिवत्ततः।
एकविंशितिनिष्कन्तु दद्यादाचार्यदक्षिणाम्।।

पदार्थिनां च सर्वेषां तदर्धं स्यात्पृथक्पृथक्।
गोभूमिभ्यां विशेषेण दत्वाऽऽचार्यं प्रसादयेत्।।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चैव प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम्।।

---

1. अथ - पुष्पयागानन्तरम्।

७.१८.२० वैष्णवादिपूजनम्

वि.५४.३६२

वैष्णवान् सम्पूज्य, नर्तकान् गायकान् परिचारकान् (अन्यांश्च) यथार्हं पूजयेत् [1]।

७.१८.२१ पुष्पयागफलम्

प्र.२५.३०५, ३०६

एवं यः कुरुते भक्त्या पुष्पयागं हरेः प्रियम्।
सर्वान् कामानवाप्यैव सर्वैश्वर्यमवाप्य च।।

सर्वान् शत्रून् विजित्यैव प्रजापशुसमन्वितः।
अन्ते विमानमारुह्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयात्।।

खि.३३.५०

वि.५४.३६१

[1]एतेनाश्वमेधफलं प्राप्नोति। पुत्रकामः पुत्रान्, धनकामो धनानि, प्रतिष्ठाकामः प्रतिष्ठां, जयार्थी विजयं, श्रीकामः श्रियं च लभेत।

वा.३३

सर्वपापं व्यपोह्यैव पुनर्जन्म न विद्यते।

---

1. यजमान इत्यनुवृत्तिः।

2. एतेन - पुष्पयागेन

७.१८.२२ पुष्पयागस्य उपदेशार्हाः अनर्हाश्च

वि.५४.३६१

एतं[1] नाशुश्रूषवे, नाभक्ताय, नासंमताय, नासच्छिष्याय, नासत्पुत्राय दद्यात्। सुभक्ताय सुशिष्याय सुसंयतायैव दद्यात् इत्याह मरीचिः।

★★★

1. एतं - पुष्पयागोपदेशम्

१९.पुनर्वसूत्सवः

७.१९.१ पुनर्वसूत्सवः

वा.४३

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उत्सवं च पुनर्वसौ।
माघमासे च नक्षत्रे पूर्वपक्षे पुनर्वसौ।।

जयेति पूर्वमेवोक्तं तस्यां रामस्य धीमतः।
सीतालक्ष्मणसंयुक्तं सर्वालङ्कारसंयुतम्।।

यानमारोप्य तं ग्रामं कारयेत प्रदक्षिणम्।
देवालयं प्रविश्यैव स्नापयित्वा सहैव तम्।।

महाहविः प्रभूतं वा विधिनैव निवेदयेत्।
रामस्य लक्ष्मणस्यैव सीतायाश्च तथैव च।
उपचारान् विशेषेण कारयेदिति शासनम्।।

सीताया लक्ष्मणस्यापि पृथक् चेत् स्थापनं यदि।
हरिर्यदैव रामोऽभूत् श्रीश्च सीताऽभवत्तथा।।

पृथक् प्रतिष्ठा श्रीदेव्या यथापूर्वं तथैव च।
पृथक् सीताप्रतिष्ठायां तथा सर्वं समाचरेत्।।

तस्माद्रामस्य तस्यांशो लक्ष्मणोऽपि भवेत्तथा।
लक्ष्मणस्य प्रतिष्ठायां रामवत्सर्वमाचरेत्।।

मूर्तिमन्त्रो विशेषेण मन्त्रवत्सर्वमाचरेत्।

एष एव विशेषः स्यात् अन्यत् सर्वं समं भवेत्।।

वायोरंशः कपिर्मुख्यः हनुमानभवत्ततः।
हनूमतः प्रतिष्ठायां वायोरिव समाचरेत्।।

एवमेव क्रमेणैव पुनर्वसूत्सवमाचरेत्।
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति सर्ववृद्धिकरं भवेत्।।

इष्टान् कामानवाप्नोति सायुज्यफलमश्नुते।

★★★

२०.दमनारोपणोत्सवः

७.२०.१ दमनारोपणक्रमः

वा.४२

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दमनारोपणक्रमम्।
द्वादश्यां चैत्रमासे च पौर्णमास्यामथापि वा।।

अङ्कुरानर्पयित्वैव पूर्वोक्तेन विधानतः।
तोरणादिस्त्वलङ्कारः [1]पूर्ववत्स्याद्यथाविधि।।

उद्यानादींश्च गत्वा तु चक्रं गरुडसंयुतम्।
वनस्य देवतास्सर्वा बलिं दत्वाऽर्च्य सोदकम्।।

वसन्तं तत्र चावाह्य चार्चयित्वाष्टविग्रहैः।
विष्णुसूक्तं समुच्चार्य दमनं सम्प्रगृह्य च।।

सुवर्णं रजतं वाथ ताम्रं वा कांस्यमेव वा।
तत्पात्रे निधायाचार्यशिष्यशिरसि धारयेत्।।

ग्रामप्रदक्षिणं कुर्यात् आलयान्तः प्रवेशयेत्।
समूलं दमनं ग्राह्यं मन्मथाय नमोऽस्त्विति।।

---

1. पूर्ववत् - पवित्रोत्सवे यागशालाविषये उक्तवदित्यर्थः

'तद्विष्णोरिति' मन्त्रेण दमनं रोपयेद्धरिम्।

इदं संक्षेपतः प्रोक्तं दमनारोपणं विदुः।
विस्तरेण न चैवोक्तं ग्रन्थगौरवभीरुणा।।

★★★

२१. वसन्तोत्सवः

७.२१.१ वसन्तोत्सवकालः

वा.३४

[1]अतः परं प्रवक्ष्यामि वसन्तस्योत्सवं शृणु।
वसन्तकाले सम्प्राप्ते मदनप्रियकाम्यया।।
देवदेवं समभ्यर्च्य विधिनैवोत्सवं चरेत्।
मकराद्यास्तु षण्मासाः वसन्त इति चोच्यते।।
तथा तत्र विशेषेण फाल्गुनादित्रयं विदुः।
इष्टमासस्तु सङ्ग्राह्यः विष्णोरर्चनमारभेत्।।
त्रिमासेषूत्तमं चेति मध्यमं च द्विमासतः।
अधमं चैकमासं तु इति शास्त्रस्य निश्चयः।।
उत्तमं मासमेकं स्यात् तदर्धं मध्यमं भवेत्।
तदर्धमधमं प्रोक्तम् इति केचिद्वदन्ति वै।।

७.२१.२ वसन्तोत्सवे भगवदाराधनम्

वा.३४

एकादिमासपर्यन्तं दिने सङ्कल्प्य धीमतः।

---

1. सौम्योत्सवकरणानन्तरम्।

यत्र यत्र दिनं ग्राह्यं तस्य पूर्वेऽङ्कुरार्पणम्।।

उत्सवादिदिनात्पूर्व रात्रौ प्रतिसरं कुरु।
ततः प्रभाते धर्मात्मा यजमानयुतो गुरुः।।

स्नात्वा स्नानविधानेन प्रविशेदालयं शनैः।
देवदेवं प्रबोध्यैव प्रणम्यैवानुमान्य च।।

भक्तैः परिवृतो गच्छेत् वेदध्वनिसमाकुलैः।
आस्थाने स्थापयेद्देवं कूटं वापि प्रपामपि।।

चन्दनं चम्पकं चैव नारिकेलाम्रमेव च।
पुन्नागं च तथा पूगं कदली चान्यवृक्षकैः।।

एवमादीनि चाहृत्य मण्डनैर्युक्तितः क्रमात्।
पुष्पदामादि चाश्वत्थपल्लवैरपि भूषयेत्।।

दर्भमालापरिवृतैः ध्वजादिभिरलङ्कृतैः।
तालवृन्तैस्तथान्यैश्च व्यजनैर्वीजयेत्क्रमात्।।

एलालवङ्गकर्पूरचन्दनोशीरमेव च।
जम्बूजातीफलादीनि कुङ्कुमैश्च विशेषतः।।

चषकैः पूरयेत्तोयं एलागन्धांश्च निक्षिपेत्।
नवकुम्भैस्समादाय कल्हारमुखशीतलैः।।

पुरतोऽभ्युक्ष्य तत्तोयं पार्श्वयोरपरे तथा।
सर्वैः पुष्पैर्विकीर्यैव जलेन सहितं शनैः।।

देवदेवं प्रणम्यैव पाद्याद्यर्घ्यान्तमर्चयेत्।
कदली पनसं चैव नारिकेलं च मञ्जुका।।

दाडिमं च तथा चूतं फलं तस्य निवेदयेत्।
पृथुकैर्गुलसंयुक्तैरपूपं च निवेदयेत्।।

पानीयाचमनं दत्वा मुखवासं ददेत्पुनः।
आचार्यो देवमादाय देवीयुक्तं तथा पुनः।।

भक्तैः परिवृतो गच्छेत् वेदैः स्तोत्रैश्च घोषयेत्।
स्नानासने समारोप्य यथोक्तस्नानमाचरेत्।।

अलङ्कारासनं प्राप्य चालङ्कृत्यार्चयेत् प्रभुम्।
भोज्यासने समारोप्य प्रभूतं च निवेदयेत्।।

अमूर्तार्चनमाविश्य देवदेवमनुस्मरन्।
यद्यद्द्रव्यं निवेद्यैव तत्तद्द्रव्यं समाहरेत्।।

आज्यमिश्रेण तत्सर्वं मूर्तिमन्त्रेण हूयताम्।
'अतो देवा'दिमन्त्रेण समिदाज्येन हूयताम्।।

क्रमादग्निं विसृज्यैव देवपार्श्वं व्रजेत्सुधीः।
मधुपर्कं च संन्दद्यात् पानीयाचमनं ददेत्।।

ताम्बूलं च निवेद्यैव भक्तानां च प्रदापयेत्।
आचार्यदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणादींश्च भोजयेत्।।

देवदेवं प्रणम्यैव याने चारोपयेत्प्रभुम्।

वेदैः स्तोत्रैश्च वाद्यैश्च घोषयित्वा प्रदक्षिणम्।।

वसन्तान्तदिने चैव दोलामारोपयेत्सुधीः।
पुनरन्तः प्रविश्यैव नित्यपूजां समाचरेत्।।

एवमेव विधानेन दिनं प्रति समाचरेत्।

तदन्ते स्नपनं चैव यजमानः स्वशक्तितः।।

७.२१.३ वसन्तोत्सवफलम्

वा.३४

एवं यः कुरुते भक्त्या वसन्तोत्सवमादरात्।
सर्वान् कामानवाप्यैव विष्णोस्सायुज्यमाप्नुयात्।।

★★★

२२. दोलोत्सवः

७.२२.१ दोलोत्सवकालः

वा.३४

अतः परं प्रवक्ष्यामि डोलाविधिमनुत्तमम्।
देवादीनां कृतं चैव अप्सराणां तथैव च।।

देवीभ्यां च विशेषेण प्रियं महति वर्तते।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन दोलार्चनमथाचरेत्।।

[1]वसन्तस्योत्सवे कुर्यात् वृश्चिके चैव कृत्तिके।
अन्येषामुत्सवे चापि दोलारोपणमाचरेत्।।

७.२२.२ दोलाया निर्माणम्

वा.३४

खादिरैरर्जुनैश्चैव वृक्षैस्सारं प्रगृह्य च।
शैलजैर्लोहजैर्वापि रत्नैश्चापि विशेषतः।।
विमाननासिकान्तं च कर्णान्तं वा विशेषतः।
प्रस्तरान्तमिति ख्यातं ऋजुं सुषिरवर्जितम्।।

---

1. वसन्तोत्सवस्यान्तिमदिने दोलोत्सवः कार्य इति वसन्तोत्सवप्रयोगंकथनावसरे कथितमिति तत्र द्रष्टव्यम्

तालद्वन्द्वं तदग्रे च मुकुलं कारयेद्बुधः।
तदधस्ताद्द्वये रेखां कर्णं कृत्वा विचक्षणः।।

कण्ठाधस्ताच्चतुस्तालमग्रनाहं विधीयते।
तन्मध्ये पञ्चतालं स्यात् मूले षट्तालमुच्यते।।

द्वितीयावरणे चैव तृतीयावरणे तथा।
आलयस्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे वा मनोरमे।।

शुभर्क्षे शुभलग्ने च स्थापनारम्भमाचरेत्।
द्वौ स्तम्भौ स्थापयेत्तत्र दक्षिणोत्तरतः क्रमात्।।

ध्रुवसूक्तं जपित्वा तु दृढीकरणमाचरेत्।
स्तम्भान्तरं चतुर्हस्तं पञ्चहस्तमथापि वा।।

तत्समं पट्टिकायाममूर्ध्वपट्टीं च तत्समम्।
मुकुलाधोद्वियङ्गुल्यमूर्ध्वपट्टीं च कारयेत्।।

तदधस्ताद् द्वियङ्गुल्यं पद्मपट्टीं च योजयेत्।
वलयद्वयसंयुक्तं प्रादेशात्पट्टिकान्तरम्।।

पट्टिकायाश्च विस्तारं तालं तालार्धमेव वा।
अलङ्कारादिसर्वं च शिल्पिभिः कारयेत्क्रमात्।।

७.२२.३ दोलाया अर्चनम्

वा.३४

धर्मं ज्ञानं द्वयोः स्तम्भौ पट्टिका रविसोमयोः।
आयसैः रज्जुभिः कृत्वा तथान्यैर्वापि कारयेत्।।

चतुर्वेदमयीं रज्जुं चतुष्कोणेषु योजयेत्।

दोलां कृत्वा यथायोग्यं देवपीठस्य चार्हतः।।

महीं च द्विकतालेन वर्जयेल्लम्बयेद्बुधः।
दोलायाश्चाधिपो ब्रह्मा वलयौ चाश्विनौ मतौ।।

इन्द्रादिलोकपालांस्तु तत्तद्देशे समर्चयेत्।
जयादींश्चाप्सरादीनामर्चयित्वा बलिं क्षिपेत्।।

मण्डनं वस्त्रमाल्यैश्च नानावर्णसमायुतम्।
तद्दिनात्पूर्वरात्रौ च विधिनैवाङ्कुरार्पणम्।।

तद्दिनात्पूर्वरात्रौ च स्नपनं चाधमोत्तमम्।
नववस्त्रोत्तरीयाद्यैः भूषणैरपि भूषयेत्।।

पूर्वोक्तविधिनाऽऽस्तीर्य शयनानि यथातथा।
शयने देवमारोप्य पूजयित्वा निवेदयेत्।।

ततः प्रतिसरं बद्ध्वा देवं देव्यौ सहैव च।
शाययित्वा विधानेन रक्षां तत्रैव कारयेत्।।

औपासनाग्निं संस्थाप्य दोलापूर्वेऽथवोत्तरे।
आघारं विधिवत्कृत्वा शान्तिं कृत्वा विशेषतः।।

वैष्णवं विष्णुसूक्तं च श्रीसूक्तं च यजेत्क्रमात्।
'नारायणाय विद्म'ेति शतमष्टाधिकं यजेत्।।

तन्मन्त्रेश्च तं हुत्वा स्तम्भाद्याद्यथवा न्यसेत्।
पयोदधिघृतैर्युक्तैः हुत्वा लाजैश्च वैष्णवम्।।

नृत्तैर्गेयैश्च वाद्यैश्च रात्रिशेषं नयेत्तथा।

७.२२.४ दोलोत्सवाचरणप्रयोगः

वा.३४

प्रभाते समनुप्राप्ते यजमानयुतो गुरुः।।

स्नात्वा सन्ध्यामुपास्यैव देवेशस्योत्सवं व्रजेत्।
प्रदक्षिणनमस्कारांस्तत्र तत्रैव कारयेत्।।

किञ्चित्तरङ्गमुद्धृत्य देवमुद्वीक्ष्य चासनम्।
सम्बोध्य देवदेवेशं पुष्पाञ्जलिमथाचरेत्।।

विमोच्य वस्त्रमाल्यादीन् पुनरन्यैश्च भूषयेत्।
पाद्याद्यर्घ्यान्तमभ्यर्च्य अपूपादीन्निवेदयेत्।।

पश्चाद्देवं समानीय यानमारोप्य चादरात्।
पुष्पैर्गन्धैश्च धूपैश्च दीपैरङ्कुरसंयुतैः।।

नयेद् दोलासमीपे तु देवं देव्यौ सहैव च।
पुष्पवृष्टिसमायुक्तैः वेदध्वनिसमायुतैः।।

नृत्तैर्गेयसमायुक्तैः नानावाद्यसमायुतैः।
आस्फोटजयशब्दैश्च तोयधारासमायुतम्।।

छत्रैः पिञ्छैश्च मायूरैः चामरैस्तालवृन्तकैः।
दोलासमीपे गत्वा तु चार्चयेत्तदनुक्रमात्।।

पुण्याहं वाचयेत्तत्र द्विजेभ्यो दानमाचरेत्।
दोलामारोप्य देवेशं विष्णुसूक्तेन वैष्णवम्।।

श्रीसूक्तं च जपित्वैव दक्षिणोत्तरतः क्रमात्।।
देव्यौ चैव समारोप्य रक्षां तत्रैव कारयेत्।

वायुमन्त्रेण देवेशमानयेत शनैश्शनैः।।
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत विशेषतः।

अपूपादीनि भक्ष्याणि देवेशाय निवेदयेत्।।
पानीयाचमनं दत्वा मुखवासं ददेत्पुनः।

पश्चाद्देवं समानीय चास्थाने स्थापयेद्गुरुः।
पुष्पाञ्जलिं च बहुशो देवदेवस्य पादयोः।।

आचार्यो यजमानश्च देवमानीय चादरात्।
प्राणस्थाने प्रतिष्ठाप्य ह्यर्चयित्वा विशेषतः।।

आचार्यो यजमानश्च देवेशमनुमान्य च।
देवेशं श्रीमहीयुक्तं महाभागवतैर्युतम्।।

अत्यन्तशान्तिको देवः पूजां संप्रतिगृह्यताम्।
इत्यनुज्ञाप्य देवेशं प्रार्थयेत पुनः पुनः।।

आचार्यदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत्।

७.२२.५ दोलारोपणफलम्

वा.३४

एवं कृत्वा विधानेन दोलारोपणमादरात्।।

सप्तजन्मकृतं पापं तदहन्येव नश्यति।
इहलोके सुखं भुक्त्वा चान्ते सायुज्यमाप्नुयात्।।

★★★

२३. महालक्ष्म्युत्सवः

७.२३.१ महालक्ष्म्यर्चनफलम्

क्रि.[1]

अथ भाद्रपदे मासि गुह्याद्गुह्यतमं भवेत्।
महालक्ष्म्याः प्रियकरमर्चनं संप्रवक्ष्यते।।

इन्द्राद्या बहवो देवा गन्धर्वाप्सरसो गणाः।
सिद्धविद्याधराश्चैव राजानो बहवस्तथा।।

एतत्कृत्वार्चनं दिव्यं महालक्ष्म्याः प्रसादतः।
दीर्घायुष्यं जयं चैव वाञ्छितार्थमवाप्य च।।

प्राप्तवन्तश्च ते कीर्तिमचलां च श्रियं सुखम्।
तस्मात्तस्यार्चनं कुर्यात्समृद्धिं स्वस्य संपदाम्।।

य इच्छति नरो लोके शुक्ले च प्रतिपत्तिथौ।
नभस्येव समारभ्य यावच्च नवमी भवेत्।।

तावल्लक्ष्म्यर्चनं कुर्यादारब्धोत्तरफल्गुनीम्।
एकादशदिनं वाथ पौर्णमास्यान्तमेव च।।

उत्सवं तु नवाहं वा कारयेत्सर्वसंपदे।

---

1. S.V.O.R.I - Pl - Mss. 2369

७.२३.२ महालक्ष्म्युत्सवस्य दिनसंख्यानुरोधेन त्रैविध्यम्

अ.३१

श्रीमहालक्ष्म्युत्सवं वक्ष्ये लक्ष्मीपूजाविधानतः।
सर्वैश्वर्यप्रदं नित्यं सर्वाभीष्टफलप्रदम्।।

प्रथमादिनवम्यन्तमुत्सवं चोत्तमं भवेत्।
सप्ताहं मध्यमं चैव पञ्चाहमधमं भवेत्।।

७.२३.३ महालक्ष्म्युत्सवस्य दिनसंख्यानुरोधेन देवताप्रियत्वम्

अ.३१

एकाहं ब्रह्मणः प्रीतिः त्रियहं शङ्करप्रियम्।
लक्ष्मीप्रीतिश्च सप्ताहं मम प्रीतिर्नवाहकम्।।

७.२३.४ महालक्ष्मीसमाराधनप्रयोगः

क्रि.

लक्ष्म्यालयमलङ्कृत्य वितानाद्यैर्मनोहरम्।।

प्रपामब्जाग्निकुण्डे तां पूजामण्डपसंयुताम्।

मध्यवेदीयुतां कृत्वा फलपुष्पाद्यलङ्कृताम्।
यजमानस्तु शुद्धात्मा नित्यकर्मक्रियादिना।।

आचार्यमृत्विजो वृत्वा प्रार्थितान् पूज्य शक्तितः।
कारयेदङ्कुरं पूर्वं संभारानर्चनार्थकान्।।

समाहृत्य च पूर्वेद्युः पञ्चनिष्कसुवर्णतः।
लक्ष्मीं चतुर्भुजां देवीं पद्मासनसमन्विताम्।।

ऊर्ध्वहस्तद्वयेनैव पद्मं चोभयमन्यतः।
वरदं चाभयं कुर्यात्तदर्धेन सुवर्णतः।।

दुर्गां च धिषणां ज्येष्ठां प्रदक्षिणवशाद् रमाम्।
किरीटमकुटोपेतां द्विभुजां मञ्जरीयुताम्।।

सर्वभद्रां जयां चैव कृत्वाऽऽसीनां सलक्षणाम्।
शालिधान्यैः समास्तीर्य वस्त्रैराच्छाद्य सर्वतः।।

द्रोणैर्गोधूमधान्यैश्च साष्टपत्रं सकर्णिकम्।
कृत्वात्र राजते पात्रे गन्धमध्ये तु विन्यसेत्।।

देव्यास्तु परितः पीठे सहस्ते तु सगन्धके।
दुर्गां दक्षिणातः स्थाप्य सर्वभद्रां तु पूर्वतः।।

जयामुत्तरतः स्थाप्य श्रीसूक्तेनार्चयेच्छ्रियम्।
संस्नाप्य कलशैर्देवं पश्चिमे स्थाप्य विष्टरे।।

वस्त्राद्यैरप्यलङ्कृत्य मुद्गान्नं संनिवेद्य च।
दुर्गाद्याश्च समभ्यर्च्य पायसं कृसरं गुलम्।।

मिश्रं दध्योदनं चैव शुद्धान्नं च घृतोदनम्।
क्रमान्निवेद्य विधिवदब्जाग्निं परिषिच्य च।।

श्रियं देवीं समभ्यर्च्य श्वेतपद्मैर्विशेषतः।

श्रियः शताष्टकैर्मन्त्रैः श्रीसूक्तेनाष्टपर्ययैः।।

'शंसानियच्छ' इति च 'भूयाम' इति च ब्रुवन्।
देव्याः प्रतिसरं बध्वा श्रीसूक्ताध्ययनं द्विजैः।।

श्रीदेव्याः स्तोत्रमन्त्रैश्च गायत्र्या च तदाख्यया।
वेदपारायणं चैव कारयेद्दिक्षु सर्वतः।।

समिद्भिर्बिल्ववृक्षोत्थैः पायसैः पद्मपुष्पकैः।
बिल्वपत्रैः क्रमाद्धोमं कापिलेन घृतेन च।।

श्रियः शताष्टकैर्मन्त्रैर्दशवारं च हूयताम्।
श्रीसूक्तेन श्रियो मूर्त्या मन्त्रैर्गायत्रिया पुनः।।

वैष्णवैश्च चतुष्कृत्वा दुर्गादिमनुभिः क्रमात्।
मूर्तिमन्त्रैश्च हविषा घृतेन जुहुयात्क्रमात्।।

श्रीसूक्तं च चतुर्वारं पायसैः कपिलैर्घृतैः।
लक्ष्मीपतेर्महामन्त्रैर्मध्याह्ने चार्चयेत् क्रमात्।।

पायसं मधुसर्पिभ्यां फलैर्भक्ष्यैः समन्वितम्।
निवेद्य मुखवासं च देवेशस्य विशेषतः।।

हविः पञ्चविधं दत्त्वा प्रभूतं च निवेदयेत्।
षोडश द्वादशाष्टौ वा स्त्रियो विप्रांश्च भोजयेत्।।

सोपस्करांस्तण्डुलान्वा विप्रकेभ्यः सवाससः।
दत्वा पादाग्रमारभ्य श्रियं मौल्यन्तमर्चयेत्।।

पादाग्रे गुल्फयोर्जान्वो ----- खा कटिस्तथा।
नाभौ च ऊरुजङ्घोश्च बाह्वोश्च मुखमण्डले।।(?)

ललाटे मकुटे चैव देव्या मूर्तिभिरर्चयेत्।
पद्मालयामिन्दिरां च चञ्चलां हरिवल्लभाम्।।

श्रियं क्षीराब्धितनयां पद्मां त्रैलोक्यमातरम्।
रमां धृतिं पवित्रीं च स्वर्णवर्णां तथेष्टदाम्।।

प्रमोददायिनीमेतैश्चतुर्थ्यन्तैः समर्चयेत्।
विष्णुनामसहस्रेण समर्च्य तुलसीदलैः।।

लक्ष्मीं विष्णुं महीं चापि वस्त्रमाल्यैश्च भूषणैः।
अलङ्कृत्य समारोप्य हंसयाने तु वैष्णवैः।।

आस्थाने पूज्य विधिवत् फलापूपैर्निवेद्य च।
कारयित्वोत्सवं ग्रामे आलये विष्णुना श्रियम्।।

संस्थाप्य जीवस्थाने तु नित्यपूजां समाचरेत्।
एवं प्रतिदिनं कुर्याद्दिने पूर्वेभ्य पर्षदाम्।।(?)

श्रियं मूलश्रियो बिम्बे उद्वास्यार्चनकर्मसु।
प्रायश्चित्तं च हुत्वा तु सर्वकर्म समापयेत्।।

यजमानोऽथ तत्काले श्रीरूपं च सदक्षिणम्।
आचार्याय ददेद्भक्त्या संपूर्णं कर्म तद्भवेत्।।

सदक्षिणानि यज्ञानि फलवन्त्यब्रुवन् बुधाः।

अ. ३१

मुहूर्ते च सुलग्ने च सुदिने च यथाक्रमम्।
महातटाके नद्यादौ संभवान् गणयेद्द्विजः।।

स्नापयित्वा तुरङ्गाद्यैः सेवाजनवरैः सह।
समस्तविभवैश्चैव च्छत्रचामरसंयुतः।।

पताकैर्गणिकाभिश्च ग्रामं नीत्वा प्रदक्षिणम्।
आलयं संप्रविश्याथ तुरगं च समर्चयेत्।।

'अश्वोऽसी'ति च मन्त्रेण अर्चयित्वा विधानतः।
दिनेदिने विशेषेण स्नपनं सम्यगाचरेत्।।

नित्यहोमविधानेन श्रीभूसूक्तं यजेद्बुधः।
लक्ष्म्यादितुरगादीनां नववस्त्रेण वेष्टयेत्।।

पूर्वोक्तेन विधानेन अश्वादीनर्चयेत्क्रमात्।
मण्टपं सलक्षणं कृत्वा वितानैश्चित्रवर्णकैः।।

नानापुष्पसमायुक्तं नानाफलसमन्वितम्।
लक्ष्मीसंतोषणार्थाय लक्ष्मीमण्टपमाविशेत्।।

सिंहासने समारोप्य देवं देव्योः सहैव तम्।
राजयोग्योपचारेण भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः।।

मुद्गान्नं पायसान्नं च तिलान्नं च गुलान्नकम्।
पृथुकादि निवेद्यैव ताम्बूलं मुखवासकम्।।

दिनेदिने विशेषेण नवम्यां तु समाचरेत्।
भक्तैर्भागवतैश्चैव प्रसादात् स्थापयेत्ततः।।

सायंकाले तु संप्राप्ते देवदेवं प्रणम्य च।
ग्रामप्रदक्षिणं कृत्वा सविलासैः शनैःशनैः।।

नृत्तगीतसमायुक्तं नाटकैश्च समन्वितम्।
सर्ववाद्यसमायुक्तं पुष्पवृष्टि समन्वितम्।।

मुष्टिदीपैर्महादीपैः श्रेणिदीपैः समन्वितम्।
लक्ष्मीसंतोषणार्थाय विप्रदक्षिणमाचरेत्।।

लक्ष्मीगेहे प्रवेश्यैव उपचारैस्तु सर्वशः।
दशमीदिवसे प्राप्ते यथोक्तैव विधानतः।।

स्नपनाद्देवमभ्यर्च्य नित्यहोमपुरस्सरम्।
प्रायश्चित्तं ततो हुत्वा विधिना बलिमाचरेत्।।

तुरङ्गं समलंकृत्य दृढीकृत्य च यत्नतः।
देवमारोपयेत्तत्र सर्ववाद्याग्रतो न्यसेत्।।

वनेवने विलासार्थं शमीवृक्षस्य संनिधौ।
शीघ्रं प्रदक्षिणं कृत्वा महारङ्गेशमादिशेत्।।

समभ्यर्च्य निवेद्यैव आयुधानि च सर्वशः।
सुदर्शनेति मन्त्रेण अर्चयेदष्टविग्रहैः।।

शमीमन्त्रेण पत्रेण सर्वं शिरसि धारयेत्।

आचार्यो भूपतिर्वाथ देवदेवं प्रणम्य च।।

पुष्पगन्धादिभिरभ्यर्च्य धनुर्बाणं च धारयेत्।

चतुर्दिशवशार्थाय चतुर्दिक्षु मुखं तथा।।

सर्वारिष्टविनाशाय चतुर्बाणं तु योजयेत्।

सायंकाले तु संप्राप्ते नानादीपसमन्वितः।।

ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा तुरगं तु विसर्जयेत्।

७.२३.५ महालक्ष्म्युत्सवफलम्

क्रि.

एवं यः कुरुते भक्त्या लक्ष्म्याः सविभवार्चनम्।।

अचलां श्रियमाप्नोति जन्मजन्मान्तरेऽपि च।

तद्वंशजाश्च श्रीमन्तो भविष्यन्ति न संशयः।।

अ.३१

एवं यः कुरुते भक्त्या सर्वान् कामानवाप्नुयात्।।

वैखानसागमकोशः
VAIKHANASA AGAMA KOSA
वैखानसागमकोशः
VAIKHANASA AGAMA KOSA